श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेंमहल्लाछोरकीपिअरीपरबाबूकिसुनदयालसिंहकेगणेशप्रभाकरछापखानेमें

सुसन्निवादकृष्णभ
माकारकछापागया
सोनरसडकपरबा
दुकानपरमिलेगा

॥ अथकृष्णंभट्टीटीकासहितसुसन्निवादप्रारंभः ॥

टीकासहितग्रंथ
जिसकोलेनाहोय
कुंअरबलेश्वरसिंहके
शोधाबालशास्त्रीप

भुणेने॥ लिखाहरिनन्दनने॥ छापारामदत्तने॥ सम्वत्१९४९मितिजेठसुदी ११ चंद्रवासर ६ ॥ ६ ॥

शु. टी.

श्रीगणेशायनमः॥शाब्दबोधेचेति॥सप्तमीनिरूपितत्वे।चशब्दः प्रसिद्धौ।एकपदार्थेघटे।सप्तमीअनुयोगित्वे।अपरपदार्थस्य।नीलपदार्थस्य।षष्ठी प्रतियोगित्वे।संसर्गो अभेदादिः।संसर्गमर्यादासमभिव्याहारज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टसंबंधता।तृतीया अभेदे।भासते इत्यत्र भा[illegible]नं विषयता आख्यातार्थ आश्रयता॥ तथा च घटरूपैकपदार्थानुयोगिकः नीलरूपापरपदार्थप्रतियोगिको अभेदादिः संसर्गः शाब्दबोधनिरूपितसंसर्गत्वाभिन्नविषयताश्रय इति वाक्यार्थः।एकत्वमपरत्वं च न पदे अन्वेति।अन्यथा आख्यातार्थकृतिवर्तमानत्वयोः परस्परमन्वयो न स्यात्।नाप्यर्थे।नीलो घट इत्यादौ अभेदान्वयो न स्यात्।नीलघटयोरेकत्वात्।अपितु पदार्थता — वच्छेदके।तथा चैकंपदार्थतावच्छेदकं तदवच्छिन्ने घटादावपरं यसदार्थतावच्छेदकं नीलत्वादि तदवच्छिन्ननीलादेरभेदान्वय इत्यर्थः।पदादुपस्थापितार्थस्यैव प्रकार

शाब्दबोधे चैकपदार्थे ऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते॥

तया विशेष्यतया च भानोपगमे नीलो घट इत्यादौ नीलरूपाश्रयप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमांतनीलपदसमभिव्याहृतप्रथमांतघटपदजन्योपस्थितित्वेन समभिव्याहाररूपाकांक्षाज्ञानस्य कारणता।एवं घटमानयेत्यादौ घटप्रकारककर्मताविशेष्यकाधेयतासंसर्गकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति घटपदाव्यवहितोत्तरअंपदजन्योपस्थितित्वेन समभिव्याहाररूपाकांक्षाज्ञानकारणतांगीकारादिति भावः॥सच॥संसर्गश्च।कचिद्भेदः।नीलो घट इत्यादौ॥कचित्तदतिरिक्त एवेत्यादिः।घटमिरामत्यादौ कर्मत्वे घटादेराधारतानिरूपितकर्मत्वनिष्ठाधेयतासंबंधः।घटो नास्तीत्यादौ नञर्थाभावे घटनिष्ठप्रतियोगितानुयो १

गिना संबंधः। घटं जिज्ञासनीत्यादौ सनर्थेच्छायां ज्ञाधात्वर्थज्ञानस्य विषयतानिरूपितविषयिता संबंधः। विषयविषयीभावादिरित्या
दिना पचतीत्यादौ आख्यातार्थकृतौ धात्वर्थपाकादेर्जन्यतानिरूपितजनकत्वादिपरिग्रहः। व्याससमासभेदेन विकल्पमाह॥
अभेदश्चेत्यादिना॥ स्वसमानविभक्तिकेन। स्वं विशेष्यवाचकघटादिपदं तत्समानं विभक्तिकं प्रथमान्तं नीलादिपदं तेनोपस्थितस्यैव
नीलादिरूपार्थस्याभेदः संसर्गः। व्यासेगतिमुक्त्वा समासेनाह। स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिना चेति॥ स्वं विशेष्यवाचकं घटपदं तदव्य

सचक्वचिदभेदः क्वचिच्च तदतिरिक्त एव आधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिविषयविषयिभावादिः। अभेदश्च प्रातिपदिकार्थे
स्वसमानविभक्तिकेन स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिना च अव्यवहितोत्तरवर्तिना च पदेनोपस्थापितस्यैव संसर्गमर्यादया
भासते। यथा नीलो घटः नीलघटमानयेत्यादौ गौर्गृष्टिरित्यादौ घटादौ नीलादेः। न तु विरुद्धविभक्तिमत्पदार्थस्य नीलस्य
घट इत्यादौ नीलघटाभेदान्वयबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात्॥

॥ वहितपूर्ववर्तिना नीलादिपदेनेत्यर्थः। उपस्थितस्यैवेत्येव
कारव्यवच्छेद्यमाह। नत्विति। नीलस्य घट इत्यत्र नीलपदार्थस्यासमानविभक्तिकपदेन षष्ठ्या व्यवधानात्। अव्यवहितपदेन चा
नुपस्थाप्यत्वादिति भावः नीलस्य घट इत्यत्र तु नीलपदोत्तरं षष्ठ्या घटपदाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वेपि अयोग्यत्वान्न षष्ठ्यर्थसंबं
धस्याभेदेन घटे अन्वयः। ननु स्वसमानविभक्तिकेनेत्यत्र स्वं विशेष्यवाचकं पदं तेन स्वेन समाना विभक्तिर्यस्येति विग्रहात् स्व
तुल्यविभक्तिकत्वं विशेषणपदे लभ्यते तच्च बाधितं विशेष्यपदस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्तेश्च तद्भिन्नत्वादतः स्वसमानविभक्ति

कत्वं परिष्करोति। स्वसमानविभक्तिकत्वं चेति। स्वसमानत्वं न तु सत्त्वं अपि तु स्वपदलक्षणया स्वप्रकृतिकविभक्तितुल्यत्वं। एवं
च स्वं विशेष्यवाचकं पदं प्रकृतिर्यस्याः सा ईदृशी वा प्रथमादिविभक्तिः प्रथमात्वादिना तत्सजातीया विभक्तिर्यस्य तत्स्वप्रकृतिक
विभक्तिसजातीयविभक्तिकं विशेषणपदं तत्त्वं विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिमद्विभक्तिप्रकृ
तित्वमिति यावत्। न तु समानानुपूर्वीकत्वं साजात्यमिति। न तु विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिवृत्तिसुकाररूपसकारोत्तरउत्वरूप

स्वसमानविभक्तिकत्वं च स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वम्। साजात्यं च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादि
ना। न तु समानानुपूर्वीकत्वं साजात्यं। वेदाः प्रमाणं शतं ब्राह्मणा इत्यादावन्वयबोधानुपपत्तेः। ननु विंशत्याद्याः सदैक
त्वे इत्यनुशासनात् शतं ब्राह्मणा इत्यादेः साधुत्वेपि वेदाः प्रमाणमित्यादयः कथं प्रयोगाः विशेष्यविशेषणवाचकप
दयोरसति विशेषानुशासने समानवचनकत्वनियमात्।

}नुपूर्वीविशेषवत्त्वं विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिनिष्ठमित्यर्थः। वे
दाः प्रमाणं शतं ब्राह्मणा इत्यादावन्वयानुपपत्तेरिति। जसि जस्त्वरूपायाः सुविभक्तौ सुत्वरूपाया आनुपूर्व्याः भेदात्साजात्यं न स्यात्। प्र
थमात्वादिना साजात्यमस्त्येवेति न बोधानुपपत्तिरिति भावः। या विशेष्येषु दृश्यंते लिंगसंख्यादयः विभक्तयः प्रायस्ता एव कर्तव्याः समाना
र्थविशेषणेष्विति भर्तृहरिकारिकामर्थतोनुवदन् शंकते। ननु विंशत्याद्या इत्यादिना॥ कारिकास्थप्रायःपदार्थमाह। असतीति विशेषानुशा राम
सने इति। विंशत्याद्याः सदैकत्वे इत्यादिविशेषानुशासनस्थले तु न विशेषणविशेष्यपदयोः समानलिंगसंख्यानियमः समान॥ ६ ॥ २

र्विभक्तेर्नियमस्तु अस्तीति प्राय इत्युक्तमिति भावः। समानवचनत्वमित्यत्र वचनं संख्या। अन्यथा। विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनकत्व
नियमाभावे। तथानियमोपगमेन। समानवचनकत्वनियमांगीकारेण। प्रमाणमित्यस्य ल्युडंतत्वेन नित्यनपुंसकत्वाद्जहल्लिंगतया वेदा
इत्यस्य च भिन्नलिंगकत्वात्समानवचनकत्वाभावेन दोषायेत्याशयः। शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्॥ काव्यज्ञ
शिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे इति काव्यप्रकाशकारिका। तत्र शक्तिः कवित्वबीजभूतः संस्कारविशेषः। स च वासनासाजन्मां

अन्यथा घटानील इत्यादेरपि साधुताप्रसंगात्। समानलिंगकस्थले तथानियमोपगमेन वेदाः प्रमाणमित्यादेः साधुत्वोप
पादनेपि इति हेतुस्तदुद्भवे इति कारिकाया इति त्रयः समुदिता हेतुरिति काव्यप्रकाशव्याख्याया असंगतिर्दुर्वारैव। एवम
समानलिंकस्थले विशेष्यवाचकपदात्समानवचनस्यापि विशेषणपदस्य साधुत्वे तादृशस्थले औत्सर्गिकमेकवचनमेव स
र्वत्र विशेषणपदानंतरं प्रयोक्तुमुचितमिति प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि पितरो देवता इत्यादेरनुपपत्तिः॥ मेवम्॥

तरीयऐहिकोवा। काव्यलोकशास्त्रादिज्ञानजन्या निपुणता। कविशिक्षयाऽभ्यासश्चेति। त्रयः समुदिताः दंडचक्रादिन्यायेन समुदितानां
फलोपधायकत्वेन। हेतुरित्येकवचनं तत्र त्रयः हेतुरिति समानलिंगत्वेपि वचनैक्याभावान्नियमभंग इति भावः। तादृशस्थले। अस
मानलिंगकस्थले। आप स्त्रीभूम्नीत्यादिवत्त्वबाधकाप्रयोग्यनियमउत्सर्गः। उत्सर्गात्प्राप्तमौत्सर्गिकमेकवचनमेव विशेषणपदोत्तरमुचि
तमिति॥ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि पितरो देवता इत्यादेरनुपपत्तिरिति। पितृपितामहप्रपितामहेषु पितर इति

व्यु॰ दी॰ ३

ष्टे विरुद्धत्वं नासामानाधिकरण्यम्॥ स्वरूपसंबंधरूपप्रमितिकरणतायाः प्रमितिकरणस्वरूपत्वेन वेदाः प्रमाणमित्यत्र प्रमितिकरणत्व निष्ठैकत्वस्य वेदनिष्ठबहुत्वसमानाधिकरणत्वात्॥ किंतु विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयीभूतसंख्याभिन्नत्वमेव विरुद्धत्वम्॥ ५

प्रयोगस्तु सपिंडीकरणोत्तरश्राद्धजन्यफलभागित्वं पारिभाषिकं पितृत्वमादाय समर्थनीयः। द्रव्यत्यागोद्देश्यत्वं च देवतात्वं। ननु समानलिंगस्थले समानवचनकत्वनियमांगीकारेणात्र यः समुदितो हेतुरित्यत्रानुपपत्तिसंभवेप्यसमानलिंगकस्थले न किंचिन्नियतं निमित्तमिति कथं प्रमाणानीत्यत्र बहुवचनानुपपत्तिः शंकितेति चेन्न। बहुवचनप्रयोगे हि क्वचिन्नियमो नियामको यथा नीलाः घटाः इत्यत्र समानलिंगकेषु समानवचनकत्वरूपः। क्वचिच्च बहुत्वसंख्याबोधः। यथा घटानीत्यत्र प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानी

यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्र विशेष्यविशेषणपदयोः॥

तत्र तूभयविधहेत्वभावात्। प्रथमोपस्थितत्वाच्चैकवचनप्रयोगस्यैवभावात्स्यान्नवत्साधुत्वात्। विशेषणपदोत्तरवचनेष्वनुगतं निमित्तमाह। यत्रेति। ननु घटाः नीला इत्यत्र विभक्त्यर्थः संख्यारूपः। नीला वर्णा इत्यादौ तु गुणे गुणानंगीकारादपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूप एव विभक्त्यर्थो न तु संख्यारूपः। इति शक्यत्वस्यसाधारणविभक्त्यर्थमाह॥ ॥ विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्या राम.

विरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वमिति। तथा च नियतशरीरे न संख्यात्वेन न वा अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वेन विभक्त्यर्थस्य निवेशः ३

रिष्यत्वा॥ समानवचनत्वस्य न स्वरूपसत्कारणता॥ किंतु यादृशशाब्दबोधे विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याभिन्नसंख्यायां विशेषणेन भान
म्। तादृशशाब्दबोधे एव विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनत्वज्ञानं कारणमित्येव नियमः॥ तेन घटाः नीला इत्यत्र विशेष्यवाचकघटपदोत्तरविभक्तौ
सुत्वञ्च मेघघटविषयकनीलविषयकशाब्दबोधात्पूर्वं स्वरूपसत्तत्समानवचनपदज्ञानाभावेपि न क्षतिः॥ एवं च वेदः प्रमाणमित्यत्र वेदपदोत्तरसुविभक्तौ यद्राजस्त्वञ्च मञ्ज

किंतु विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयत्वेनेति नाननुगम इति भावः। घटा नीला इत्यादौ विशेष्यवाचकं घटपदं तदुत्तरा जस्रूप
प्रथमा विभक्तिस्तत्तात्पर्यविषयीभूता बहुत्वसंख्या ततो विरुद्धा एकत्वसंख्या तस्याः विशेषणपदोत्तरविभक्त्या अविवक्षितत्वेमे
वं विशेष्यविशेषणपदयोः समानविभक्तिकत्वे नियामकमित्यर्थः। अत एवेति। ईदृशनियमांगीकारादेव। पुरूरवो माद्रवसो विश्वेदे

समानवचनकत्वनियमः। अत एव पुरूरवो माद्रवसो विश्वेदेवा इत्यादौ द्वित्वविशिष्टयोः पुरूरवो माद्रवः॥

वा इत्यत्र विश्वेदेवा इति विशेष्यवाचकं पदं तदुत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्या बहुत्वसंख्या तद्विरुद्धा संख्या द्वित्वरूपा सा पुरूरवो माद्र
वसावित्यत्र विवक्षितैवेति न समानवचनत्वं। विश्वेदेवानां बहुत्वेपि द्वित्वविशिष्टयोरेव पुरूरवो माद्रवसोः एवं कालकामयोस्त

दा समानवचनत्वज्ञानाभावेपि वेदधर्मिकप्रमाणबोधात्॥ तादृशबोधे विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थैकत्वसंख्याभिन्नसंख्याया विशेषणे अभावेन तादृशबोधे स
मानवचनज्ञानस्य व्यभिचारापत्तिः॥ अतः विभक्त्यर्थसंख्यामुपेक्ष्य विभक्तितात्पर्यसंख्या इत्युक्तम्॥ तथा च वेदः प्रमाणमित्यत्र वेदपदोत्तरसुविभक्तौ यद्राजस्त्व
भ्रमः तद्दशायां तात्पर्यविषयीभूतं बहुत्वमेव॥ तद्विरुद्धसंख्याया विशेषणे विवक्षितत्वान्न दोषः॥ छ॥ यत्र विशेषणे संख्या अविवक्षिता इत्युक्तौ तादृशशाब्दबोधस्य समान

सु·टी·
४

त्र तत्र कर्मणि पूज्यत्व विधानादिति भावः। प्रभृत्योरिति। प्रभृति ग्रहणं विशेष्य वाचक विश्वेदेव पदोत्तर विभक्तितात्पर्य विषय बहुत्वसंख्या
पाः अन्वय योग्यत्वं सूचयति। विश्वेदेवानां बहुत्वात्। तथा हि इंद्रस्य दुहिता ज्येष्ठा विषा नाम महातपाः॥ तस्याः पुत्राः समुत्पन्ना विश्वे
दिवास्त्रयोदशानेमिति केकालकामौ काम्येच धूरि लोचनौ अन्वष्टके द्विविदेवौ नांयांस त्यव सूस्मृतौ। पुरूरवो मार्द्रवसौ पार्वणे समुदाहृतौ।
पशेदस्क्रतू नाम सदः सापिंड्यके विधाविति। इदमत्र तत्वं। कार्याव्यवहित प्राक्क्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वं
न सकल शब्देषु चालनीन्यायेन प्रतियोगित्वाद तस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक शब्दत्वरूप धर्मवत्वमेव शाब्दधियं प्रति कारणत्वं वा

प्रभृत्योर्विशेषणतयाविवक्षितत्वात्तद्वाचकस्य पदस्य हि वचनांतत्वा वेदाः प्रमाणमित्यत्र च विशेषणपदोत्तरविभक्त्याब
हुत्वविरुद्धमेकत्वं विवक्षितं। तच्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके प्रमितिकरणत्वेन्वेति शाब्दप्रमाकरणत्वं च शब्दत्वावच्छिन्न
यावच्छब्दनिष्ठमेकमेवेति नायोग्यता॥ न च पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्ति विरोधः। संपन्नो व्रीहिरित्यनेक व्रीहि
तात्पर्यकेप्येकवचनदर्शनेन तादृशव्युत्पत्तिसंकोचस्यावश्यकत्वात्॥९

च्छब्दनिष्ठमेकमेवेति। यद्विच शब्दत्वमेव कारणत्वं तदा कारणतावच्छेदकत्वं शब्दत्वेन संभवति अभेदे वच्छेद्यावच्छेदकभावानंगीकारा
त्तथापि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्व विशिष्ट शब्दत्वस्य कारणत्वं स्वरूपतः शब्दत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति नानुपपत्तिः। संपन्नो राम
व्रीहिरित्यनेक व्रीहितात्पर्यकेपि पदे तादृशव्युत्पत्तिसंकोचस्येति। एकत्वं पदार्थतावच्छेदके व्रीहित्वेन्वेति। तथा चैक व्रीहित्वजात्यव ४

च्छिन्नः सोत्रस्थः सर्वोपि व्रीहिः संपन्नः परिपक्व इत्यर्थः। तादृशव्युत्पत्तिसंकोचस्यापि॥ पदार्थः पदार्थेनान्वेतीतिनत्रुपदार्थैकदेशेनेतिव्युत्पत्तिसं
कोचस्य पदार्थः पदजन्यप्रतीतिविशेष्यः॥ पदार्थेन पदजन्यप्रतीतिविशेष्येनान्वेति। तथा चैकपदार्थविशेष्यकापरपदार्थप्रकारकशाब्द
बोधं प्रति समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुः। क्वचिद्वेदाः प्रमाणमित्यादावनुभवानुरोधेन विशेष्यतयैकत्वादिपदार्थ
प्रकारकबोधे विशेषणतया प्रमाणादिपदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुः व्यभिचारवारणं त्वव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन कारणवैशिष्ट्यनिवेशेन बो
ध्यं॥ एकदेशान्वयं परिहरति। यदि चेति। स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थे एवान्वय इति। स्वं व्रीहिपदोत्तरप्रथमार्थएकत्वं
यदि च स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थ एवैकत्वान्वयः व्रीहित्वजातेः स्वरूपत एव व्रीह्यादिपदशक्य
तावच्छेदकतयान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितेः तत्र पदार्थान्तरस्यान्वयानुपपत्तेरिति मन्यते तदा प्रकृतेपीदृश्येवगतिः॥
श्रयीभूतं यत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं व्रीहित्वं तद्वत्वं तेन संबंधेन व्रीह्यावेवैकत्वान्वयो न तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदके व्रीहित्वे। तेन न व्युत्पत्तिसंकोच इति

भावः। उक्तसंबंधेनैकत्वविशिष्टा व्रीहय इत्यन्वयबोधः। प्रकृत्यर्थतावच्छेदके एकत्वान्वयो न भवतीत्यत्र हेतुमाह। व्रीहित्वादिजातेः स्वरूप
त एव व्रीह्यादिपदशक्यतावच्छेदकतयान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितेरिति॥ तत्र व्रीहित्वे। पदार्थांतरस्यान्वयानुपपत्तेरित्यत्र हे
तुत्वेनान्वेति। क्वचित्तु अन्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थित इति सप्तम्यंतपाठः अनुपस्थिते तत्र व्रीहित्वे इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणं। प्रकृ
तेपीदृश्येवगतिरिति। वेदाः प्रमाणमित्यत्रैकत्वाश्रयप्रमाणतावच्छेदकत्वसंबंधेनैकत्वविशिष्टं यत्प्रमाणं तद्भिन्ना वेदा इत्यर्थः॥

व्यु॰टी शाब्दबोधमात्रे धर्मिताावच्छेदकरूपेणधर्म्युपस्थितेर्हेतुत्वादितिभावः॥ यत्त्विति॥ पदार्थेनावच्छेदकेस्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वसंबं ह॰
५ धेनपदार्थेवान्वेतिपक्षद्वयेपिजातेरेकत्वभानोपगमोनिरर्थकइत्यर्थः। यतःस्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्वसजाती
यद्वितीयरहितत्वं एकवचनार्थइति। भूतलेएकघटसत्त्वदशायां अत्रघटइत्यादौस्वंप्रकृत्यर्थःएतद्देशवृत्तिर्घटः तत्सजातीयःसएवत
न्निष्ठःएकपदादिभेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकंतन्निष्ठमेकत्वं अनवच्छेदकंतद्घटनिष्ठमेकत्वंतदेवसजातीयद्वितीयरहितत्वंघटपदे।

यत्तुसंपन्नोव्रीहिरित्यादावेकवचनोपस्थितानिनानैकत्वानिप्रत्येकंनानाव्रीहिष्वन्वीयन्तेइत्युक्तैयवसामंजस्येजा
तेरेकत्वभानोपगमोनिरर्थकइति॥ तदसत्॥ यतःस्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपसजा
तीयद्वितीयरहितत्वमेकवचनार्थः नत्वेकत्वमात्रं॥ तस्यवस्तुमात्रसाधारण्येनार्थतएवलाभात्॥ अनुपयोगाच्च॥ अत
एवपशुनायजेतइत्यादौपशुनिष्ठताद्दशैकत्वस्यविवक्षितत्वात् अनेकपशुकरणकयागान्नादृष्टसिद्धिः॥ ताद्दशमेकवचनार्थः तद्द

शबहुघटसत्त्वदशायांस्वसजातीयोद्वितीयोपिघटस्तन्निष्ठैकत्ववदेतद्घटभेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेवैतद्घटनिष्ठमेकत्वं। एवंसजातीयैत
द्घटनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकान्येवैतद्घटभिन्ननिष्ठान्येकत्वानीत्यनवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्ध्यानात्रघटइतिप्रयोगः॥ नत्वेकत्वमात्रं। ननु
संख्यारूपैकत्वमात्रं। तस्यासंख्यारूपैकत्वस्यावस्तुमात्रवृत्तित्वेनार्थतएवशब्दंविनैवतद्बोधनेशब्दानपेक्षणादितिभावः॥ अनुपयोगा एन
च्चेति॥ एकवचनांतघटादिपदस्यद्व्यादिघटव्यावृत्तिरेवफलम। तदसंभवाच्चेत्यर्थः। ईदृशैकत्वार्थे उपष्टंभकमाह॥ अतएवेति॥ ५

तादृशैकत्वस्यसजातीयेत्यादिनिरुक्तैकत्वस्य॥साजात्यंचस्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेणेति॥अथ
।घटोस्तीत्यत्रत्वमेकवचनांतंघटपदंतत्समभिव्याहृतंपदमत्रेतिपदंतदर्थः एतद्देशवृत्तित्वंतत्संसर्गित्वंतत्संसर्गएव॥सचैतद्देशवृत्ति
त्वीयस्वरूपसंबंधरूपस्तद्विशिष्टंयत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकंघटत्वंतेनरूपेणसजातीयः सएवघटस्तन्निष्ठोयः एकपटभेदस्तत्प्रतियोगि
तावच्छेदकंतत्पटनिष्ठैकत्वंतदनवच्छेदकंघटनिष्ठमेकत्वंतद्रूपपारिभाषिकसजातीयद्वितीयरहितत्वमेकवचनार्थोघटेस्तीतिपू
र्वमुक्तम्॥एतद्देशेबहुघटसत्वदशायांतादृशवाक्यप्रयोगश्चजात्यैकत्वमादायसमर्थनीयइति॥एतद्देशेबहुघटसत्वदशायामत्रप्र

साजात्यंचस्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण अतोत्रघटोस्तीत्यादौघटनिष्ठभेदप्र
तियोगितानवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्धावपिनक्षतिः॥एतद्देशविद्यमानघटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्यैवतत्रबो
धादिति॥तस्यचप्रसिद्धत्वात्॥एतद्देशेबहुघटसत्वदशायांतादृशवाक्यप्रयोगस्तुजात्यैकत्वादेवसमर्थनीयः॥ ॥

टोस्तीतिप्रयोगोनभवति।यदिकदाचिद्भवतितदाघटपदोत्तरप्रथमैकवचनार्थएकत्वंघटत्वरूपजातावन्वेति।तत्रप्रकृत्यर्थतावच्छे
दकतावच्छेदकसंबंधेनसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकमात्रवृत्तिधर्मेणसाजात्यंग्राह्यं।तथाचघटपद
समभिव्याहृतमत्रेतिसप्तम्यंतपदंतदर्थः।एतद्देशवृत्तित्वंतस्यस्वरूपेणसंसर्गिघटस्तत्रघटप्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेनसम
वायेनवृत्तिर्यस्यतादृशघटत्वंनत्वंतादृशवृत्तित्वरूपंघटत्वेस्ति।अथचप्रकृत्यर्थतावच्छेदकमात्रवृत्तिधर्मोघटत्वंतदपिघटत्वेस्तीतिसा

व्यु.टी. मानाधिकरण्यसंबंधेनसमभिव्याहृतपदार्थेसंसर्गित्वविशिष्टेयः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमात्रवृत्तिधर्मोघटत्वत्वंतेनधर्मेणघटत्वसजातीयंघट कृ.
६ त्वमेवतन्निष्ठोयोभेदः एकत्ववत्घटत्वभेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकंपटत्वादिनिष्ठमेकत्वंतदनवच्छेदकंघटत्वनिष्ठमेकत्वंतदेवसजातीय
द्वितीयरहितत्वंघटपदोत्तरप्रथमैकवचनार्थः। जात्येकत्वादेरेवेत्यादिपदात्स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्वसंबंधेनैकत्वस्यघटेन्वयः।
त्वंघटपदोत्तरप्रथमैकवचनार्थएकत्वंतदाश्रयीभूतप्रकृत्यर्थतावच्छेदकंघटत्वंतद्वत्वंघटेस्तीतितदर्थः। युक्तंचैतत् घटत्वेएकत्वान्वयोन
संभवतिघटोस्तीसत्रघटत्वस्यस्वरूपतएवघटपदशक्यतावच्छेदकतयान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितेः। अन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थिते

यत्तुएकत्वाविवक्षायामपिभावाख्यातस्थलेएकवचनस्यसाधुत्वदर्शनात्संख्याया अविवक्षणेपिसंपन्नोव्रीहिरित्यादावे
कवचनोपपत्तेरलंजात्येकत्वपरतया तत्रसमर्थनेनेति। तदप्यकिंचित्करम्॥ ((स्वपदार्थेतरान्वयनियमादिति। मतांतर

माह। यत्त्विति। युष्मदिसमानाधिकरणेस्थानिन्यपिमध्यमइतिपाणिनिसूत्रं। युष्मत्पदेतिङ्वाच्यकारकवाचिनिप्रयुज्यमानेसतिस्थानिनिगम्यमाने
वासतिमध्यमःपुरुषः। प्रयुक्तेगम्यमानेवाउक्तेयुष्मदिमध्यमइतिहर्युक्तेः। एवमस्मदीत्यस्यशेषेप्रथमइत्यस्यचार्थइतिवैय्याकरणमतेपिभावा
ख्यातप्रयोगेनप्राप्नोतिकर्तृकर्मकारकाणांतिङ्वाच्यत्वाभावात्। एवंन्यायनयेपिभावप्रधाननिर्देशेनप्रयुक्तगम्यमानान्यतरयुष्मत्पदबोध्यनि
ष्ठयुष्मत्वेतिङर्थसंख्यासमानाधिकरणेसतिमध्यमःपुरुषइत्यर्थकरणात्। वर्तमानत्वार्थकभावाख्यातस्यावश्यकत्वेपिभावनान्वयिनि राम
संख्यान्वयनियमेनात्रभावनान्वयविरहेणसंख्यान्वयविरहादाह। एकत्वविवक्षायामपीत्यादि। अलंजात्येकत्वपरतयातत्समर्थनेन। ॥ ॥ ६

एकत्वसमर्थनेनेत्यर्थः। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमभंगापत्तेरिति भावः। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमभिप्रेत्य समापत्ते। भा-
वाख्यातस्य लेङ्गत्संतरविरहेण विभक्तेर्निरर्थकत्वोपगमादिति॥ भावाख्यातस्य ले सुप्यते इत्यादौ स्वापे विभक्त्यर्थ एकत्वं विशेषणं वक्तव्यं
तच्च स्वापत्वव्याप्यानां द्विकर्तृकस्वापत्वबहुकर्तृकस्वापत्वानामावर्तेनार्थमेव वक्तव्यं तच्च न संभवति स्वापत्वव्याप्यधर्माणामावर्त्या-
नां कदाप्यनवगमादेकत्वं विशेषणं व्यर्थमिति भावाख्यातस्य संख्यार्थो नास्तीत्यर्थः। सुप्यते इत्येतावन्मात्रं शृण्वतः। कतिपयैरिति प्रश्नासं-
गतेश्च न संख्या विभक्त्यर्थः। तथाहि सुप्यते इत्यत्राख्यातार्थैकत्वस्य धात्वर्थस्वापेन्वयांगीकारे एकः स्वाप इत्यन्वयबोधो वाच्यस्तत्रैक-
स्मिन्स्वापे निद्रानाड्यवच्छिन्नमनोयोगरूपे कतिपयैरिति जिज्ञासाविषयबहुनिष्ठकृतिजन्यत्वं बाधितमिति कतिपयैरिति प्रश्नासंग-

भावाख्यातस्य लेङ्गत्संतरविरहेण विभक्तेर्निरर्थकत्वोपगमात्॥

तिः। एवं स्वापे द्वित्वबहुत्वयोरपि संभवात्सुप्येते सुप्यन्ते इति द्विबहुवचनापत्तिरपि द्रष्टव्या। तस्मात्संख्यार्थाभावेन स्वापत्वरूपेण धातू-
पस्थापिते तृतीयान्तोपस्थाप्यकर्तॄणां तृतीयार्थकृतिद्वारान्वयाभ्युपगमादुक्तप्रश्नसंगतिरुपपद्यते इति भावाख्यातस्य ले सुप्यते इत्ये-
तावन्मात्रोक्ते केन काभ्यां कैरिति त्वनेकश्रोतृजिज्ञासाबोधकपदैः विभिन्नविभक्तिकैः संख्याबोधकस्य श्रोतृगताभावस्यापि व्यंज-
नात्तद्बोधस्यानुभवबाधितत्वादिति गुरवः। तदर्थश्चानेकविषयिणी या श्रोतुर्जिज्ञासा तद्बोधकैरेकद्विबहुवचनान्तैः पदैः श्रोतृगता-
भावस्य स्वापत्वव्याप्यधर्माणां द्विबहुकर्तृकस्वापत्वानां स्वापान्विततिङर्थैकत्वव्यावृत्तानां कदापि अवगमाभावस्य द्विबहुकर्तृकस्वागमरूपस्य स्वा-

व्यु॰टी पान्वितारूयातार्थैकत्वसंख्याबोधकस्याभिव्यंजनादित्यन्वयः। तथाहि धात्वर्थस्वापेनिद्रानाड्यवच्छिन्नात्ममनोयोगरूपे आख्यातार्थैकत्वान्व कृ॰
७ यिएकस्मिन्स्वापेएककर्तृकत्वमेवास्ति नहि बहुकर्तृकत्वमिति व्यावर्त्यमेव हि बहुकर्तृकत्वं व्यावर्तकस्वापनिष्ठमेकत्वं व्यंजयति स्वा
पत्वव्याप्यधर्माणां हि बहुकर्तृकस्वापत्वानामवगम एव श्रोतृगताभावरूपाख्यातार्थैकत्वसंख्याबोधकमित्यर्थः। तद्बोधस्य हि बहु
कर्तृकस्वापबोधस्यानुभवबाधितत्वादिति व्यावर्त्यानामेकत्वव्यंजकानामभावान्नसंख्याभावाख्यातार्थ इत्यर्थः। संभवत्यर्थसाधुत्वेप
दसाधुत्वमन्याय्यमित्यभिप्रेत्याह। अत्रचेति। अत्रचसंपन्नो व्रीहिरित्यादौ तु व्रीहिपदोत्तरप्रथमार्थैकत्वस्य व्रीहित्वेन्वयसंभवेन सति

अत्रच सार्थकत्वोपगमसंभवे तत्परित्यागस्यानुचितत्वात्। सति तात्पर्ये तद्बोधस्यानुभविकत्वाच्चेति॥ एवं त्रयः समुदिता
हेतुरित्यत्र हेतुपदं कार्योत्पादकप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायत्वावच्छिन्नपरं तादृशसमुदायत्वान्वितमेकत्वं एकवचनार्थः

तात्पर्ये एकत्ववद्व्रीहित्वं तदवच्छिन्नः सर्वोपि व्रीहिः संपन्न इति बोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेत्यर्थः। ननु असति विशेषानुशासने विशेष्यविशे
षणवाचकपदयोः समानवचनत्वमिति नियमस्य समानलिंगकस्थले एवाभ्युपगमेन वेदाः प्रमाणमित्याद्यनुपपत्तिवारणेपि त्रयः स
मुदिता हेतुरिति काव्यप्रकाशव्याख्याया असंगतिर्दुर्वारैवेत्यत आह। एवं त्रयः समुदिता हेतुरित्यत्रेति। अत्र विशेष्यवाचकं त्र
य इति पदं तदुत्तरजस्सरूपविभक्तेस्तात्पर्यविषयीभूता बहुत्वसंख्या तद्धि रूढा संख्या एकत्वरूपा सा च हेतुपदोत्तरप्रथमैकवचने राम
न विवक्षितैवेति अविवक्षितत्वाभावात्त्रिपदस्य बहुवचनान्तत्वेपि हेतुपदस्यैकवचनान्तत्वोपपत्तिः॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७

एवंचैकत्वविशिष्टं यत्कार्योत्पादप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायत्वं न तु मेयत्वमत्र यदनिबोधः ॥ अत एवेति ॥ समुदायत्वेन एकत्वांगीकारादेवेत्य
र्थः। तथा सतीति ॥ तृणारणिमणिन्यायेन शक्त्यादीनां कारणत्वांगीकारे सतीति। एषां। शक्तिर्लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणजन्या निपुणता काव्य
ज्ञशिक्षापूर्वकाभ्यास इत्येषामिति तदर्थः। एकैकसमवधानदशायामपि। एषां मध्ये केवलशक्त्यादिना काव्योत्पत्तेः शक्तित्वादिकमे
व काव्योत्पादप्रयोजकतावच्छेदकं। न तु शक्त्यादित्रितयपर्याप्तसमुदायत्वमिति। तेषां शक्त्यादीनां काव्योत्पादप्रयोजकतावच्छेदक

अत एव शक्त्यादीनां त्रयाणां तृणारणिमणिन्यायेन हेतुत्वशंकानिरासः तथा सत्येषामेकैकसमवधानदशायामपि का
र्योत्पत्तेरावश्यकतया तत्त्रितयपर्याप्तसमुदायत्वस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकतानवच्छेदकतया तेषां त्रयाणां तथाविधै
कसमुदायत्वाश्रयत्वानुपपत्तेः एवं जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्यत्र त्रितयनिष्ठस्य पदशक्तिरूपपदार्थत्वस्यैकत्वं विवक्षि
तमिति तत्र विशेष्यपदस्य बहुवचनान्तत्वेपि विशेषणपदस्यैकवचनान्तत्वोपपत्तिः ॥ ((समुदायत्वाश्रयत्वानुपपत्तिरित्यर्थः॥

एवं जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्यत्रेति ॥ विशेष्यवाचकं जात्याकृतिव्यक्तय इति पदं तदुत्तरा विभक्तिर्जस् विभक्तिस्तात्पर्यविषयीभूता सं
ख्या बहुत्वसंख्या ततो विरुद्धा एकत्वरूपा संख्या सा विशेषणवाचकपदोत्तरप्रथमया विवक्षितेत्येवं तेन विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचन

त्वमिति। एवं चैकत्वविशिष्टं पदशक्तिरूपं पदार्थत्वं तद्वन्तः जात्याकृतिव्यक्तय इति बोधः। एवमसमानलिंगकस्थले विशेष्यवाचकपदा
समानवचनस्यापि विशेषणवाचकपदस्य साधुत्वे असमानलिंगकस्थले औत्सर्गिकमेव सर्वत्र विशेषणपदानन्तरं प्रयोक्तुमुचितमिति॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानिपितरोदेवताइत्यादेरनुपपत्तिं वारयति॥ प्रत्यक्षानुमानेत्यादिना॥ दिगिति॥ शालाःस्तुर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनोदेवृदेवरावित्यत्र भ्रातृपदस्य बहुवचनांतत्वेपि देवृदेवरपदस्य द्विवचनांतत्वोपपत्तिरिति। अत्र विशेष्यवाचकपदं स्वामिभ्रातरइतिपदंतदुत्तराजस्विभक्तिस्तत्तात्पर्यविषयीभूताबहुत्वसंख्यातद्विरुद्धाद्वित्वसंख्यासादेवृदेवरपदोत्तरऔविभक्त्याविवक्षितैवेति। अविवक्षितत्वाभावाद्देवृदेवरपदेद्विवचनांतता। अत्रदेवृदेवरपदस्यदेवृदेवरपदवाच्येलक्षणांतेनवाच्य

प्रत्यक्षानुमानेत्यादिसूत्रेप्रमाकरणत्वरूपप्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्यप्रत्यक्षानुमानादिनिष्ठस्यैकतायाबाधितत्वेनाविवक्षितत्वात्प्रमाणपदस्यबहुवचनांततेति। एवंपितरोदेवताइत्यत्रापिपितृपितामहादीनांसहितानामेकरूपेणदेवतात्वविरहेणपितृत्वपितामहत्वादिनापृथगेवत्यागोद्देश्यत्वरूपदेवतात्वम् उद्देश्यतावच्छेदकभेदेनैवउद्देश्यताभेदात। तत्रएकत्वस्याविवक्षयादेवतापदस्यबहुवचनांततेतिदिक्स्वप्रकृतिकत्वंचस्वाव्यवहितोत्तरत्वेनप्रतिसंधीयमानत्वम्तेनदधिसुंदरमित्यादौविशेष्यपदानंतरंविभक्तेरसत्वेपिनक्षतिः तत्रविभक्तेरनुसंधानंविनाशाब्दबोधानुपगमात्॥ १ तावच्छेदकयोर्देवृदेवरपदयोर्द्वित्वान्वयः। पदरूपपदार्थतावच्छेदकभेदसत्वाद्देवृदेवरावित्यत्रद्वंद्वोप्युपपद्यते। दधिसुंदरमित्यत्रस्वविशेष्यवाचकंदधिपदंतदुत्तरत्वेनप्रतिसंधीयमानासुब्विभक्तिः प्रथमात्वादिनातत्सजातीयाविभक्तिर्यस्येतितत्त्वम्। सुंदरपदेइयमेवात्राकांक्षाबोध्येत्यर्थः॥

एवमिदंदधीत्यादौविशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनप्रतिसंधीयमानविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वमपि। तथाविधविभक्त्यव्यवहितपूर्वव
र्तितयाप्रतिसंधीयमानत्वमिति। विशेष्यवाचके इदंपदमितिपदोत्तरसुप्विभक्तिः प्रथमात्वादिना तत्सजातीयविशेषणवाचकपदो
त्तरत्वेनप्रतिसंधीयमानाविभक्तिर्यस्य तत्त्वं विशेषणवाचके दधिपदेस्ति। शंकते॥ अथेति। सामग्र्याः कार्यजनने। आकांक्षायोग्यता

एवंतादृशविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वमपितथाविधविभक्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितयाप्रतिसंधीयमानत्वमुक्ते।
नइदंदधीत्यादौविशेषणपदानंतरंविभक्तेरसत्वेपिनक्षतिः अथनीलस्यघटइत्यादावपिपदार्थोपस्थित्यादि
कारणसमवधानसंभवात्कथन्ननीलघटयोरभेदान्वयबोधः सामग्र्याकार्यजननेउक्तनियमभंगप्रसंग
रूपबाधकस्याकिंचित्करत्वादितिचेत्। तथाविधान्वयबोधोपयिकाकांक्षाविरहात्॥ तथाहि॥ तादृशान्वय
बोधेप्रथमाविभक्त्यन्तघटादिपदसमभिव्याहृतप्रथमांतनीलादिपदत्वमेवासमस्तनीलघटपदाद्याकांक्षा॥

दिनाशाब्दबोधजनने। विशेष्यविशेषणपदयोः समानविभक्तिकत्वरूपतथाविधनियमभंगप्रसंगरूपप्रयोजनक्षतेरप्रतिबंधक
त्वादित्यर्थः। समाधत्ते॥ तथाविधान्वयबोधोपयिकाकांक्षाविरहादिति॥ विशेष्यविशेषणपदयोः समानविभक्तिकत्वरूपत
थाविधनीलप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकान्वयबोधजनिकायाः विशेष्यविशेषणपदयोः समानत्वरूपायाआकांक्षा
॥ याअभावादित्यर्थः॥ विनिगमनाभावादाह॥

व्यु·टी· समासस्थलेचेति॥ उक्तस्थले॥ नीलघट इति स्थले॥ समासेव्यासे चोक्ताकांक्षाविरहान्ननीलप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकबो कृ·
२ धापत्तिरित्यर्थः। उक्ताकांक्षाज्ञानयोरिति॥ समासव्यासस्थलीयोक्ताकांक्षाज्ञानयोरित्यर्थः। यत्त्विति। समासव्याससाधारणंविशेषण
वाचकपदस्यविशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वस्वरूपंविरुद्धविभक्तिराहित्यमेवतादृशान्वयबोधोपयिकाकांक्षावि
शेष्यवाचकपदनिष्ठविशेषणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वंतुनतथानीलघटमानयेत्यादावसंभवादिति। नीलोघटइत्य

समासस्थलेच घटपदाद्यव्यवहितपूर्ववर्तिनीलपदत्वंनीलादिपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तिघटादिपदत्वंवाआ
कांक्षा उक्तस्थलेचतादृश्या एकस्या अप्याकांक्षायाविरहान्नापत्तिः कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनि
वेशान्नोक्ताकांक्षाज्ञानयोः परस्परबोधेव्यभिचारः यत्तुसमासव्याससाधारणंविशेषणपदस्यविशेष्यवाचकपदाप्रकृ
तिकविभक्त्यप्रकृतित्वस्वरूपंविरुद्धविभक्तिराहित्यमेवतादृशान्वयबोधोपयिकाकांक्षाविशेष्यवाचकपदनिष्ठविशे
षणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वंचनतथानीलघटमानयेत्यादावसंभवादिति॥ ((त्रविशेष्यवाचकंपदंघटप

दंतदप्रकृतिकायाविभक्तिर्द्वितीयादिविभक्तिः तदप्रकृतित्वंविशेषणवाचकेनीलपदेस्ति। एवंनीलघटइत्यत्रापि। तथाहिविशेष्यवाचके
घटादिपदंतदप्रकृतिकाविभक्तिर्द्वितीयातदप्रकृतित्वंनीलपदे इतिविरुद्धविभक्तिराहित्यमेवसमासव्याससाधारणीनीलादि राम
प्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकान्वयबोधजननिकाआकांक्षा। नीलस्यघटइत्यत्रतुविशेष्यवाचकघटपदाप्रकृतिकाविभक्तिः २

षष्ठीविभक्तिस्तत्प्रकृतित्वमेवनीलपदे । तेननीलस्यघटइतिवाक्यान्नीलप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकशाब्दबोधः । विशेष्य
वाचकपदनिष्ठविशेषणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वरूपाकांक्षायानीलोघटइत्यत्रविशेषणवाचकंपदंनीलपदंतदप्रकृ
तिकाविभक्तिर्द्वितीयादिविभक्तिस्तदप्रकृतित्वंविशेष्यवाचकपदेघटपदेइतिनीलोघटइत्यादौसत्त्वेपिनीलघटमानयेत्यादौअभावात्
नविशेष्यवाचकपदनिष्ठविशेषणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वस्यविनिगमनाविरहेणाकांक्षात्वमित्यर्थः । नचनीलघटइतिस
मस्तंविहायनीलघटमानयेत्यादिसमस्तानुसरणेकिंबीजमितिवाच्यं । तत्रविशेषणवाचकपदाप्रकृतिकेत्यस्यविशेषणवाचक

तदसत् ॥ विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकत्वस्यतादृशपदानुत्तरत्वस्यतदुत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानत्वरूपस्यवा

नीलोघटइत्यादौनीलादिपदसमभिव्याहृतविभक्तौघटपदसमभिव्याहृतविभक्तिभिन्नतयासत्त्वात् ॥ ७ ॥

पदोत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानेत्यर्थकरणेनदोषः । तथाहिनीलघटइत्यत्रविशेषणवाचकंनीलपदंतदुत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानावाविभक्ति
र्द्वितीयानतुप्रथमाविभक्तिस्तदप्रकृतित्वंविशेषणवाचकपदेघटपदेइतिनदोषइत्याशयेननीलघटइतिसमस्तमुपेक्षितवान् । न
चनीलघटमानयेत्यत्रापिनीलंचतंघटंचेतिपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासाश्रयणान्नदोषइतिवाच्यं । प्रथमान्तेनसमासइत्यभिप्रायेणदो
षाभिधानादिति । तदसत्इति ॥ विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकत्वंविशेष्यवाचकपदानुत्तरत्वंविशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमा
नत्वमितिवा ॥ तथाचविशेष्यवाचकपदानुत्तरविभक्त्यप्रकृतित्वरूपं ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

व्यु·टी· अथवाविशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानविभक्त्यप्रकृतित्वरूपंवाविरुद्धविभक्तिराहित्यमेवाकांक्षानीलोघटइत्यादौनसं क:
१० भवति। तथाचविशेष्यवाचकंपदंघटपदंतदनुत्तराविभक्तिःसुविभक्तिस्तत्प्रकृतित्वमेवविशेषणवाचकेनीलपदेइतिनीलपदो
त्तरविभक्तेर्घटपदोत्तरविभक्तिभिन्नत्वादित्यर्थः। शंकते। अथविशेष्यवाचकपदोत्तरावृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्तिराहित्य
स्याविवक्षणान्नदोषइतिचेत् इति॥ नीलोघटइत्यत्रविशेष्यवाचकंघटपदंतदुत्तरस्मिन् अवृत्तिर्योविभक्तिविभाजकोधर्मोद्वितीयात्वादि

अथविशेष्यवाचकपदोत्तरावृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्तिराहित्यस्याविवक्षणान्नदोषइतिचेत्तर्हिविभक्तित्वा
दिकमजानतःपुरुषस्यतादृशधर्मज्ञानासंभवात् शाब्दबोधानुपपत्तिःनीलोघटइत्यादावपिसुपदस्याम्पदत्वा
दिभ्रमदशायांतादृशबोधस्यानुदयात् नीलस्यघटइत्यादावपिषष्ठ्यादेःसुपदत्वादिभ्रमदशायांशाब्दबोधस्य
स्वरूपतोविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याप्रयोजकत्वात्॥ १ स्तद्विभक्तिराहित्यस्यनीलपदेसत्वात्। एवंनीलघटमानयइत्यत्रवि
शेष्यवाचकंघटपदंतदुत्तरस्मिन् अवर्तमानोयोधर्मःतृतीयात्वादिस्तद्विभक्तिराहित्यस्यनीलपदेसत्वान्नीलोघटःनीलघटइतिद्वयान्नी
लप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकबोधः। नीलस्यघटइत्यादौतुघटपदोत्तरावृत्ति[illegible]र्मःषष्ठीत्वंतद्वद्विभक्तिराहित्यस्यसत्वान्न
तादृशबोधइत्यर्थः। समाधत्ते। विभक्तित्वमजानतःपुरुषस्यतादृशधर्मज्ञानासंभवाच्छाब्दबोधानुपपत्तिरिति। यस्यविभक्तित्वज्ञानंना राम
स्तितस्यापिनीलोघटइतिवाक्याच्छाब्दबोधोजायतेसनस्यात्। विशेष्यवाचकपदोत्तरा॥ १२

इति प्रमेयज्ञानासंभवादित्यर्थः। स्वरूपतो विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य प्रयोजकत्वं न संभवति। तथाहि। नीलस्य घट इत्यादौ षष्ठ्यां सुखभ्रमो मा
स्तदानीं नीलस्य घट इति वाक्यान्नीलप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकबोधो जायते सन्न स्यात्। विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य स्वरूपतोऽ
भावादतस्तादृशज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वं वाच्यमिति॥ ॥ यस्य विभक्तित्वज्ञानं नास्ति तस्य बोधो न स्यादिति युक्तमेव सर्वमित्यर्थः। विरुद्ध
विभक्तिराहित्यज्ञानहेतुत्वपक्षेऽपि विभक्तित्वादिकमजानतः पुरुषस्य शाब्दबोधानुपपत्तिमुद्धर्तुं शंकते। अथ नीलो घटो नीलघट इत्यादि द्वि
विधसाधारणमिति। स्वोत्तरत्वादिभिन्नं यत्पदं तदुत्तरं यत्तद्भिन्नत्वविशिष्टं यत्स्वोत्तरत्वादि तद्रूपेत्यर्थः। यथा नीलो घट इत्यत्र स्वं नीलपदं

अथ नीलो घटः नीलघट इत्यादि द्विविधबोधसाधारणं स्वोत्तरसुप्पदभिन्नपदानुत्तरत्वविशिष्ट ॥
स्वोत्तरत्वादिरूपस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन नीलादिपदवत्सुबंतघटादिपदत्वमेव तथास्त्विति चेन्न

तदुत्तरत्वादिभिन्नं घटपदं तदुत्तरं यत्तद्भिन्नत्वं घटपदेऽस्ति॥ एवं नीलघट इत्यत्रापि स्वोत्तरं नीलपदोत्तरत्वादिभिन्नं पदं घटपदं तदुत्तरत्वं
घटपदेऽस्ति॥ अयं च स्वोत्तरत्वं च नीलपदोत्तरत्वमिति स्वरूपस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन नीलपदवत् स्याद्यंतघटपदत्वरूपाकांक्षा
समासव्याससाधारणी। नीलप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकबोधजनिकेत्यर्थः॥ नीलस्य घट इति प्रयोगवारणाय स्यादिभिन्नेत्यत्र वि
शेष्यवाचकघटादिपदोत्तरविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिधर्मावच्छिन्नभिन्नेत्यर्थः॥ तथा च नीलपदोत्तरषष्ठ्याः प्र
थमात्वावच्छिन्नभिन्नत्वान्न दोषः॥

समाधत्ते ॥ नीलघटरूपमित्यादिवाक्यसाधारण्यानुरोधेनान्यादृशाकांक्षायाउपगंतव्यतयोप— दर्शितव्याससमाससाधारणानुगताकां
क्षानुसरणस्याप्रयोजकत्वादिति। नीलंचतत् घटरूपंचेतिकर्मधारयस्तत्रोक्ताकांक्षा व्याससमाससाधारणीनसंभवति। तथाहिस्वंनी
लपदंतदुत्तरत्वरूपस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेननीलपदवत् भवतिरूपपदं। अयचस्वाद्यंतंभवति। तथापिस्वंनीलपदंतदुत्तरंस्वादि
भिन्नंघटपदंतदुत्तरत्वमेवरूपपदेइतितदनुत्तरत्ववैशिष्ट्यंसामानाधिकरण्येनस्वोत्तरत्वेनास्तीतिनीलघटरूपमित्यादिसाधारण्यायान्या
दृश्याकांक्षोपगंतव्यासाचस्वादिभिन्नेनिराकांक्षत्वप्रक्षेपेणबोध्या। तथाचस्वोत्तरंनीलपदोत्तरंस्वादिभिन्नंनिराकांक्षंपदंतदुत्तरंयद्यत्त

नीलघटरूपमित्यादिवाक्यसाधारण्यानुरोधेनान्यादृश्या आकांक्षायाः समासस्थलेउपगंतव्यतयाउपदर्शितसमा
सव्याससाधारणानुगताकांक्षानुसरणस्याप्रयोजकत्वादिति॥

((द्भिन्नत्वरूपस्वोत्तरस्वादिभिन्नपदानुत्तरत्वंजातंघटपदंतु स्वोत्त
रंस्वादिभिन्नंनिराकांक्षंपदंनभवति। किंतुरूपसाकांक्षमेवेति। इयमाकांक्षासमासव्याससाधारणीनपूर्वोक्तेत्यर्थः। यद्यपिनीलघटरूपमित्यत्रनील
घटयोरभेदान्वयाभ्युपगमेनीलपदोत्तरंस्वादिभिन्नंपदंघटपदंतदुत्तरंयद्यद्रूपपदंतदनुत्तरत्वंघटपदेऽस्ति॥ अयचस्वोत्तरत्वंनीलप
दोत्तरत्वंचास्ति। तथापिघटपदेस्वाद्यंतत्वंनास्तीतिउक्ताकांक्षानास्ति। तत्रस्वाद्यंतघटा[illegible]पदत्वमित्यस्यानुसंधीयमानस्वाद्यंतघ
टादिपदत्वमितिविवक्षणात्सकृताकांक्षोत्सादनेपिनीलघटरूपमितिवाक्याद्रूपंनीलमन[illegible]तिसंशयोच्छेदोजायतेसनस्यादितिघ
टपदोत्तरं[illegible]वादिविभक्त्यानुसंधानंनादरणीयमितिघटपदेस्वाद्यंतत्वाभावान्नीलघट[illegible]राकांक्षाभावादन्वयोनास्तिकिं॥ ६ ॥

त्वनीलरूपायास्त्वाभेदान्वयोपन्नकल्प्यः सोपि न संभवति। स्वोत्तरत्वनीलपदोत्तरत्वस्यादिभिन्नपदघटितपदोत्तरत्वरूपत्वे स्वोत्तरत्वादिपदानन्वयपद
त्तरत्वाभाववैशिष्ट्यं नास्तीति प्रकृताकांक्षाविलयापत्तिरिति बोध्यमिति॥ ॥न च स्वोत्तरत्वादिभिन्ननिराकांक्षपदानुत्तरत्वविशिष्टस्वो
त्तरत्वरूपस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन नीलादिपदवत्त्वाद्यंतघटादिपदत्वमेव समासव्यासे साधारणी स्वभेदान्वयबोधोपयिका कां
क्षास्तीति चेन्न। सिद्धांतिमते तु सकलसमासे विशेष्यवाचकपदाव्यवहितपूर्ववर्तिविशेषणवाचकपदाव्यवहितोत्तरवर्तिविशेष्य
वाचकपदत्वं वा आकांक्षा। एवं सकलव्यासे प्रथमांतविशेष्यवाचकपदसमभिव्याहृतप्रथमांतविशेषणवाचकपदत्वमाकांक्षाइत्याहुः

अथ नीलं घटमानयेत्यादौ नीलादेर्घटादावन्वयोपगमे नीलादिपदोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वादेः कुत्रान्वय इति चेत्।
न कुत्रापि। विभक्तिपदं साधुत्वार्थमेव प्रयुज्यते अभेद एव वा विशेषणविभक्तेरर्थः॥ ((शाब्दे विधे— पि विशेष्यविशेषणे ति

शब्दानुगमसंभवात्पूर्वपक्षिणस्तु शब्दानुगमस्याप्यभावात्। स्वोत्तरत्वादिभिन्ननिराकांक्षपदत्वघटितस्वस्वरूपघटितत्वोत्तरत्वादिभिन्न
पदानुत्तरत्वं तद्विशिष्टे स्वत्र भेदकूटनिवेशेन गौरवात् दुर्ज्ञेयत्वाच्च। अर्थानुगमेन सिद्धांतिमतस्यैवोचितत्वात्। अथ नीलं घटमानयेत्यादौ नीला
देर्घटादावन्वयोपगमे नीलादिपदोत्तरविभक्त्यर्थस्य कर्मत्वादेः कुत्रान्वय इति चेदिति॥ समाधत्ते॥ न कुत्रापीति पदसाधुत्वाय प्रयुज्य
माना विभक्तिर्निरर्थिकेति भावः संभवत्यर्थे साधुत्वे पदसाधुत्वमन्याय्यमित्यभिप्रायिकं मतांतरमाह। अभेद इत्यारभ्य वदंतीत्यंतेन। नी
लो घट इत्यादौ नीलप्रतियोगिकभेदाभाववान्घट इति बोधात् विशेषणविभक्तेरभेदोर्थः॥ ६ ७॥ ६॥ ७॥

व्यु॰टी॰ १२ ननु अभेदो नामार्थयोः संसर्गतया भासत इत्युक्तं तत्राह। समासस्थल एवेति॥ नीलघट इत्यादितो नीलप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्य कबोधोदयादिति भावः। ननु समासेपि विभक्त्यनुसंधानसंभवेऽभेदो विभक्त्यर्थ एवास्त्वित्यत आह। तत्र विभक्त्यनुसंधानं विनेति तदाप्रसिद्धिरिति। भेदस्य केवलान्वयितया अभावाप्रसिद्धिरित्यर्थः। जले ह्रित्यादिनेति। घटत्वनीलभेदोभयप्रतियोगिकाभावस्य जले सत्वादित्यर्थः। नीलभेदत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य विभक्त्यर्थत्वे नीलादिपदार्थानन्वयप्रसंग इति। जले नीलभेदरूपप्रतियोगिसत्वेन तदभा रु॰

अभेदस्य संसर्गमर्यादया भानं तु समासस्थल एव तत्र लुप्तविभक्त्यनुसंधानं विनापि शाब्दबुद्धेरानुभविकत्वादित्यपि वदंति अथैतन्मते अभेदो यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिः यदि च भेदप्रतियोगिकाभावस्तदा नीलं जलमित्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः जले ह्रित्यादिना नीलभेदाद्यभावसत्वात् नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य विभक्त्यर्थत्वे नीलादिपदार्थानन्वयप्रसंगः न च भेदप्रतियोगिकाभाव एव विभक्त्यर्थः नीलपदसमभिव्याहारान्नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावः प्रतीयत इति वाच्यम्॥ ११

वसत्वान्नीलं जलमिति प्रयोगवारणेपि नीलो घट इत्यत्र विभक्त्यर्थे नीलभेदाभावे प्रकृत्यर्थस्य नीलस्यान्वये निराकांक्षत्वादिति भावः। न च भेदप्रतियोगिकाभाव एव विभक्त्यर्थः। नीलपदसमभिव्याहारान्नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावः प्रतीयत इति वाच्यमिति॥ नीलपदसमभिव्याहारे नीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधेन भेदविशिष्टो अभाव एव नीलभेदत्वावच्छिन्नाभाव इत्यर्थः॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

समाधत्ते। पदार्थद्वयसंसर्गभानस्यैवा कांक्षानियम्यत्वादितिमूलं। ननुतत्तत्पदार्थेतत्तत्पदार्थतावच्छेदकस्यापिसंसर्गः। पदांतरसमभि
व्याहारगम्योऽपितुशक्तिगम्यइतिभावः। नीलघटइत्यत्रनीलपदार्थस्यघटपदार्थेअभेदसंसर्गोभासतेसचनीलपदसमभिव्याहाररूपा
कांक्षानियम्यः नीलोघटइत्यत्रतुभेदाभावोनीलपदोत्तरप्रथमार्थः तत्रभेदःपदार्थतावच्छेदकः अभावः पदार्थः पदजन्यप्रतीतिविशेष्यः।
तत्राभावेपदार्थतावच्छेदकरूपभेदस्यनीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपःसंसर्गःपदांतरसमभिव्याहाररूपाकांक्षालभ्योनभव
तिअपितुशक्तिगम्यः। शक्तिस्तुभेदप्रतियोगिताकाभावेएव। ननुनीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनभेदविशिष्टे।अ

पदार्थद्वयसंसर्गभानस्यैवाकांक्षानियम्यत्वान्नीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितांतर्भावेणवृत्तिंविनाभेदरूपपदा
र्थतावच्छेदकस्याभावेतादृशसंबंधेनभानासंभवात् मैवम् भेदोऽभावश्चविशेष्यविभक्त्यर्थः विशिष्टलाभ
स्त्वाकांक्षादिवशात् एतेनभेदेनीलादिपदार्थान्वयेएकदेशान्वयप्रसंगइतिनिरस्तम्॥ ७ ॥ ६ ॥

तोनभेदरूपपदार्थतावच्छेदकस्याभावरूपतदर्थेनीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपस्यतादृशसंबंधस्यभानमिति। यथाघ
टइत्यादौघटत्वस्यघटसमवायसंसर्गः शक्त्यैवभासतेनतुपदार्थांतरसमभिव्याहारेणघटेघटत्वेवैशिष्ट्येचशक्तिस्वीकारात्तथा
प्रकृतेपीतिभावः॥ समाधत्ते॥ भेदोऽभावश्चेत्यादिना। विशेषणेति। विशेषणविभक्तेर्नानार्थकत्वेपि। आख्यातार्थकृतिवर्तमानत्वयो
रिवाकांक्षादिवशाद्विशिष्टलाभइत्यर्थः। एतेनविभिन्नशक्तिस्वीकारेण। तथाचपदार्थःपदार्थेनान्वेतीतिव्युत्पत्तिभंगोनेतिभावः॥

सु·टी· नीलघटइत्यादावपि अभेदान्वयबोधापत्तिरिति। नीलपदोत्तरद्वितीयार्थेऽभेदनीलपदार्थस्यस्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकतयाभेदस्या ऋः
१३ प्यभावेप्रतियोगितानिरूपकतयाऽभावस्यचविशेषणतयाघटेन्वयसंभवात्। नीलाभेदप्रकारकघटविशेष्यकबोधापत्तिरित्यर्थः। नन्वभे
दप्रकारकबोधेविरुद्धविभक्तिराहित्यंतंत्रमितिनियमान्नापत्तिरित्यत आह। धान्येनधनवानित्यादौतृतीययाभेदबोधनादभेदप्रकारकबो
धेविरुद्धविभक्तिराहित्यानपेक्षणादिति॥ द्वितीयादिनेति। विशेषणवाचकपदोत्तरद्वितीयादिनेत्यर्थः। याविशेष्येषुदृश्यंतेलिंगसंख्यावि

नचविशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वेनीलंघटइत्यादावप्यभेदान्वयबोधापत्तिर्धान्येनधनवानित्यादौतृतीययाऽभेद
बोधनात् अभेदप्रकारकबोधविरुद्धविभक्तिराहित्यस्यानपेक्षणादितिवाच्यम्॥ द्वितीयादिनाऽभेदबोधनेद्विती
याद्यन्तविशेष्यवाचकपदसमभिव्याहारस्यप्रयोजकत्वमित्युपगमात् अथप्रमेयोघटइत्यादौप्रमेयत्वावच्छिन्नभे
दाप्रसिद्ध्यालघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेकम्बुग्रीवादिमान्घटइत्यादावपिकंबुग्री
वादिमत्वावच्छि न्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्याविशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वासम्भवः॥ (१) भक्तयः प्रायस्ताएवकर्तव्याः सम

नार्थेविषणेइतिहर्युक्तेः। नीलंघटइतिवाक्यमेवनभवतीतिभावः। द्वितीयाद्यंतविशेष्यवाच[illegible]त्यत्रद्वितीयादीत्यादिनातृतीयापरिग्रहः। सा
चकर्तृकरणयोरित्यादिसूत्रविहितैवग्राह्या। तेनधान्येनधनवानित्याद्युपपदविभक्तिस्यले[illegible]शेष्यविशेषणपदयोरसमानविभक्तिकत्वे राम
पिनाभे[illegible]धानुपपत्तिः। शंकते। प्रमेयोघटइत्यारभ्यचेत्सत्त्वमित्यतेन। सर्वोपिप्रमेयइतिप्रमेयभेदाप्रसिद्धिरित्यर्थः। नीलत्वादिनानीलभेदाभाव १३

स्यनीलपदादौ सत्वादिति। नीलरूपाश्रयत्वादिना नीलभेदस्य पीतरूपाश्रयपटादौ प्रसिद्धस्यानीलपटे अभावसत्वादित्यर्थः। एतेनेति एतेन नीलपटपरनीलपदघटितनीलो घट इति वाक्यप्रामाण्यप्रसंगेन। विशेषणतावच्छेदकीभूत नीलत्वप्रमेयत्वादिकमेव विशेषणविभक्त्यर्थ इति। प्रमेयो घट इत्यादौ प्रमेयवृत्तिप्रमेयत्ववान्घटः एवं कंबुग्रीवादिमान्घट इत्यत्रापि कंबुग्रीवादिमद्वृत्तिकम्बुग्रीवादिमत्ववान्घट इति बोधस्यनानुपपत्तिरिति भावः। ननु विशेषणतावच्छेदकप्रमेयत्वादेर्विशेषणविभक्त्यर्थत्वे अभेदार्थकत्वप्रवादो व्याहत इत्यत आ

एवं नीलपटादिपरनीलादिपदघटितस्य नीलो घट इत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः नीलत्वादिना पटादेर्भेदाभावस्य नीलघटादौ सत्वात् एतेन विशेषणतावच्छेदकीभूतनीलत्वप्रमेयत्वादिकमेव विशेषणविभक्त्यर्थः नीलत्वादे नीलत्वावच्छिन्नभेदाभावरूपतया भेदार्थकत्वप्रवादोपपत्तिरित्यपि निरस्तम् नीलत्वादौ नीलत्वादिमतः स्ववृत्तित्वसंबंधेनान्वये आकांक्षाविरहाच्च यथा हि तद्विशिष्टे अधिकरणे तदधिकरणतया तदन्वयो न भवविरुद्धः

ह नीलत्वादेरिति। नीलो घट इत्यत्र नीलत्ववान्घट इति बोधः। नीलत्वं च नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नाभावरूपमित्य भेदार्थकत्वप्रवादो अव्याहत इत्यर्थः। ननु नीलत्वं नीलरूपमेव न तु नीलभेदाभावरूपमतो दोषांतरमाह। नीलत्वादौ नीलत्वादिमत इत्यादिना। नीलो घट इत्यादिना। नीलो घट इत्यत्र विशेषणविभक्त्यर्थे नीलत्वे नीलत्वादिमतः प्रकृत्यर्थस्य संप्रकृत्यर्थो नीलत्वादिमान् तद्वृत्तित्वं नीलत्वे इत्येवं स्ववृत्तित्वसंबंधेनान्वयो वाच्यः स च न संभवत्याकांक्षाविरहादित्यर्थः। आकांक्षाविरहमेवोपपा

व्यु·टी· तद्विशिष्टेभूतलेअधिकरणतयातदन्वयोघटान्वयोविरुद्धः। घटवान्घटवानितिबोधाभावात्। तथातद्धर्मेघटेआधेयतयातद्धर्मवतो ठ·
१४ घटवतोन्वयोपिनघटवतिघटइतिबोधाभावादित्यर्थः। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येशाब्दबोधोनजायतइतिनियमेपि
आकांक्षाविरहएवबीजंबोध्यं॥ तथातन्मतस्यार्थनीलत्वेआधेयतासंबंधेनप्रकृत्यर्थस्यनीलत्वादिमतोप्यन्वयोनसंभवतिआकांक्षा
विरहादितिभावः। अतएवकर्मगच्छतीतिवाक्यस्यनिराकांक्षताइति। अतएव। तद्धर्मेतद्धर्मवतःआधेयतयान्वयविरहादेव। कर्मे
त्वेद्वितीयार्थेकर्मत्ववतःप्रकृत्यर्थस्यकर्मणःआधेयतयाअन्वयेनिराकांक्षतेत्यर्थः। नचैवंसंसर्गतामतेप्यनिस्तारइति। एवंनीलो

तथातद्धर्मेआधेयतयातद्धर्मवदन्वयोपि अतएवकर्मगच्छतीतिवाक्यस्यनिराकांक्षतानचैवंसंसर्गतामतेप्य
निस्तारःनीलोघटइत्यादौस्ववृत्तिनीलत्वादेःसंसर्गतास्वीकारेउक्तस्थलेप्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादितिवाच्यम्स्वव
त्तिनीलत्वादेःस्वस्मिन्संबंधतोपगमेनपटादिवृत्तिनीलत्वादेर्घटादौपटादिसंबंधताविरहेणतादृशातिप्रसंगाभावा

घटइत्यादौनीलाभेदस्यनीलत्वादिरूपपदार्थतावच्छेदकरूपत्वेउक्तस्थलेनीलपटपरनीलपदसमभिव्याहृतनीलोघटइति
वाक्येप्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। नीलवृत्तिनीलत्वादिरूपाभेदसंबंधेननीलपदार्थवान्घटोभवत्येवेतिप्रामाण्यापत्तिर्दुर्वारेत्यर्थः।
समापत्ते। स्ववृत्तिनीलत्वादेःस्वस्मिन्नेवसंबंधतोपगमेनेति। स्वंनीलपदार्थोनीलपटःतद्वृत्तेःपटवृत्तेःनीलत्वादेःस्वस्मिन्नेवपट टि·राम
एव॥ संबंधतानघटेइतिनादृशातिप्रसंगाभावात्। नीलपटपरनीलपदघटितनीलोघटइतिवाक्यअप्रामाण्यापातिरूपातिप्रसंगा १४

यथाकाष्ठलोष्टादौविद्यमानोपिलौहित्यस्यस्वाश्रयसंयोगेनसंबंधः किंतुस्फटिकादावेवलोहितःस्फटिक इतिविशिष्टबुद्धिनियामक
त्वात्तथानीलपटपरनीलपदघटितानीलोघट इतिवाक्याद्घटेनीलत्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयेनतद्वृत्तिनीलत्वादेर्घटेपटसंबंधतानस्वी
क्रियते॥ किंतुपट एवस्वीक्रियते। नीलपट इतिविशिष्टबुद्ध्युदयादितिभावः। वस्तुतस्त्विति। नीलोघट इत्यत्रनीलघटव्यक्तिगतत
द्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभाव एव। तत्तद्व्यक्तीनांनीलादिरूपाश्रयव्यक्तीनां। स्वस्मिन्घटेसंबंधः। एवंनीलपटपरनीलपदसमभिव्याहृ
तनीलोघट इतिवाक्येपिनीलपटपरतन्नीलव्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावोघटेनास्तीतिनैतद्वाक्यप्रामाण्यं॥ अन्यदेतदिति। यथाभू

वस्तुतस्तुतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभाव एवनीलत्वादिप्रकारेणभासमानानांतत्तद्व्यक्तीनांस्वस्मिन्संबंधतयाभा
सत इतिनकाप्यनुपपत्तिःसंबंधताचतस्यभेदप्रतियोगिताकाभावत्वेनतत्तद्व्यक्तिभेदप्रतियोगिताकाभावत्वेनवे
त्यन्यदेतत्। नचैवंविशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमतेपितत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेद एवविभक्त्यर्थोवक्तव्य इतिवा

त्वंघटवदित्यत्रभूतलेघटस्यघटप्रतियोगिकःसंयोगसंबंधस्तत्रसंबंधतावच्छेदकंसंयोगत्वंघटप्रतियोगिकसंयोगत्वंवेतिविचारेणप्र
कृतानुकूलः उभयथापिविशिष्टबुद्धिनियामकत्वरूपसंबंधत्वाक्षतेस्तथैवापीतिभावः। नचैवंविशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमतेपित
तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेद एवविभक्त्यर्थोवक्तव्य इतिवाच्यमिति। एवंतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदस्यसंबंधत्वस्वीकारेसंभवस्य
र्थसाधुत्वेपदसाधुत्वमन्याय्यमितिन्यायेनतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेद एवविशेषणविभक्त्यर्थोस्तुतेनैवनीलपटपरनील ॥ ६ ॥

पदसमभिव्याहृतनीलोघट इति वाक्यप्रामाण्यवारणं संभवतीति भावः। समाधत्ते। तथासत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्येति। नीलोघटो भवि
ष्यतीत्यत्र तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोयोभेदस्तादृशभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो नीलपदोत्तरप्रथमार्थस्तदेकदेशे
तद्व्यक्तित्वे प्रकृत्यर्थस्य नीलरूपवतोन्वयः। तथाचापूर्वा भविष्यती या नीलरूपाश्रयव्यक्तिस्तन्निष्ठं यत्तत्तद्व्यक्तित्वं तस्य कथंचिदपि
भानासंभवेन सामान्यलक्षणारूपभासकविरहाज्ज्ञानासंभवेन तदवच्छिन्नभेदाभावे अपूर्वव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभे
दस्याभावे शक्तिग्रहासंभवेनापूर्वव्यक्तीनां अभेदान्वयानुपपत्तेः अभावज्ञाने हि प्रतियोगिज्ञानं कारणमिति। प्रतियोगिज्ञानाभा

तथासत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्य कथंचिदपि भानासंभवेन तदवच्छिन्नभेदाभावे शक्तिग्रहासंभवेनापूर्वव्यक्तीना
मभेदान्वयबोधानुपपत्तेः संसर्गज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुत्वेनानुपस्थितस्यापि संसर्गतया भानसंभवेन संसर्गता म
तेऽनुपपत्त्यभावात्। नच विभक्त्यर्थेपि भेदे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन नीलत्वादिना तत्तद्व्यक्तीना
मन्वयः तादृशभेदानामपि तत्तद्व्यक्तिभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनाभावेन्वय उपेयते॥ ११ वाच्छक्ति

ग्रहासंभवादपूर्वव्यक्तीनामभेदान्वयबोधानुपपत्तिरित्यर्थः। अभेदस्य संसर्गतामतेपि नैष दोष इत्याह। संसर्गज्ञानस्येति अनुप
पत्त्यभावादिति। नीलपदपरनीलपदघटितस्य नीलो घट इति वाक्यस्य प्रामाण्याभावादित्यर्थः। नीलपदव्यक्तित्वावच्छिन्नाभे
दो नीलपद एव न तु घटे इति न प्रामाण्यापत्तिरिति भावः। पूर्वः शंकते। न च विभक्त्यर्थेपि भेदे इति। भेदो अभावश्च प्रथमार्थः तत्र नीलत्वादि

नीलत्वादिप्रकारेणभासमानानांतत्तन्नीलव्यक्तीनांतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनैवभेदेन्वयः। एवंतादृशभेदाना मपि॥ नीलादिव्यक्तिभेदानामपितत्तन्नीलादिव्यक्तिभेदत्वावच्छिन्नाप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनाभावेन्वयः। तावतैव। एवमन्वयां गीकारेणैव॥ तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदलाभइतिनकाप्यनुपपत्तिः। ननीलपटपरनीलोघटइतिवाक्यस्यप्रामाण्यापत्तिः। नीलप टव्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावस्यघटेअभावादितिभावः। समाधत्ते। विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नाया एवप्रतियोगिताया इतिवि शेषणतावच्छेदकंनीलत्वंनतुनीलव्यक्तित्वं। तथाचाभेदस्यविभक्त्यर्थनामतेनीलपटपरनीलपदघटितस्यनीलोघटइतिवाक्य

तावतैवतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदलाभइतिनकिंचिदनुपपन्नमितिवाच्यम् विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नाया एवप्रतियोगितायाअभावेप्रतियोगिनःसंबंधतयाभानात् अन्यथाविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वानुपपत्तेः। प्रतियोगि विशेषिताभावज्ञानंचविशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादानातिशेतइतिदर्शनात्। केवलंविशेष्येविशेषणमितिरीत्यानक श्चिदभ्युपैतीतिचेत्सत्यम्॥ १ स्यप्रामाण्यापत्तिः। नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया श्चस्वरूपतयाअभावेभेदेप्रतियोगिनोनी लस्यसंबंधतयाभानात्। यद्वासंबंधतयासंबंधघटकतयाभानात्। नीलत्वावच्छिन्नभेदाभावस्यघटेसत्वान्नीलपटपरनीलघ टितवाक्यस्यप्रामाण्यापत्तिः। अन्यथाविशेषणतावच्छेदकनीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संबंधत्वाद्यघटकत्वेविशिष्टस्यवै शिष्ट्यमितिरीत्याबोधेहिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्यकारणत्वादितिभावः। ननुविशेष्येविशेषणमितिरीत्यैवाभावस्य

प्रतियोगित्वाविशेषित्वाभावेतिनवित्ति रु·
सु·टी· त्वेबोधोयावद्विशेषणोपस्थितिजन्येतस्मिन्बोधेनविशेषणतावच्छेदकनिर्णयःकारणमतआह। प्रतियोगिवृत्तित्वोभयसंबंधेनभेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमि
१६ ॥ सिद्धांतीसमाधत्ते। अभेदस्तादात्म्यमित्यादिना। स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसंबंधेनभेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमि
ति। स्वंनीलघटव्यक्तिभेदस्तत्सामानाधिकरण्यंद्रव्यत्वेअथचस्वंनीलघटव्यक्तिभेदस्तत्प्रतियोगिनीलघटव्यक्तिस्तद्वृत्तित्वंद्रव्य
त्वेइत्युभयसंबंधेनभेदविशिष्टंद्रव्यत्वमेवतदन्यत्वंतद्व्यक्तित्वेसर्थः। स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्यैवसंबंधत्वेस्वं नीलव्यक्तिभेदस्त

अभेदस्तादात्म्यं। तच्चस्वस्वस्साधारणोधर्मः असाधारण्यंचएकमात्रवृत्तित्वम्। तच्चस्वसामानाधिकरण्यस्वप्र
तियोगिवृत्तित्वोभयसंबंधेनभेदविशिष्टंयत्तदन्यत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्मएवविशेषणविभक्तेरर्थःवृत्तिश्च तत्रप्रक
स्यर्थस्यसंसर्गमर्यादयाभासते। तादृशधर्मस्तत्तद्व्यक्तित्वादिरूपएव अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतादृशधर्मस्यविशिष्यज्ञातु
मशक्यत्वेप्येकमात्रवृत्तिधर्मत्वादिनासामान्यप्रत्यासत्तितःसुग्रहत्वमेव॥ ९ प्रतियोगिनीनीलव्यक्तिस्तद्वृत्तित्वं
तद्व्यक्तित्वेइत्यनेनसंबंधेनभेदविशिष्टमेवतत्तद्व्यक्तित्वमतोद्वितीयसंबंधनिवेशः। तथाचस्वंनीलव्यक्तिभेदस्तत्सामानाधिक
रण्यंतत्तद्व्यक्तित्वेनास्तिनीलव्यक्तिभेदवतिपटेतत्तद्व्यक्तित्वस्याभावात्। स्वसामानाधिकरण्यस्यैवसंबंधत्वेस्वपदेनपटादि एम
भेदस्तत्सामानाधिकरण्यंतत्तद्व्यक्तित्वेइतिभेदविशिष्टमेवभवतीतिस्वप्रतियोगिवृत्तित्वनिवेशः। तथास्वंपटादिभेदस्तत्प्रतियोगि १६
पटादिस्तद्वृत्तित्वंतद्व्यक्तित्वेनास्तीत्यर्थः। अपूर्वव्यक्तिनिष्ठस्यतादृशधर्मस्येति॥ नीलोघटोभ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥
तत्तद्व्यक्तित्वस्यैकमात्र
विशिष्टी ... व्यक्तिनिष्ठस्यतद्व्यक्तित्वस्यविशिष्यज्ञातुमशक्यत्वेपि सामान्यलक्षणयार्थसंभवात्।

त्विष्यनी यत्र भासिव्यक्तिनिष्ठस्य तद्व्यक्तित्वस्य विशिष्य ज्ञातुमशक्यत्वेपि सामान्यलक्षणया भासेनसंभवात्। तत्तद्व्यक्तित्वस्यैकमात्र
वृत्तितया विशेषरूपेण ज्ञातुमशक्यत्वेपि एकमात्रवृत्तिधर्मत्वादिना सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सुग्रहत्वमेव। एकव्यक्तिमात्र
वृत्तिधर्माः एतद्व्यक्तित्वादिरूपाः सर्वेषां तेषामेकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्मत्वेन ज्ञानसंभवादित्यर्थः। अभेदसंसर्गतामतेप्येतादृशानु
गताभेदस्यैव तथात्वमुचितमिति॥ एतादृशानुगताभेदस्यैव। तादात्म्यस्यैव। तथात्वं। संसर्गत्वमुचितमित्यर्थः। संसर्गतामतेपी
त्यपिनाप्रकारतामते तादात्म्यस्य विभक्त्यर्थत्वमुक्तमेवेति सूचितं। अभेदस्य संसर्गतामते दूषणमाह॥ तत्तद्व्यक्तित्वावच्छि

अभेदस्य संसर्गतामतेप्येतादृशानुगताभेदस्यैव तथात्वमुचितं। तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावकूटस्य विशिष्य
तथात्वे घटो न नील इत्यादिवाक्यजन्यबोधे प्रतियोगिभावान्वयोश्च तुल्ययोगक्षेमावितिन्यायेन तादृशाननु
गतसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाननुगताभावा एव भासेरन्॥ ((न्नभेदाभावकूटस्य विशिष्य तथात्वे घटो न नील इति
वाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यभावान्वयोस्तुल्ययोगक्षेमावितिन्यायेन तादृशाननुगतसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाननुगता ए
वाभावा भासेरन्निति। तथात्वे संसर्गत्वे। अत्रायमर्थः। पीतघटे घटो न नील इति वाक्यं प्रयुज्यते तत्र न अविनिर्मोकदशायां घटो नील इ
त्यत्र येन संबंधेन नीलपदार्थो घटे प्रतीयते तेनैव संबंधेन नीलप्रतियोगिकाभावः। घटो न नील इति वाक्यात्प्रसेतव्य इत्येव हि प्रतियो
ग्यभावान्वयोस्तुल्ययोगक्षेमतानाम। तथा च घटो नील इत्यत्र घटे नीलस्याभेदः संसर्गः स च तन्नीलव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभे

मु·टी· वच्छिन्नाभावस्तन्नीलव्यक्तिनिष्ठः। एवमनंतास्तन्नीलरूपाश्रयव्यक्तिषु तत्तद्व्यक्तिभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानंताभावाःसंबं रु·
१७ धतयावक्तव्याः। तएवचसंबंधाःपीतघटेघटोननीलइत्यत्रनीलाभाव प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधतयाभासंतेइतितादृशाननु
गतसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाननुगताएवाभावाभासेरन्नित्यर्थः। ननुपीतघटेघटोननीलइत्यत्रतन्नीलव्यक्तित्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपैकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकएवनीलाभावःप्रतीयतामित्याशंकामप
नुदति॥ ननुनीलादिव्यतिरेकोअभावइति। तत्रहेतुमाह। तथासति। एकाभावभानेसति। यत्किंचित्तादृशाभावतात्पर्येणप्रयु

ननुनीलव्यतिरेकोभावःतथासतियत्किंचित्तादृशाभावतात्पर्येणप्रयुक्तस्यनीलेपिननीलइत्यादिवाक्य
स्यप्रामाण्यंस्यात् इदन्तु बोध्यम्॥ युक्तस्यनीलेपिननीलइतिवाक्यस्यप्रामाण्यंस्यादिति। सतिनीलनिष्ठतद्व्यक्तिभेदा
भावसंसर्गेणनीलाभावबोधतात्पर्येणेत्यर्थः। अत्रायमाशयः। यथापीतघटेघटोननीलइत्यत्रयत्किंचिन्नीलव्यक्तित्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावःप्रतीयते। तथायत्किंचिन्नीलेपिएतत्सं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकनीलाभावसत्वान्नीलेपिननीलइत्यस्यप्रामाण्यंस्यादित्यर्थः। यत्किंचित्तादृशाभावतात्पर्येणे
तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावसंबंधेननीलमेतन्नीलवद्व्यक्तावेवास्तिएतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता राम
कनीलाभावस्तन्नीलव्यक्तिभिन्नेसर्वत्रेतिनीलांतरव्यक्तावपिनीलाभावोस्तीतिनीलेपिननीलइतिप्रयोगप्रामाण्यंस्यात्॥ ६॥ १७

विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे घटो न नील इत्यादौ। नञासुपदविशेष्यकः तादात्मीयस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादात्म्या
भावप्रकारको बोधो जन्यते। न तु नीलत्वादिभेदः। न तु नीलत्वादिप्रतियोगिताकतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको ऽभावः। येन न
ञो भेदबोधकत्वं स्यात् तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव भेदलक्षणत्वादिति भावः। तादात्म्यं संसर्ग इति मते तु
नैष दोषः। घटो नील इत्यत्र नीलप्रकारको घटविशेष्यकतादात्म्यसंसर्गको बोधः। नञा तु तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिता
को नीलाभावो घटे प्रत्याय्यते इत्येतन्मतेन ञो भेदबोधकत्वमव्याहतमेवेति। ननु नञ्विनिर्मोके नीलो घट इत्यत्र तादात्म्यप्रका

विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे घटो न नील इत्यादौ नञा नीलाद्यभेदाभाव एव प्रत्याययिष्यते न तु नीलादिभेदः
यादृशसमभिव्याहारस्थले येन संबंधेन यद्धर्मिणि येन रूपेण यद्वत्त्वं प्रसक्तं प्रतीयते तादृशस्थले नञा तद्धर्मिणि
तादृशसंबंधावच्छिन्नतादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्॥ ((रतया भासते। ननु सम

भिव्याहारे घटो न नील इत्यत्र तादात्म्यं संसर्गतया भासतामिति। नञो भेदार्थकत्वं तादात्म्यस्य प्रकारत्वादिमतेपि नानुपपन्नमित्याह।
यादृशसमभिव्याहारस्थल इत्यादि। नीलो घट इत्यत्र॥ येन संबंधेन॥ तादात्मीयस्वरूपसंबंधेन॥ यत्र धर्मिणि॥ घटे॥ येन रूपेण॥ नीलत्वतादात्म्य
त्वेन रूपेण यद्वत्त्वं। नीलत्वतादात्म्यवत्त्वं। तत्प्रसक्तं प्रतीयते। तादृशस्थले॥ घटो न नील इत्यादिस्थले। नञा तत्र धर्मिणि॥ घटरूपे धर्मिणि। तादृशसं टी
बंधावच्छिन्नतादात्मीयस्वरूपसंबंधावच्छिन्नतादृशधर्मावच्छिन्ननीलत्वतादात्म्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्ध

सु.शे नियमसिद्धत्वादिति। नञानीलतादात्म्याभावएवबोध्यते। नतुतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकनीलाभावइतिनञो नभेदबो रू.
१८ धकत्वंतादात्म्यप्रकारतावादिमतेइतिभावः। ननुव्यासस्थलेनञोनभेदबोधकत्वमित्युक्तासमासेपिनन्नास्तीत्यतआह। अनी
लंघटमानयेत्यादौघटपदसामानाधिकरण्यानुरोधेनेति। (समानविभक्तिकयोःपदयोरभेदबोधकत्वंसामानाधिकरण्यं) तन्नियमेनेत्यर्थः
।नीलभिन्नपरतया॥ नीलभिन्नबोधतात्पर्यकतया॥ नञोभेदवति। लक्षणायाःस्वीकारात्। तथाचनीलपदार्थस्यैकदेशेभेदेन्वयःभेदवतो
घटेऽन्वयः। नन्वनीलंघटमित्यत्रनीलपदार्थःनञर्थेभेदेभेदश्चघटेन्वेतुव्यासवत्समासेपिनिपातार्थत्वेनभेदान्वयस्येष्टत्वादितिनञो

प्रतियोग्यभावान्वयोचेत्सादेरप्ययमेवार्थःएवंचनञोभेदबोधकत्वंनकुत्रापिसंभवति। अनीलंघटमानयेत्यादौघ
टपदसामानाधिकरण्यानुरोधेनानीलपदस्यनीलभिन्नपरतयानञोभेदवत्येवलक्षणायाउपगंतव्यत्वात्॥

नभेदवतिलक्षणेतिचेन्न। तथासति अनीलमितिद्वितीयानुपपत्तेः। इदंत्वत्रावधेयं। अभेदस्यप्रकारतामतेपिघटोननीलइत्सा
दिवाक्यस्यनीलाभेदाभावबोधकत्वेपितृतीयाभावस्यप्रतियोगिस्वरूपतयानञोभेदबोधकत्वंनानुपपन्नं। परंतुभेदत्वप्रकारेण
बोधोभवतिनवेत्यन्यदेतत्। इतिनीलाभेदाभावबोधकत्वेपीतिविरोधार्थकेनापिशब्देनाभेदाभावबोधनेपिनभेदबोधकत्वंनञ
इतिसूचितं। तथापिद्वितीयाभावस्यप्रतियोगिरूपत्वेनाभेदाभावेनाभेदाभावाभावःसचभेदएवेतिभेदबोधकत्वंनञःसू राम
पपन्नमित्यर्थः। तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वंभेदत्वं। भेदाभावप्रतियोगिताकाभावत्वंभेदाभावाभावत्व॥ ६॥ १८

मितिप्रकारभेदेपिधर्मएकएव। अभेदंचिंत्यते। अभेदेनभेदाभावः किंतुअभेदत्वादृशस्यैतदभावाभावप्रतियोगिकत्वादतिरिक्तोस्
ताभावएवनभेदरूपइतिनञोभेदबोधकत्वमेतन्मतेइत्युपपादमेवेति। इदमत्रावधेयमित्यारभ्यइत्यन्यदेतदित्यंतोपाठोऽसार्व
त्रिकः। इदंतुतत्वमिति। तत्राभेदेशक्तिकल्पनेगौरवमिति। नचाभेदेयत्रेति॥ एकत्वादिसंख्यावाचिकायाविशेषणविभक्तेरभेदेश
क्तिभ्रमःस्वारसिकलक्षणाग्रहोवा॥ भेदस्यसंसर्गतामतेविभक्त्यर्थतामतेचतादृशसमभिव्याहारज्ञानस्यप्रथमांतनीलपदप्रथ

इदंतुतत्वम्। असमस्तनीलोघटइत्यादिस्थलेऽभेदस्यसंसर्गतोपगमेपिगौरवविरहात्। तत्रविशेषणविभक्तेर्वे
त्तिकल्पनमनुचितम्। नचयत्राभेदेविशेषणविभक्तेः शक्तिभ्रमःस्वारसिकलक्षणाग्रहोवातत्रसर्वमतएवाभेदप्र

कारकबोधस्यनीलोघटइत्यादिवाक्याद्युत्पत्त्यातादृशसमभिव्याहारज्ञानस्यद्विविधबोधेहेतुताद्वयंकल्पनीयमभ
भेदस्यसंसर्गतावादिनेतिगौरवम्। एवंतादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्याभिन्नयोग्यताज्ञानघटितत्वेनद्वैवि
ध्यमितिभिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकंप्रतितादृशशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकतायाअप्याधिक्यमितिवाच्यम्॥ प्रथमांतघट

पदसमभिव्याहारज्ञानस्यद्विविधबोधेअभेदसंसर्गकाभेदप्रकारकबोधेगुरुभूतंहेतुताद्वयंअभेदस्यसंसर्गतामतेस्ति। प्रकारतामतेतु
अभेदप्रकारकैकविधबोधांगीकारान्नगौरवमिति। स्थलांतरेप्रकारांतरेणसंसर्गतामतेगौरवमाह। एवंतादृशसमभिव्याहारज्ञानघ
टितसामग्र्याःभिन्नभिन्नयोग्यताज्ञानघटिततयाद्वैविध्येनभिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकंप्रतितादृशशाब्दबोधसामग्रीप्रतिबंधकतायाअ

व्यपदेशिवद्भावेन फलस्यापि कर्मत्वं ६

व्यु॰टी॰ १९ संसर्गतावादिमते शक्तिभ्रमाधीने स्वारसिकलक्षणाधीने ऽभेदप्रकारकबोधे ऽभेदसंसर्गकबोधे चैकपदार्थे ऽपरपदार्थवत्त्वसंसर्गवत्त्व रु॰
रूपयोग्यताज्ञानघटितप्रथमांतनीलपदप्रथमांतघटपदसमभिव्याहारघटितशाब्दसामग्रीभिन्नविषयकप्रत्यक्षंप्रति प्रतिबंधकताधिक्यं
।प्रकारतामते एकविधशाब्दसामग्रीप्रतिबंधिकेति न गौरवं।समाधत्ते॥ अभेदस्य संसर्गतावादिनोक्तस्थलेपि तत्संसर्गकबोधस्यैवोपग
मादिति॥ उक्तस्थलेपि।शक्तिभ्रमस्वारसिकलक्षणाभ्यामभेदप्रकारकबोधस्थलेपि। अभेदसंसर्गकबोधस्यैवोपगमात्।शक्तिभ्रमेण स्वा
रसिकलक्षणया चोपस्थापितस्याप्यभेदस्य संसर्गतया भानमुपगम्यते।अत एव नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदसंबंधेनान्वयबोधो न संभव

अभेदस्य संसर्गतावादिनोक्तस्थलेपि तत्संसर्गकबोधस्यैवोपगमादिति दिक्। स्तोकं पचति मृदु पचतीत्यादौ विरुद्धवि
भक्त्यवरुद्धपदोपस्थापितस्यापि स्तोकमृद्वादेर्धात्वर्थपाकादावभेदान्वयोपि व्युत्पत्तिसिद्धः तदनुरोधेन च द्वितीयां
तपदधातुपदयोः समभिव्याहारस्याप्यभेदान्वयबोधोपयिकाकांक्षात्वमुपगम्यते॥ ॥ नीति व्युत्पत्तौ साक्षासद्द्वारेन ग्रा

मंगच्छतीत्यादौ ग्रामस्य गमने साक्षादन्वयो नास्ति किंतु विभक्त्यर्थकर्मत्वद्वारा भवति।तथा च ग्रामनिष्ठकर्मतानिरूपकत्वसंबंधेन ग्रामस्य ग
मने ऽन्वयः स्वीक्रियते इति द्वितीयार्थोपि कर्मत्वसंसर्गपरकतया संसर्गो भवतीति भावः।तेन संसर्गतामतेप्येकविधबोधांगीकारान्न दोषावकाश
इति। ननु स्वसमानविभक्तिकेन स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिना च पदेनोपस्थापितस्यैवार्थस्याभेदः संसर्गतया भासते इति व्याससमासभेदेन निरु
क्ताकांक्षयोरेकस्या अप्यभावात्। कथं स्तोकं पचतीत्यादौ अभेदान्वयबोधः स्यात्तो नामार्थधात्वर्थयोरभेदान्वयबोधमाकांक्षांतरेणोपपादयति राम १९

कर्मत्वातिदेशात्। कर्मत्वोपचारात्। क्रियापदस्य तत्र सार्थकप्रत्ययांतधातूपस्थाप्यार्थपरत्वादिति। नत्र क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासने क्रियापदं सार्थकप्रत्ययांतधातूपस्थाप्यार्थपरं सार्थकप्रत्ययांतधातूपस्थाप्यक्रियारूढविशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासनार्थः प्रकृते स्तोकः पाक इत्यत्र च घञो निरर्थकतया सार्थकप्रत्ययांतधातूपस्थाप्यत्वाभावान्न पाकक्रियाविशेषणे स्तोके कर्मत्वसंज्ञा प्रयुक्ता द्वितीयेति भावः।

क्रियाविशेषणस्थले च न द्वितीयातिरिक्तविभक्तिरुत्पद्यते क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासनेन तत्र कर्मत्वातिदेशात् न चैवं स्तोकः पाक इत्यादावपि द्वितीयाप्रसंगस्तत्रापि स्तोकादेः क्रियाया एव विशेषणत्वात् भावक्तांतप्रयोगसाधुत्वमात्रार्थकतया धातुनैव तत्र पाकादिप्रतिपादनादिति वाच्यम् क्रियापदस्य तत्र सार्थकप्रत्ययांतधातूपस्थाप्यार्थपरत्वात् स्तोकं स्थीयत इत्यादौ आख्यातस्यापि वर्तमानत्वार्थकतया सार्थकत्वात् न च वर्तमानत्वाद्यविवक्षायां द्वितीयानुपपत्तिरिति वाच्यम् वर्तमानत्वादिविवक्षास्थल इव अर्थबोधप्रयोजिकाकांक्षाशालित्वेनैव तदविवक्षास्थलेपि भावाख्यातार्थवत्वात्॥ १

वर्तमानत्वादिविवक्षास्थल इवार्थबोधप्रयोजिकाकांक्षाशालित्वेनैव तदविवक्षास्थलेपि भावाख्यातस्यार्थवत्वादिति॥ स्तोकं स्थीयत इत्यादौ वर्तमानत्वविवक्षायां तासेर्थे सति स्तोका वर्तमानास्थितिरित्यर्थबोधप्रयोजिका। आत्मनेपदपूर्वयक्पूर्वधातुत्वरूपाकांक्षा। यद्वा धातूत्तरयगुत्तरात्मनेपदत्वरूपाकांक्षाशालित्वमस्ति। यथा तथा वर्तमानत्वाविवक्षायामपि। स्तोकं स्थीयत इत्यादिभावप्रत्ययस्थले इयमेवार्थबोधप्रयोजिकाकांक्षास्तीति आकांक्षावत्

सु॰टी॰ तत्त्वस्यीयतइति भावप्रत्ययेनेरूपेस्त्रीनिसार्थकप्रत्ययांतधातूपस्थाप्यक्रियायाविशेषणेस्तोकेद्वितीयोपपद्यतेइत्यर्थः। आकांक्षास्त्वेपि
२० विवक्षारूपतात्पर्याभावान्नवर्त्तमानत्वबोधः॥ केचित्विति॥ तत्र पाकादाविति। तत्रघञंतस्थले॥ प्रकृत्येकदेशार्थेपीति। प्रकृत्यर्थइवप्र
त्ययांतपाकादिस्थलेपि। अनुभवबलात्प्रकृत्येकदेशार्थेप्रत्ययार्थान्वयइति। प्रकृतितदेकदेशान्यतरान्वितस्वार्थबोधकत्वंप्रत्यया

केचित्तुधातोरिवघञंतस्यापि पाकादौशक्तिरुपेयते। अन्यथासुब्विभक्त्यर्थसंख्याकर्मत्वादीनांतत्र पाकादावन्वयानुप
पत्तेः प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वंप्रत्ययानामितिव्युत्पत्तेः। धातूनांचसुब्विभक्त्यप्रकृतित्वात्॥ प्रकृत्येकदेशार्थेपि
प्रत्ययार्थान्वयोपगमेपचन्तंपश्यतीत्यादितः पचमानंपश्यतीत्यादितश्चपाकादौद्वितीयाद्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयबोध
प्रसंगात्। एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्रविशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नतयातत्रप्रत्ययार्थविशेषणपाकादेर्नकर्म
त्वविशेषणतयान्वयइतिचेत्तथापिपाकादिविशेषणतयासुबर्थसंख्याया अन्वयसंभवात्। यत्रपाककर्त्रोर्देहि
त्वादिकंबाधितंपाकादेश्वतदबाधितंतत्रपचन्तौपश्यतिपचमानौपश्यतीत्यादिप्रयोगप्रसंगस्यदुर्वारत्वात्॥

यानामितिव्युत्पत्तिकल्पनीयेतिभावः। ननुपचंतंपश्येत्यादौएकत्रशत्रर्थेकर्तरिविशेषणत्वेनान्वितस्यधात्वर्थपाकस्य अन्यत्रद्वितीयाद्य
र्थकर्मत्वादौविशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेनपाकादौद्वितीयाद्यर्थकर्मत्वान्वयवारणेपिद्वितीयार्थसंख्यायाविशेष्यतयापाकादावन्व
यमापादयति। तथापीति। एकोयंपाकस्तदनुकूलकृतिमंतंपश्येत्यर्थः। इष्टापत्तिंवारयति। यत्रपाककर्त्रोर्देहित्वबाधितपाकादेस्तद्द्वित्वादिक। राम २०

धातूपस्थाप्यार्थेन॥ पचंतं पश्यत्यादौ धातूपस्थाप्येऽर्थे पाके पचंतमिति द्वितीयादिरूपसुबर्थैकत्वसंख्यादिबोधं प्रति पचादितत्तद्धातूत्तरश
त्रादिप्रत्ययधर्मिकं यत्किंचिदर्थपरत्वज्ञानं कर्त्रादिरूपार्थतात्पर्यकत्वज्ञानं तत्प्रतिबंधकमिति॥ पचंतमित्यादौ पाके द्वितीयार्थसंख्यान्वया
पत्तिवारणं संभवति॥ पाकं पश्येत्यादौ च धातूपस्थाप्ये पाके पाकमिति द्वितीयार्थैकत्वान्वयो भवति॥ पच धातूत्तरघञ्प्रत्ययधर्मिककिं
चिदर्थपरत्वज्ञानरूपप्रतिबंधकाभावात् घञो निरर्थकत्वादिति दोषोद्धारेऽपि प्रतिबध्यप्रतिबंधकगौरवमेव दोष इत्यर्थः॥ विशेषणविभ
क्तीति॥ शोभनमिति प्रथमा विशेषणविभक्तिः प्रथमात्वादित्वात्तत्सजातीया पचनमिति प्रथमाविभक्तिस्तत्प्रकृतिः पचनमिति ल्युडंतं तेन

धातूपस्थाप्यार्थे सुबर्थान्वयबोधं प्रति तत्तद्धातूत्तरप्रत्ययधर्मिककिंचिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबंधकतानुपगम्येतादृ
शातिप्रसंगवारणे च गौरवात् एवं शोभनं पचनमित्यादौ धातुमात्रेण पाकाद्युपस्थितौ च तत्र शोभनाद्यभेदान्वयबोधा
नुपपत्तिः विशेषणविभक्तिसजातीयविभक्तिप्रकृत्यनुपस्थाप्यत्वात् प्रकृत्यैकदेशसाधारणतादृशविभक्तिप्रकृति
त्वस्य प्रयोजकत्वे तत्र ल्युडादेरधिकरणपरत्वेऽपि तथाविधान्वयबोधोपपत्तेः॥ ननु पच इति धातुभागः॥ तथा च पचनमिति ल्युडं
तप्रकृत्यनुपस्थाप्ये पाके शोभनान्वयो न संभवतीति पचनमिति ल्युडंतस्य शक्तिरवश्यमभ्युपेया इति भावः॥ प्रकृत्येकदेशसाधारणेति प्रत्य
यविधावुद्देश्यत्वं हि प्रकृतित्वं तच्च पचनमित्यत्र प्रत्ययभाग इव धातुभागेऽप्यस्ति॥ शोभनं पचनमित्यत्र विशेषणविभक्तिसजातीयविभक्ति
प्रकृतिधातूपस्थाप्ये पाके शोभनान्वयोपपादनेऽपि पचंत्यस्मिन्निति अधिकरणार्थल्युडंतपचनपदस्य त्वेऽपि शोभनं पचनमित्यस्य॥ ६ ॥

सु·टी· त्रापिपाकेशोभनान्वयःस्यान्त्वधिकरणइत्यर्थः॥कस्यचित्प्रतिवंधकतांकल्पयित्वातद्वारणेचगौरवादिति॥धातूपस्थाप्यार्थेप्रातिपदि रु·
२१ कार्थाभेदान्वयबोधंप्रतितत्तद्धातूत्तरप्रत्ययधर्मिककिंचिदर्थपरत्वज्ञानंप्रतिबंधकं॥प्रकृतेचपचधात्वर्थेपाकेशोभनादावभेदान्वय
बोधंप्रतिपचधातूत्तरल्युट्प्रत्ययधर्मिकाधिकरणार्थपरत्वज्ञानंप्रतिवंधकमितिनधात्वर्थपाकेशोभनान्वयः॥किंत्वधिकरणइतिपचनमि
तिभावप्रत्ययविशिष्टेशक्तिकल्पनमनर्थकमितिभावः॥अत्रप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनेगौरवंदोषइतिप्रतिबध्यप्रतिवंधकभा

कस्यचित्प्रतिबंधकतांकल्पयित्वातद्वारणेचगौरवात् नचैवमुपकुम्भार्द्धपिप्पल्यादिरूपपूर्वपदार्थप्रधानस
मासपदात्कुंभसमीपपिप्पल्यर्द्धादौविभक्त्यर्थान्वयस्यप्रातिपदिकांतरार्थाभेदान्वयस्य चानुपपत्तिःपूर्वपदस्य
समासोत्तरविभक्त्यप्रकृतित्वादितिवाच्यम् तदनुरोधेनैवतत्रकुंभपिप्पल्यादिपदानामेवकुंभसमीप
पिप्पल्यर्द्धादौलक्षणायाःपूर्वपदस्यतात्पर्यग्रहमात्रोपयोगितायाश्चस्वीकारात् ॥ ६ ॥ ८ ॥

वानकल्पनीयः॥तथाचाधिकरणल्युडंतप्रकृत्येकदेशार्थेपाकेशोभनान्वयवारणायप्रकृतित्वंनप्रकृत्येकदेशसाधारणंयतःप्रत्ययविधाव
दृश्यत्वंप्रकृतित्वम्॥उद्देश्यत्वंचपचनमित्यादौधातुप्रत्ययसमुदायेपर्याप्तमिति॥शोभनंपचनमितिभावल्युडंतस्थलेशोभनाभेदान्व
यानुपपत्तिरिति॥ल्युट्घञाद्यजंतसमुदायेशक्तिरावश्यकीतिभावः॥नचैवमुपकुंभार्द्धपिप्पल्यादीति॥एवंप्रकृतित्वस्यप्रकृत्येकदे रा·म·
शवृत्तित्वे॥ननुयदर्थयोरन्वयस्तत्पदयोरव्यवहितपूर्वापरीभावोनास्तिकुंभपदेनव्यवधानादिसत्तआकांक्षा॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥ २१

न्तरमाह॥ तादृशसमस्तपदप्रत्ययपदयोरव्यवहितपूर्वापरीभावोप्याकांक्षेति॥ उपकुम्भं प्रत्ययादौ कुम्भसमीपवर्तिनी कर्मत्वादिति यावत्॥ उपममिति
उपकुम्भपदाव्यवहितोत्तरद्वितीयापदजन्योपस्थितित्वेन कारणतेत्यर्थः॥ ननु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति भङ्गः उपपद
स्य द्वितीयाप्रकृतित्वाभावात्॥ प्रत्ययः परश्चेति सूत्रेण बह्वजादिभिन्नप्रत्ययाव्यवहितपूर्वपदत्वं प्रकृतित्वमिति प्रतिपादनादिति चेन्न॥ उ
पकुम्भमित्यत्र समस्तपदाद्द्वितीया विहिता॥ ननु केवलकुम्भपदादिति प्रत्ययाव्यवहितपूर्ववर्तिपदत्वरूपं प्रकृतित्वं समस्तपदेस्ती
तिन प्रत्ययानामित्युक्तव्युत्पत्तिविरोध इति॥ वस्तुतस्तु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिराकांक्षारू

वस्तुतस्तु तत्रोत्तरपदार्थविशेषितपूर्वपदार्थसमीपाद्यर्थे प्रत्ययार्थान्वयबोधे तादृशसमस्तपदप्रत्ययपदयोर
व्यवहितपूर्वापरीभावोप्याकांक्षा एवं तत्र प्रातिपदिकान्तरार्थाऽभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकयोस्तादृशस
मस्तपदपदान्तरयोश्च समभिव्याहारोप्याकांक्षा तथा सत्यतिप्रसंगविरहात्॥ ॥ ॥ ॥

पपर्यवसन्नीतिनोक्तानुपपत्तिरिति॥ तादृशसमस्तपदपदान्तरयोश्चेति॥ उपकुम्भं शोभनमिति पदयोश्चेत्यर्थः॥ तथा सत्यतिप्रसंग
विरहादिति॥ तथा सति उपकुम्भपदाव्यवहितोत्तरामपदत्वमेव शोभनपदसमभिव्याहृतोपकुम्भपदत्वरूपाकांक्षयोर्नियामक
त्वस्वीकारे सति॥ उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादौ कुम्भसमीपे पिप्पल्यर्द्धादौ द्वितीयार्थान्वयस्य शोभनान्वयस्य चानुपपत्तिरिति भावः॥
ननु घञन्ते शक्तिर्नास्तीत्याशंक्य निराचष्टे॥

व्यु·टी
२२

धात्वर्थे पाकादौ प्रत्ययार्थान्वयबोधइति॥ यथोपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादौ प्रकृत्येकदेशार्थे समीपार्द्धादौ विभक्ति शोभनादिरूपप्रातिपदिकांत क्रः
रार्थयोरन्वयः स्वीकृतस्तथा मया पि पाकं पचनं च पश्येत्यत्र धात्वर्थे पाके द्वितीयारूपप्रत्ययार्थे कर्मत्वान्वयबोधोपपत्तये घञंतल्युडंतामप
दयोर व्यवहितपूर्वापरीभाव आकांक्षा॥ एवं स्तोकं पाकं पश्येत्यत्र धात्वर्थे पाके स्तोकाभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकस्तोकपाकपदसम
भिव्याहार आकांक्षा॥ एवं भावल्युटि शोभनं पचनमित्यत्र धात्वर्थे पाकादौ शोभनरूपप्रातिपदिकांतरार्थाभेदान्वयार्थे ल्युडंतपचनपदशो

धात्वर्थे पाकादौ प्रत्ययार्थान्वयबोधे प्रातिपदिकांतरार्थाभेदान्वयबोधे च ल्युड्घञाद्यन्तसमुदायप्रत्ययोरव्य
वहितपूर्वापरीभावस्य समानविभक्तिकयोस्तादृशसमुदायपदपदांतरयोः समभिव्याहारस्य चाकांक्षात्वोपगमे द
र्शिताधिकरणार्थकल्युट्प्रत्ययस्यलीयातिप्रसंगस्य दुरुद्धरतया न तत्संभवः अथ घञन्तसमुदायस्य पाकाद्यर्थकत्वे घञ
न्तसमुदायस्य संयोगविभागत्वादिविशिष्टवाचकत्वं व्युत्पाद्य संयोगविभागादिपदानां नैमित्तिकसंज्ञात्वनिराकरणं दीधिति
कृतां विरुद्धमिति चेत्का क्षतिः नहि कस्यचिद्ग्रंथकृतो विपरीतलिखनं युक्तिबलादुत्सुसिद्धे बाधकम्॥ ((भनपदयोः समानविभ

क्तिकयोरव्यवहितपूर्वापरीभाव आकांक्षा स्वीक्रियते॥ एवं च घञंतल्युडंतसमुदाये शक्तिर्न कल्पनीयेत्यत आह॥ दर्शितातिप्रसंगस्य दुर्वारत्वे
नि॥ अधिकरणार्थकल्युडंतपचनपदस्थलेपि शोभनं पचनमित्यत्र धात्वर्थपाकादौ द्वितीयार्थकर्मैकत्वान्वयस्य शोभनान्वयस्य च दुर्वारत्वे
त्यर्थः। न तत्संभवः ल्युड्घञाद्यंतसमुदाये द्वितीयादिरूपप्रातिपदिकाद्यन्तसमभिव्याहारयोर्नाकांक्षात्वसंभवः। शोभनाभेदान्वयेन धात्वर्थपा

दीधितिः
सम
२२

उक्ताकांक्षाकारणत्वे व्यभिचारात्॥ तथाच घञाद्यंतसमुदाये शक्तिरावश्यकीति भावः॥ शंकते॥ अथेति॥ घञाद्यंतसमुदायस्य सार्थक
त्वे संयोगविभागादिपदानां नैमित्तिकसंज्ञात्वनिराकरणं दीधितिकृतां विरुध्येतेत्यन्वयः॥ दीधितिमते हि घञाद्यंतसमुदायस्य संयोगवि
भागादिपदस्य संयोगत्वजातिविभागत्वजातिविशिष्टवाचकत्वं व्युत्पाद्य घञो ऽसत्त्वेपि गच्छतीति विभक्तत्र्यादेीकृत्य पास्य संयोगत्वजातिविभा
गत्वजातिविशिष्टे वा धातुशक्त्यैव संयोगविभागादिघञाद्यंतेपि संयोगत्वविभागत्वजातिविशिष्टबोधनिर्वाहे घञंते पदे शक्तिकल्पनमनर्थ
कमिति घञादिभावप्रत्ययो निरर्थक इति युक्त्या संयोगत्वादिविशिष्टवाचकत्वं प्रसाध्य संयोगविभागादिपदानां घञंतानां नैमित्तिकसंज्ञा

एवं च यत्र धातुमात्रस्यैव पाकादौ तात्पर्यं तत्र तद्विशेषणवाचकपदात् द्वितीयैव यत्र तु कृदंतसमुदायस्य पाका
दौ तात्पर्यं तत्र तादृशपदं तथाविधकृदन्तसमुदायसमानविभक्तिकमेव॥

((त्वनिराकरणं संयोगत्वादिजात्यवच्छि
न्नवाचकत्वरूपस्य नैमित्तिकसंज्ञात्वस्य निराकरणं विरुध्येत॥ धातुमात्रस्य संयोगत्वरूपजात्यवच्छिन्नवाचकत्वस्यावश्यकत्वे प्रत्य
यविशिष्टस्य जात्यवच्छिन्नवाचकत्वरूपनैमित्तिकसंज्ञात्वं न संयोगादिपदानामिति दीधितिग्रन्थः॥ युक्तिबलाद्वस्तुसिद्धौ स्तोकः पाकः शो
भनं पचनमित्यत्र धातुमात्रेण पाकाद्युपस्थितौ स्तोकपाकाद्यभेदान्वयो न स्यात्॥ विशेषणविभक्तिप्रकृत्यनुपस्थाप्यत्वादित्युक्तहेतोः घञंतस
मुदायस्य वाचकत्वसिद्धौ दीधितिविरोधो न बाधक इत्यर्थः॥ एवं चेति। घञंतस्य शक्तिसिद्धौ चेत्यर्थः॥ यत्र धातुमात्रस्यैव पाकादौ तात्पर्यं तत्र त
द्विशेषणवाचकपदाद्द्वितीयैवेति॥ यत्र पाकादौ धातुमात्रस्य भागं विहाय पचधातुभागस्य पाकादौ विभक्त्यर्थानुकूलव्यापारबोधे तात्पर्यं। तत्र। स्तो

व्युदी २३

कंपाकेस्यत्र॥ तद्विशेषणवाचकपदात्॥ स्तोकादिपदात्॥ क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासनाद्वितीयैव॥ यत्र तु कृदंतसमुदायस्य घञंत कृ
वाचकपदस्य पाकादौ विभक्त्यनुकूलव्यापारे तात्पर्यं॥ तत्र। पाकपदे। तादृशपदं। स्तोकादिपदं। तथाविधघञंतपाकादिसमानविभक्तिकमेव। स्तो
कः पाक इत्येव॥ स्तोके संमतिमाह॥ तदुक्तमिति॥ धात्वैकाधिकरण्ये तु धातुमात्रोपस्थाप्ये विक्लित्यनुकूलव्यापारेऽभेदान्वये तु स्तोकमोदनस्य
पाक इत्यत्र स्तोकपदात् द्वितीयैव॥ कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी कर्मणि॥ ओदनकर्मकपाक इत्यर्थः॥ आद्यपक्षे ओदनवृत्तिकर्मत्वानिरूपकः पाकः
धातोर्व्यापारमात्रार्थकत्वे तु कर्मत्वे षष्ठी॥ ओदननिष्ठकर्मतानिरूपकः पाक इत्यर्थः। वैयाकरणास्तु स्तोकं पाकः फलविशेषणत्वात्॥ यथा हि तं
डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलनिष्ठा विक्लित्तिरिति बोधात्। तण्डुलस्याभेदसंबंधेन विक्लित्तिरूपफलेऽन्वयात् हि क्लित्तिरूपफलाश्रयत्वात् तण्डुलं क

तदुक्तं कातंत्रपरिशिष्टकृता कथं स्तोकः पाकः कृदन्तविशेषणत्वात् धात्वैकाधिकरण्ये तु स्तोकमोदनस्य पाक इति स्या

मे॥ तथा स्तोकं पाक इत्यत्रापि अभेदेन विक्लित्तिरूपफलाश्रयस्तोकवाचकपदेऽपि द्वितीया। स्तोकाभिन्नविक्लित्तिरिति ॥ देव निवदंति
बोधात् स्तोकः पाकः व्यापारविशेषणत्वादित्याहुः। तेषां मते स्तोकं पचतीत्यत्र व्यापारविशेषणत्वतात्पर्यगतिविरह इति। नव्यनैयायि
कास्तु स्तोकं पचतीत्यादौ व्यापारविशेषणत्वेऽपि न दोषः। सामान्ये नपुंसकमिति सूत्रेण नपुंसकलिंगतयौत्सर्गिकैकवचनतया च स्तोकमि
त्यत्र प्रथमाविभक्त्यंगीकारात्। फलविशेषणतात्पर्येऽपि प्रथमैव॥ एवं क्रियाविशेषणत्वेऽपि क्रियावाचकपदोत्तरं द्वितीयाप्रतिपादकपा राम
णिन्यनुशासनविरहेऽपि न क्षतिरित्याहुः। वदंतीत्यस्य वरसस्य द्वीजं तु भावार्थकघञ् प्रत्ययान्तेनात्राने कृदंतसमुदायेऽनंतशक्ति॥ २३

तन्त्रानन्तरसारफलकल्पनमपेक्ष्यशोभनंपचनमित्यपिकरणार्थकल्युट्स्थलेप्यालर्थसुवर्थकर्मत्वादौनाशोभनादिप्रातिपदिकानराथोनाचान्वय
बोधापत्तिवारणायपचादिधातूत्तरल्युडादिप्रत्ययधर्मिकाधिकारणादिरूपमतः किंचिदर्थपरत्वज्ञानस्यसिद्धस्यप्रतिबंधकत्वरूपधर्मक
ल्पनमेवोचितंधर्मिकल्पनातोधर्मकल्पनायाएवलघीयस्त्वादिति॥ तदर्थबोधकपदोत्तरविभक्त्यासंख्याबोधनेऽभेदसंसर्गावच्छिन्न
प्रकारता— तदर्थविषयताशालिशाब्दबोधसामग्र्यपेक्षितातादृशबोधस्तदर्थविशेष्यकस्तदर्थनिरूपितभेदान्वयविषयकश्चेति॥ य
थाराजास्तीत्यत्रतदर्थः राजपदार्थस्तद्बोधकंराजपदंतदुत्तरप्रथमाएकत्वरूपसंख्याबोधनेएकोराजास्तीतिबोधेऽभेदसंसर्गावच्छिन्न

तदर्थकपदोत्तरविभक्त्यासंख्याबोधनेऽभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारताभिन्नतदर्थविषयताशालिशाब्दबोधसा
मग्रीअपेक्षिता॥ तादृशश्चबोधस्तदर्थविशेष्यकस्तदर्थनिरूपितभेदान्वयविषयकश्च॥ ((प्रकारताराजापुरुषइत्यत्रराज्ञिप्र
सिद्धातद्भिन्नायातदर्थविषयताराजनिष्ठविशेष्यतातच्छालिशाब्दबोधस्यैकोराजाइत्याकारकस्यसामग्रीराजपदार्थोपस्थितिरा
जपदसमभिव्याहृतप्रथमादिविभक्त्युपस्थितिरूपापेक्षितेत्यर्थः। यथाराज्ञः पुरुषइत्यत्रराजपदोत्तरषष्ठ्याएकत्वबोधनेएकराज
निरूपितस्वत्वमितिशाब्दबोधेऽभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारताभिन्नायास्वत्वनिष्ठाविशेष्यतानिरूपितानिरूपितत्वसंबन्धावच्छि
न्नाराजनिष्ठाप्रकारतारूपविषयतातच्छालिबोधस्यैकराजनिरूपितंस्वत्वमितिबोधस्यसामग्रीराजपदोत्तरङसपदसमभिव्या
हाररूपाकांक्षायोग्यताराजपदजन्योपस्थितिङसपदजन्योपस्थितिरूपापेक्षितेत्यर्थः॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

व्यु·टी· ननु पुरूरवो माद्रवसो विश्वेदेवा इत्यत्र पुरूरवो माद्रव पदोत्तरविभक्त्या द्वित्वबोधनाद् भेदसंसर्गावच्छिन्नैव विश्वेदेवनिष्ठविशेष्यतानि रु·
२४ रूपिता प्रकारता पुरूरवो माद्रवसोर्नैव भेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारताभिन्नपुरूरवो माद्रवोनिष्ठा विषयता इत्यभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकार
ताभिन्नपुरूरवो माद्रवोनिष्ठाविषयताशालिशाब्दबोधस्य सामग्र्यपेक्षणाद्व्यभिचार इति चेन्न ॥ विशेष्यान्वयिसंख्याविरुद्धसंख्यानवच्छिन्न
त्वेन प्रकारताविशेषणात् ॥ पुरूरवो माद्रवोनिष्ठाप्रकारताविशेष्यान्वयिना या संख्या विश्वेदेवनिष्ठा बहुत्वसंख्या तद्विरुद्धा द्वित्वसंख्या तदव
च्छिन्नैवेत्यदोषात् ॥ नीलो घटो नीलौ घटौ इत्यादौ च विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यैव द्वित्वादिकं प्रत्याय्यत इति ॥ विभक्त्यैवेत्येवका

नीलौ घटावित्यादौ च विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यैव द्वित्वादि कं प्रत्याय्यते ॥ एवं च क्रियाविशेषणवाचकपदोत्तरविभ
क्त्या अबाधितयोरपि द्वित्वबहुत्वयोः प्रत्यायनासंभवात्तादृशपदोत्तरमौत्सर्गिकमेकवचनमेव भावाख्यातस्थलवदित्यव
धेयम् अभेदान्वयबोधश्च विरूपोपस्थितयोरेवेति व्युत्पत्तिः घटो घटः दण्डवान् दण्डवान् पाकं पचतीत्यादौ घटत्वदण्डव
त्वपाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य तथाविधान्वयबोधानुदयात् ॥ रेण विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या क्वापि सं

ख्या न प्रत्याय्यते ॥ किंतु विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थैव यतो नीलो घट इत्यत्र नीलत्वनिष्ठविषयता भेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतारूपैव न तु
तद्भिन्ना इति निरुक्तविषयताशालिशाब्दसामग्र्यभावात् न नीलपदोत्तरविभक्त्या संख्याबोध इति भावः । अभेदान्वयश्च विरूपोपस्थितयो राम
रेवेति व्युत्पत्तिरिति ॥ विभिन्नाभ्यां नीलत्वघटत्वधर्माभ्यामुपस्थितयोर्नीलघटयोरेव नीलो घट इत्यादावभेदान्वयबोधः ॥ ६ ॥ ६ ॥ २४

ननु घटो घट इत्यादावेव घटस्वरूपेणोपस्थितयोरित्यर्थः। अथ घटादि। अभेदान्वयप्रयोजकसमानविभक्तिकत्वादेः सत्त्वात्क-
थं नाभेदेनान्वयबोध इत्यर्थः। अत्राहुरिति। आकांक्षायोग्यतादिकॢप्तसामग्रीवशाद्यादृशशाब्दबोधः क्वचित्प्रसिद्धस्तादृशबोधस्यैवान्यत्राप-
त्तिः संभवति आकांक्षादिबलान्नत्वापादकाभावेनाप्रसिद्धस्येत्यर्थः। तर्हि घटांशे विशेषणतावच्छेदकविधयानीलादिभाननियामकनी-

अथ तत्प्रयोजकसमानविभक्तिकत्वादेः सत्त्वात्कथं न तादृशान्वयबोधः अत्राहुः यादृशं फलं क्वचित्प्रसिद्धमतितादृश-
स्यैवापत्तिः संभवति कॢप्तसामग्रीबलात् यादृशं च सर्वथैवाप्रसिद्धं तादृशस्य चापादकाप्रसिद्धेरापत्तिरशक्यैवेति घटत्वा-
द्यवच्छिन्नविशेष्यताकाभेदसंसर्गकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधस्य क्वचिदप्यनुदयात्कथं तदापत्तिः।
अथ घटो नीलघटः दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादौ तादृशशाब्दबोधस्य प्रसिद्धिः विधेयकोटावधिकावगाहिनः शाब्दबो-
धस्य नवीनैः स्वीकारादिति चेत्तर्हि घटाद्यंशे विशेषणतावच्छेदकविधया नीलादिभाननियामकनीलाद्युपस्थितितात्पर्य-
ज्ञानविशेषादिघटितैव सामग्री घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकनीलघटत्वाद्यवच्छिन्नाभेदान्वयबोधप्रयोजिका तदभावादेव
घटो घट इत्यादिषु न तादृशशाब्दबोधापत्तिरिति केचित्॥ १ लाद्युपस्थितितात्पर्यज्ञानघटितैव सामग्री घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयकनी-
लाद्यवच्छिन्नाभेदान्वयबोधप्रयोजिका तदभावादेव घटो घट इत्यादौ न तादृशान्वयबोधापत्तिरितीति ॥ तर्हि विधेयकोटावधिकावगाहिनः शाब्द-
बोधस्य नवीनैरुपगमात्। अधिकांशविषयतानियामिका सामग्री नवीनैर्वक्तव्या॥ द् ॥ ह् ॥ ढ् ॥ ह् ॥ ह् ॥

व्यु·टी· साचसामग्रीघटोनीलघटइत्यादौघटांशेनीलरूपविशिष्टोघटोविशेषणतयाभासते॥ नीलरूपंचविशेषणतावच्छेदकतयाभासतेतत्र रु·
२५ नीलादिभाननियामिकासामग्रीनीलपदजन्यनीलोपस्थितिर्नीलोघटोघटइतिपदंघटंविशेष्यकनीलघटाभेदबोधंजनयत्विति ज्ञानंचत
द्धटितैवेतिनीलपदजन्यनीलाद्युपस्थित्यभावात्। घटोघटइत्यादितोनघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकोघटाभेदबोध इत्यर्थः अथद्रव्यत्वा
दौधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनप्रसिद्धस्यशुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदान्वयबोधस्यघटत्वादावापत्तिः। नचापादकाभावः। तत्रतात्प
र्यज्ञानविशेषादिघटितायाःधर्मितावच्छेदकतयाद्रव्यत्वादौतद्वत्तादिनियामकसामग्र्याएवापादकत्वादिति। द्रव्यंघटइत्यादौघटपदंद्र

तन्नद्रव्यत्वादौधर्मितावच्छेदकतासंसर्गेणप्रसिद्धस्यशुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकाभेदान्वयबोधस्यघटत्वा
दावापत्तिसंभवात्॥ नचतत्रापादकाभावःतात्पर्यज्ञानविशेषादिघटितायाधर्मितावच्छेदकतयाद्रव्यत्वादौत
द्वत्तादिनियामकसामग्र्याएवापादकत्वात्॥

‘‘ व्यपदार्थान्वितस्वार्थंबोधयत्विति तात्पर्यज्ञानंधर्मितावच्छेदकतासं
बन्धेनद्रव्यत्वेवर्त्ततेएवंद्रव्यपदार्थोघटत्वावच्छिन्नाभेदसंसर्गवानितियोग्यताज्ञानंस्मरणात्मकंप्रत्यक्षात्मकंवाधर्मितावच्छेदकतासं
बंधेनद्रव्यत्वेस्तीतितद्रूपासामग्रीयथाद्रव्यंघटइत्यत्रधर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेनद्रव्यत्वेस्तितथाघटोघटइत्यत्रापितात्पर्यज्ञानयो
ग्यताज्ञानादिरूपासामग्रीधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनघटत्वेस्तीतिघटोघटइत्याकारकशाब्दबोधापत्तिरित्यर्थः। घटोघटइत्य राम
२५
॥ नःशाब्दबोधापत्तिमुद्धर्तुंशंकते॥

नचेत्यादिना॥ धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन द्रव्यत्वादौ तादृशान्वयबोधोपासत्तिप्रयोजिकापदप्रकारकाभेदान्वयबोधोपासत्तिप्रयोजिकाद्रव्य
पदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितितदवच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितासामग्र्येवद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादी
त्यर्थः॥ तथाचद्रव्यपदजन्योपस्थितिद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानाद्यभावान्नघटो घटइत्यादिशाब्दबोधइति भावः॥ सामग्र्येवे
त्येवकारेणपूर्वोक्तघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानात्तादृशतात्पर्यज्ञानस्य केवलस्य द्रव्यपदजन्योपस्थित्यादिर
हितस्यकारणत्वनिरासः॥ ननुद्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्याआ

**नचधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनद्रव्यत्वादौतादृशान्वयबोधोपासत्तिप्रयोजिकाद्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोप
स्थितितदवच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्येव। धर्मितावच्छेदकतायास्तत्कार्यतावच्छेदकसंबंधताविरहे**

त्वविषयप्रत्यासत्त्यैवद्रव्यंघटइतिशाब्दबोधजनकत्वेनकथंद्रव्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनद्रव्यत्वादौद्रव्यंघटइतिशाब्दबोधप्र
योजकत्वंसमवायेनयोग्यताज्ञानमात्मनिद्रव्यंघटइतिशाब्दबोधश्चधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनद्रव्यत्वेतिवैयधिकरण्यात्कार्यताव
च्छेदकसंबन्धेनकार्यसतिंप्रतिकारणतावच्छेदकसंबंधेनकारणसत्त्वमेवप्रयोजकं। सचसंबंधउभयत्रसमवायइत्यतआह॥ ध
र्मितावच्छेदकतायाः तत्कार्यतावच्छेदकसंबंधताविरहेपीति॥ द्रव्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतायाः द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छि
न्नोपस्थितिद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्याकार्यतावच्छेदकसंबंधत्वाभावेपीत्यर्थः॥ ६ ॥

सु॰टी॰ नथाचसमवायसंबंधेनद्रव्यंपटइतिबोधम्प्रतिसमवायसम्बन्धेनद्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यता कः
२६ ज्ञानादिघटितसामग्रीनियामिकानतुद्रव्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनद्रव्यंघटइतिशाब्दबोधम्प्रतिद्रव्यपदजन्यद्रव्योपस्थि
तिद्रव्यविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्रीनियामिका येनैतत्सामग्र्यभावात् धर्मितावच्छेदकतासंबंधेनद्रव्यत्वेद्रव्यंघटइतिशाब्द
बोधोनस्यात् एवंचद्रव्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनद्रव्यंघटइतिशाब्दबोधेघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञाना
दिघटितसामग्र्येवनियामिकासाचसामग्रीयथाद्रव्यत्वेतथाघटत्वेप्यस्तीतिघटोघटइति शाब्दबोधापत्तिस्तदवस्थेति भावः॥ पुनरपि
घटोघटइतिशाब्दबोधापत्तिमुद्धरति॥ द्रव्यत्वादिनिष्ठायास्तस्यास्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वात्॥ द्रव्यत्वादिनिष्ठायास्तस्याः

द्रव्यत्वादिनिष्ठायास्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वात्॥

धर्मितावच्छेदकतायाः॥ तत्कार्यतावच्छेदकधर्मः द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिद्रव्यविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसा
मग्रीकार्यतावच्छेदकधर्मः॥ द्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिताकघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकाभेदसंसर्गकशाब्दत्वरूपोधर्मस्तद्घटकत्वं द्रव्यत्व
निष्ठधर्मितावच्छेदकतावच्छेदकत्तायाअस्ति॥ अत्रायंभावः॥ द्रव्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतायदिद्रव्यपदजन्योपस्थितियोग्यताज्ञ
नादिघटितसामग्र्याः कार्य्यतावच्छेदकसंबंधःस्यात्तदा धर्मितावच्छेदकतासंबंधेनद्रव्यंघटइतिशाब्दबोधेद्रव्यपदजन्योपस्थितिया सम

द्रव्यत्वादि...

धर्मितावच्छेदकतायाः॥ तत्कार्यतावच्छेदकधर्मः द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिद्रव्यविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसा
मग्रीकार्यतावच्छेदकधर्मः॥ द्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिताकघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकाभेदसंसर्गकशाब्दत्वरूपोधर्मस्तद्घटकत्वं द्रव्यत्व
निष्ठधर्मितावच्छेदकतावच्छेदकतायाअस्ति॥ अत्रायंभावः॥ द्रव्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतायदिद्रव्यपदजन्योपस्थितियोग्यताज्ञा
नादिघटितसामग्र्याः कार्य्यतावच्छेदकसंबंधःस्यात्तदा धर्मितावच्छेदकतासंबंधेनद्रव्यघटइतिशाब्दबोधेद्रव्यपदजन्योपस्थितिया सम २६
ग्यताज्ञानादिघटितसामग्रीप्रयोजिकास्यात्॥ प्रयोजकीभूतद्रव्यपदजन्योपस्थितियोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्यभावाच्च॥ ॥

पटोघटइतिशाब्दबोधापत्तिर्नस्यात्॥ द्रव्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतायाः सामग्रीकार्यतावच्छेदकसंबंधत्वानंगीकारेचतत्संबंधेनद्र
व्यंघटइतिशाब्दबोधप्रयोजकत्वंनेतत्सामग्र्याइतिशाब्दबोधापत्तिरस्तदवस्थैव॥ तथापिद्रव्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतायाः द्रव्य
पदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्रीकार्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वंवर्ते
तएवद्रव्यत्वरूपावच्छेदकाद्यवच्छिन्नधर्मिताकघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकाभेदसंसर्गकशाब्दत्वस्यकार्यतावच्छेदकधर्मघ
टकत्वादेवहेतोः द्रव्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकताघटितद्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिताकघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकाभेदसंसर्गकशाब्द

तादृशसामग्र्याश्चात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकघटत्वाद्यवच्छिन्नाद्यभेदबुद्धित्वरूपस्वीयकार्यता
वच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तेरेवव्याप्यतयाघटत्वादौधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनघटत्वावच्छिन्नाभेदबोधापादकत्वंनसं
भवतीतिवाच्यम्॥
त्वावच्छिन्नप्रतिद्रव्यपदजन्योपस्थितितादृशयोग्यताज्ञानघटितासामग्रीप्रयोजिकाभवत्येवेतितादृशद्रव्यप

योग्यताज्ञानादिघटितासामग्रीव्यापिकाकार्यतावच्छेदकसंबंधेनयत्रकार्य्यंकारणतावच्छेदकसंबंधेनतत्रकारणमितिसामग्रीव्याप्तिः॥प्ररूढ·
तेचद्रव्यंघटइत्साकारकाकार्यैवशाब्दव्यक्तिः।समवायेनात्मनिधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनसैवशाब्दव्यक्तिर्द्रव्यत्वेवर्ततइतिद्रव्यंघटइ
तिशाब्दधीःस्यान्नामघटोघटइतिशाब्दधीस्तुकथंस्यात् सामग्रीविरहात्॥ तथाहि। आत्मनिष्ठसमवायप्रत्यासत्त्यायोग्यताज्ञानादिघ
टितसामग्रीद्रव्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनशाब्दबोधव्यापिकातथाच व्यापिकायाद्रव्यादिपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थिति
द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्याःधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनघटत्वेऽभावान्नघटोघटइतिशाब्दबोधापत्ति
रित्यर्थः॥ अत्रायंभावः॥ अत्रसामग्रीव्याप्तिर्द्वैधादेशिकीकालिकीच॥ तथाहियत्रकारणतावच्छेदकप्रत्यासत्त्यायोग्यताज्ञानघ
टितसामग्रीतत्रकार्यतावच्छेदकप्रत्यासत्त्यातादृशबोधइत्येका॥ यत्रकारणतावच्छेदकधर्मघटकप्रत्यासत्त्याइतरकारण
विशिष्टयोग्यताज्ञानादिरूपासामग्रीतत्रकार्य्यतावच्छेदकधर्मघटकप्रत्यासत्त्यातादृशबोधइत्यपरा॥ तथाचप्रथमव्याप्तिबला
द्यदाकारणतावच्छेदकसंबंधेनकारणाधिकरणेतदवच्छेदकसंबंधेनात्मनिकार्यमुत्पद्यतेतदाकारणतावच्छेदकधर्मघटक
संबंधेनकारणाधिकरणेद्रव्यत्वेकार्यतावच्छेदकधर्मघटकावच्छेदकताप्रत्यासत्त्याद्रव्यत्वेप्युत्पद्यतेतत्तश्चैतादृशसामग्र्या
धर्मितावच्छेदकतासंबंधेनद्रव्यत्वेतादृशबोधप्रयोजकत्वमक्षुण्णमेवेति भूयोघटोघटइत्याकारकशाब्दबोधमापादयितुमात्मनि
ष्ठप्रत्यासत्तिंदूषयित्वाधर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्याशाब्दधियमुपपादयति॥ छ ॥ ६ ॥ छ ॥ ६ ।

ष्ठप्रत्यासत्तिदूषयित्वाधर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्याशाब्दधियमुपपादयति ॥ ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

योग्यताज्ञानस्यधर्मितावच्छेदकमिति ॥ समवायेनद्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधम्प्रति । समवायेनद्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकद्रव्यंघटइत्याकारकयोग्यताज्ञानमात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याकारणत्वेद्रव्यत्वप्रमेयत्वाद्यनंतधर्मितावच्छेदकभेदेनानंतकार्यकारणभावकल्पनेगौरवेणलाघवाद्धर्मितावच्छेदकतासंबंधेनद्रव्यंघटःप्रमेयोघटइत्याकारकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबुद्धौ । तादृशसंबंधेन । धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन । तस्य । घटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानस्य ॥ द्रव्यत्वप्रमेयत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकमनिवेश्यहेतुताकल्पनस्यैवोचितत्वात् ॥ नयाचधर्मितावच्छेदक

योग्यताज्ञानस्यधर्मितावच्छेदकंनिवेश्यतद्भेदेनअनंतकारणताकल्पनमपेक्ष्यलाघवाद्धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धौतादृशसंबंधेनतस्यधर्मितावच्छेदकमनिवेश्यहेतुताकल्पनस्यैवयुक्तत्वात् ॥ घटत्वादिधर्मितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकयोग्यताज्ञानबलादेवघटत्वादौधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनतदापत्तेःसंभवात् ॥ ॥

तासंबंधेनयत्रद्रव्यंघटइत्याकारकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानं । तत्रधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनद्रव्यंघटइत्याकारकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबोधःधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनयोग्यताज्ञानंचद्रव्यत्वप्रमेयत्वादाविवघटत्वेप्यस्तीति घटोघटइत्याकारकशाब्दबोधापत्तिरित्यर्थः । घटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबोधत्वंकार्यतावच्छेदकंघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानत्वंकारणतावच्छेदकंधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनशाब्दबोधोनि [illegible]

आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यायोग्यताज्ञानकारणतावादी घटो घट इति शाब्दबोधापत्तिंनिरसितुंशंकते ॥ नचयोग्यताज्ञानस्यधर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्याहेतुत्वोपगमे इत्यनूद्यदूषयति ॥ द्रव्यत्वावच्छिन्नस्यपदादनुपस्थितत्वेपिद्रव्यत्वादौतादृशप्रत्यासत्त्या। धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या। प्रत्यासन्नंसंबद्धंयद्द्रव्यंघट इति योग्यताज्ञानंतस्मात्तादृशप्रत्यासत्त्याधर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्याद्रव्यंघट इत्याकारकशाब्दबोधापत्तिरित्यर्थः ॥ आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याहेतुभूतामिति ॥ तादृशप्रमेयत्वावच्छिन्नोपस्थित्यादिदशायां। आत्मनिष्ठसमवाय

नचयोग्यताज्ञानस्यधर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्याहेतुत्वोपगमेद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यपदादनुपस्थितत्वेपिद्रव्यत्वादौतादृशप्रत्यासत्त्याप्रत्यासन्नयोग्यताज्ञानात्तत्रतादृशप्रत्यासत्त्याशाब्दबोधापत्तिः। आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याहेतुभूतांद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिमंतरेणापितादृशप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थित्यादिदशायांप्रमेयत्वादौधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनज्ञानस्यफलजनकत्वात्तादृशद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिविरहस्याकिंचित्करत्वादितिवाच्यम् ॥ ९ ॥ प्रत्यासत्त्याहेतुभूत

प्रमेयपदजन्यप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थित्यादिदशायां। प्रमेयत्वादौधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनप्रमेयो घट इति योग्यताज्ञानस्यफलजनकत्वात्। प्रमेयो घट इति शाब्दधीजनकत्वात्। तादृशद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिविरहस्य। आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याहेतुभूतद्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिविरहस्य। अकिंचित्करत्वात्। धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्याघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबोधः प्रमेयत्वेजायते। तत्रद्रव्यपदजन्योपस्थितिव्यभिचारः एवंघटाभेदबोधोद्रव्यत्वेजायते। तत्रप्रमेयपदजन्योपस्थितिव्यभिचा

एवंपरस्परव्यभिचारणपदजन्यपदार्थोपस्थितीनामकारणतयातदभावस्यघटत्वावच्छिन्नाभेदशाब्दबोधाभावाप्रयोजकत्वादित्यन्वयः
॥आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यायोग्यताज्ञानस्यकारणत्वेतुद्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वप्रकारकोपस्थितिशून्यतादशायांनद्रव्यंघटइतिशाब्दबोधाप
त्तिः॥समवायसंबंधेनद्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबोधंप्रतिकारणीभूतस्यसमवायसंबंधेनद्र
व्यत्वावच्छिन्नधर्मिकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानस्यसमवायेनसहकारिकारणतयाऽपेक्षणीयद्रव्यपदजन्य
द्रव्यत्वप्रकारकोपस्थित्यभावात् तथाचसमवायेनद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञान
स्यद्रव्यंघटइत्यादिशाब्दबोधजनकतयाक्लृप्तस्याभावान्नघटोघटइत्यत्रशाब्दबोधापत्तिरितिभावः॥ समानप्रकारताप्रत्यासत्त्यापद

समानप्रकारताप्रत्यासत्त्यापदार्थोपस्थितेःशाब्दबोधेहेतुत्वोपगमात्॥

जन्यपदार्थोपस्थितेःशाब्दबोधहेतुत्वोपगमादिति॥द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वप्रकारकोपस्थित्यसत्वेप्रकारतयाद्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वप्रका
रकोपस्थितिरूपव्यापकसामग्र्यभावात्॥द्रव्यत्वेधर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्याशाब्दधीनिवारणेऽनंतधर्मितावच्छेदकनिवेशना
त्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यायोग्यताज्ञानस्यनकारणत्वंकिंतुधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनधर्मितावच्छेदकंद्रव्यत्वप्रमेयत्वादिकमनिवेश्यघटत्वा
वच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानस्यैवकारणत्वात् तस्यचघटत्वेपिसत्वाद्घटोघटइत्यत्रशाब्दबोधापत्तिर्दुर्वारेतिभावः॥

॥ ॥ ॥

येनसंबंधेन।धर्मितावच्छेदकतासंबंधेन।यद्धर्मावच्छिन्नकार्यंप्रति।घटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दत्वावच्छिन्नकार्यंप्रति।येन संबंधेन।प्रकारतासंबंधेन।यद्धर्मावच्छिन्नस्य।शाब्दबोधत्वावच्छिन्नकार्यस्यव्यापकता।तेनसंबंधेन।प्रकारतासंबंधेन।तद्धर्मावच्छिन्नकार्यो त्पादकसामग्र्या अपि।शाब्दत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्र्याःप्रकारतासंबंधेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपाया अपि। तेनसं बंधेनधर्मितावच्छेदकतासंबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पादादौ।घटप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबोधादौ।अपेक्षिततया प्रकारतासं

येनसंबंधेनयद्धर्मावच्छिन्नकार्यंप्रतियेनसंबंधेनयद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्यव्यापकतातेनसंबंधेनतद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्र्या अपितेनसंबंधेनतद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तावपेक्षिततयाप्रकारतासंबंधेनद्रव्यत्वादौद्रव्यपदजन्यपदार्थोपस्थित्यसत्वेनतत्रधर्मिता वच्छेदकतासंबंधेनशाब्दबोधापत्तेरयोगात् नचयत्रप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यको पस्थितावेवउद्बोधकांतरात्द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यभानंतत्रद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयकशाब्दापत्तिवारणायतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्य कशाब्दबोधंप्रतितद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकपदार्थोपस्थितेर्हेतुता वाच्या॥ ६ ॥ ९ ॥

बंधेनप्रकृताभिप्रायेणाह॥द्रव्यत्वादौ।द्रव्यपदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपव्यापकसामग्र्यसत्वेन॥तत्र॥द्रव्यत्वेधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनद्रव्यंघ टइत्याकारकशाब्दबोधापत्तेरसम्भवादित्यर्थः।नचयत्रप्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकोपस्थितावेवोद्बो धकांतराद्द्रव्यत्वावच्छिन्नस्यभानंतत्रद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दापत्तिः॥प्रमेयंप्रमेयपदशक्तिमदितिवृत्तिज्ञानेन॥ ६ ॥ ६ ॥

प्रमेयविषयकसंस्कारसहकृतेन जन्यायां प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविषयकसमूहालंबनस्मृतावियोद्बोधकानरा द्रव्यपदवृत्तिज्ञानातिरिक्तात् का
लादृष्टादिरूपाद्द्रव्यविषयकसंस्कारोद्बोधकाद्द्रव्यत्वावच्छिन्नस्यभानं विषयता तत्र प्रमेयपदजन्यप्रमेयद्रव्यरूपोपस्थित्या द्रव्यं घट इति शा
ब्दबोधापत्तिस्तद्वारणाय द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकशाब्दं प्रति द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यद्रव्यत्वप्रकारकोपस्थितेर्हेतुतेत्य
र्थः॥ आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वकल्पनमुचितमिति॥ विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुताकल्पने धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या यदैकपुरुषस्य यो
ग्यताज्ञानं तदा पुरुषांतरस्य शाब्दधीः स्यादिति। तत्पुरुषीयशाब्दे तत्पुरुषीययोग्यताज्ञानं हेतुरिति पुरुषविशेषनिवेशे पि प्रकाराद्यनिवे

तथा च प्रकारविशेषनिवेशस्यावश्यकत्वे आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुताकल्पनं युक्तम्. अन्यथा पुरुषभेदेन कार्यकार
णभाववाहुल्यप्रसंग इति वाच्यम्। स्वजनकज्ञानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासंबंधेनोपस्थितेर्हेतुतास्वीकृतत्वादीदृशापत्तेर्वारणात्॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥

शे बीजं स च न संभवति॥ वृत्तिज्ञानजन्यद्रव्यविषयकवृत्तिज्ञानजन्यप्रमेयविषयकोक्तसमूहालंबनस्मृतिस्थले द्रव्यविषयशाब्दाप
त्तेरत उभयनिवेशापेक्षया प्रकारविशेषं निवेश्य पुरुषभेदमनिवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुताकल्पनमेवोचितमित्यर्थः। तथा चात्मनि
ष्ठसमवायप्रत्यासत्त्या द्रव्यत्वावच्छिन्नधर्मिकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकशाब्दबोधं प्रति क्लृप्ताया तादृशयोग्यताज्ञानरूपासा
मग्रीतदभावात् न घटो घट इत्यत्र शाब्दबोधापत्तिरिति भावः। स्वजनकज्ञानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितेति॥ ६ ॥ ७ ॥

द्रव्यंघट इत्याकारकशाब्दबोधःप्रकारतासंबंधेनद्रव्यत्वेजायतेनत्रद्रव्यपदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपंकारणमप्यस्तिकारणीभूतोपस्थि क०
मु० तेःसंबंधश्चस्वंद्रव्यपदजन्योपस्थितिस्तज्जनकंद्रव्यपदशक्यंद्रव्यपदशक्तिमदितिशक्तिरूपवृत्तिज्ञानात्तादृशज्ञाननिरूपितायाशक्ति
टी० रूपवृत्तिनिष्ठप्रकारतातन्निरूपिताविशेष्यताद्रव्येविशेष्यतावच्छेदकताद्रव्यत्वेद्रव्यपदजन्यद्रव्यपदार्थोपस्थितिनिरूपिताप्रकारता
३० पिद्रव्यत्वेस्तीतिसामानाधिकरण्यसंबंधेननिरुक्तविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टायाप्रकारतातत्संबंधेनपदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हे
तुमद्भावसिद्धेस्तादृशापत्तेर्वारणात् ॥ प्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानरूपोद्बोधको हुद्र प्रमेयत्वावच्छिन्नविषयकसंस्कारद्रव्य
विषयवृत्तिज्ञानातिरिक्तकालादृष्टादिरूपोद्बोधकोहुद्र द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकसंस्काराभ्यांजनितायांप्रमेयत्वद्रव्यत्वोभय
त्वावच्छिन्नविषयकसमूहालंबनात्मकस्मृतौसत्यांतादृशीआपत्तिर्द्रव्यंघट इतिशाब्दापत्तिस्तस्यावारणादित्यर्थः ॥ यतःशाब्द
बोधाद्द्रव्यत्वेआपद्यतेनत्रद्रव्यत्वेउक्तसंबंधेनकारणंद्रव्यपदजन्योपस्थितिरूपंनास्ति ॥ तथाहि ॥ स्वंद्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नो
पस्थितिः तज्जनकंद्रव्यपदशक्तिमदितिशक्तिज्ञानंतन्निरूपिताशक्तिनिष्ठप्रकारतातन्निरूपितायाद्रव्यनिष्ठाविशेष्यतातदवच्छे
दकताद्रव्यत्वेद्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नोपस्थितिश्चद्रव्यत्वेप्रकारतासंबंधेनवर्ततइतितादृशविशेष्यतावच्छेदकताविशि
ष्टप्रकारतासंबंधेनद्रव्यपदजन्योपस्थितेःसत्वाद्द्रव्यंघट इत्यत्रशाब्दबोधोजायतेद्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नानुपस्थितौसशा
ब्दबोधःकथंस्यादिति ॥ एवंचविषयनिष्ठप्रत्यासत्यायोग्यताज्ञानकारणतायांनिर्दुष्टायांधर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्याघटोघट राम
इत्यत्रशाब्दबोधापत्तिस्तदवस्थेतिभावः ॥ ३०

नचपदार्थेपिप्रकारतासंबंधेनेति। पदार्थेपिपदजन्यप्रतीतिविशेष्येपि। द्रव्यंघटइत्यत्रद्रव्येपिविशेष्येपि॰भेदसंबंधेनघटरूपप्रकारेपिप्रकारतासंबंधेनशाब्दबोधउत्पद्यते। तत्र। घटरूपप्रकारे॥ प्रकारतासंबंधेन। स्वजनकज्ञानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासंबंधेन। पदार्थोपस्थितेरभावात्॥ घटपदजन्यघटइत्याकारकपदार्थोपस्थितौघटस्यविशेष्यतयाभानात् प्रकारतासंबंधेनशाब्दबोधेप्रकारतासंबंधेनपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वेव्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः। एवंचात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यायोग्यताज्ञानकारणतासिद्धौघटोघटइत्यत्रशाब्दापत्तिर्नास्तीतिभावः॥ परामर्शकारणताविचारदर्शितदिशाव्यभिचारस्यवारणीयत्वादितिचेदिति॥ धूमा

नचपदार्थेपिप्रकारतासंबंधेनशाब्दबोधःस्यात्तत्रप्रकारतासंबंधेनपदार्थोपस्थितेरभावात्प्रकारनिष्ठप्रत्यासत्त्यापदार्थोपस्थितेर्हेतुताव्यभिचारेणकल्पयितुमशक्येतिवाच्यम्। परामर्शकारणताविचारदर्शितदिशाव्यभिचारस्यवारणीयत्वात्॥

लोकपरामर्शयोःपरस्परजन्यानुमितौव्यभिचारेणधूमपरामर्शविशिष्टानुमितौधूमपरामर्शस्यालोकपरामर्शविशिष्टानुमितौआलोकपरामर्शस्यचकारणत्वं। वैशिष्ट्यंचकार्यकारणतावच्छेदकसमवायघटितसामानाधिकरण्येनस्वाव्यवहितोत्तरोत्पन्नत्वेनच। तथास्वजनकज्ञानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारताशुद्धप्रकारताघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेनपदजन्यपदार्थोपस्थितिविशिष्टशाब्दबोधंप्रतिस्वजनकज्ञानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासंबंधेनपदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुरितिशुद्धप्रकारतासंबंधेनघटरूपपदार्थेशाब्दत्वावच्छिन्नसत्त्वेपिविशिष्टप्रकारताशुद्धप्रकारताघटित

सु·टी· धेनोपस्थितिविशिष्टशाब्दत्वावच्छिन्नाभावान्नव्यतिरेकव्यभिचार इति एवं च घटत्वे धर्मितावच्छेदकतया घटप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञा रू·
३१ नस्य स्वजनकज्ञानीयत्यादिविशिष्टप्रकारतासंबंधेन घटपदजन्योपस्थितेश्च सत्वात् घटो घट इत्यत्र शाब्दबोधापत्तिरिति भावः। समाधत्ते। त
र्हीति। तद्धर्मावच्छिन्नाभेदसंसर्गावच्छिन्नाचया घटनिष्ठप्रकारतातन्निरूपिताविशेष्यताद्रव्यत्वेन तदवच्छेदकतासंबंधेन द्रव्यं घट इति शाब्द
त्वावच्छिन्नं द्रव्यत्वे जायते तत्र द्रव्यत्वे तद्धर्मभेदो घटत्वभेदो हेतुरस्ति घटो घट इत्यत्र तु न शाब्दबोधापत्तिर्घटत्वे घटत्वभेदाभावादित्यर्थः। स

इति चेत्तर्हि तद्धर्मावच्छिन्नाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतितत्
द्धर्मभेदस्यापि हेतुतायाः स्वीकरणीयतया न घटो घट इत्यादिस्थले शाब्दबोधापत्तिः। स घट इत्यादिवाक्याज्जातित्वादिना घट
त्वादिधर्मितावच्छेदककस्य स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारतावच्छेदककस्य घटः स इत्यादिवाक्यात्स्वरूपतो घटत्वादिधर्मिताव
च्छेदककस्य जातित्वादिविशिष्टघटत्वादिप्रकारतावच्छेदककस्य शाब्दबोधस्योपपत्तये विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरवच्छेदकत्वेन निर
वच्छिन्नत्वेन विशेषणीये।

घट इति वाक्याज्जातित्वादिना घटत्वादिधर्मितावच्छेदककस्य स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारतावच्छेदककस्य घटः स इत्यादि
वाक्यात्स्वरूपतो घटत्वादिधर्मतावच्छेदककस्य जातित्वादिविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रकारकस्य च शाब्दबोधस्योपपत्तये विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरव
च्छेदकत्वे निरवच्छिन्नत्वेन विशेषणीये इति॥ तद्धर्मावच्छिन्ननिरवच्छिन्नतद्धर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताया अभेदसंसर्गावच्छिन्नाप्रकारता राम
तन्निरूपिताया विशेष्यतातन्निरूपिताया निरवच्छिन्नावच्छेदकतातद्रूपसंबंधेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मभेदो हेतुः॥ द्रव्यघ ॥ ६ ॥ ३१

दइत्यत्रघटत्वनिष्ठायानिरवच्छिन्नावच्छेदकतातन्निरूपितायाअभेदसंसर्गावच्छिन्नाघटनिष्ठाप्रकारतातन्निरूपितायाद्रव्यनिष्ठाविशे
ष्यतातन्निरूपितायाद्रव्यत्वनिष्ठानिरवच्छिन्नावच्छेदकतातत्संबंधेनशाब्दत्वावच्छिन्नंद्रव्यत्वेजायतेतत्रद्रव्यत्वेघटत्वभेदरूपेहेतुर
स्तीति।स घटइत्यस्यजातिमान्घटइत्यर्थः।अत्राभेदसंबंधेनघटःप्रकारःघटत्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकता निरवच्छिन्ना॥अथचजा
तिमान्विशेष्यःविशेष्यतावच्छेदकताजातौ॥साचजातित्वावच्छिन्नाइति।घटत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितअभेदसंसर्गाव
च्छिन्नघटनिष्ठाप्रकारतानिरूपितायाजातिमन्निष्ठाविशेष्यतातन्निरूपितायाजातिनिष्ठावच्छेदकतासाजातित्वावच्छिन्नेतिनिरवच्छि
न्नतादृशावच्छेदकतासंबंधेनशाब्दत्वावच्छिन्नंजातौजायतइतिजातौघटत्वभेदाभावेपिशाब्दबोधउपपद्यते।एवंघटःसदित्यस्य घटोजाति
क मानित्यर्थः।अत्रघटोविशेष्यःघटत्वनिष्ठाविशेष्यतावच्छेदकतानिरवच्छिन्ना।अत्रचाभेदसंसर्गःजातिमान्प्रकारः।जातिनिष्ठाप्रकारतावच्छेदक
ताजातित्वावच्छिन्नाइति॥जातिनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितेत्यादिसंबंधेनघटत्वेघटविशेष्यकजातिमत्प्रकारकाभेदसंसर्गकशा

ब्दबोधोजायते॥घटत्वेजातिभेदाभावेपिशाब्दबोधउपपद्यतइति। घटोनीलघटइत्याद्यन्वयबोधस्येति। विधेयकोटावधिकावगाहि शा
ब्दबोधोऽनुमितिकरणमनुमानमित्यादौ बहुशःसूत्रकारादिभिरंगीकृतस्तथाहि अनुमानमित्यस्यानुपूर्वकमाधात्वर्थोनुमितेर्निरूपितत्व
संबंधेनल्युडर्थेकरणेऽन्वयःअनुमितिकरणमित्यत्रनामार्थयोरभेदान्वयादनुमितिपदलक्षितानुमितिसंबंध्यंशस्याधिकस्याभेदेनकर
णेन्वयः तथाचानुमितिकरणमनुमितिसंबंध्यभिन्नंकरणमित्यर्थः॥वस्तुतस्तुनतथाबोधःप्रामाणिकः अन्यथा तुल्ययुक्त्या नीलोघ
टोघटइतिबोधस्यापिस्वीकारापत्तेरितिभावः॥

अन्यत्रदर्शितदिशासोप्युपपादनीयइति॥ अवच्छेदकतायास्तद्धर्मपर्याप्त्यादिविवक्षयेत्यर्थः निरवच्छिन्नातद्धर्मपर्याप्ताचया अवच्छेदक
तातन्निरूपितायाऽभेदसंसर्गावच्छिन्नाप्रकारतातन्निरूपितविशेष्यतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकतासंबंधेनशाब्दंप्रतितद्धर्मभेदःका
रणं घटोनीलघटइत्यत्रावच्छेदकतानकेवलघटत्वपर्याप्ताकिंतुनीलत्वघटत्वोभयपर्याप्तातद्धुदितोभयसंबंधेनघटत्वेशाब्दबोधाभावात्
घटत्वेनीलघटत्वभेदाभावेपिशाब्दबोधउपपद्यतइतिभावः। ससइत्यादिवाक्यादिति॥ जातिमान् जातिमानित्यर्थः। निरवच्छिन्नातद्धर्मप
र्याप्ताचया अभेदसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकतासंबधेनशाब्दंप्रतितद्धर्मभेदःकारणं। घटो

घटोनीलघटइत्याद्यन्वयबोधस्याप्रामाणिकत्वेनान्यत्रदर्शितरीत्यासोप्युपपादनीयः ससइत्यादिवाक्यात्जातित्वाद्यव
च्छिन्नधर्मितावच्छेदकताकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताकाभेदान्वयबोधस्यवारणायतद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताप्र
कारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्याशाब्दबोधंप्रतितद्धर्मभेदस्यापिपृथक्कारणत्वंकल्पनीयम् ॥ ॥

नीलघटइत्यत्रावच्छेदकतानकेवलजातित्वाद्यवच्छिन्नाधर्मितावच्छेदकतायस्यईदृशोऽभेदान्वयबोधः। अत्रजातिमान्धर्मीधर्मिताव
च्छेदकताजातौसाजातित्वावच्छिन्नेत्यर्थः। तद्धर्मोजातित्वंतदवच्छिन्नाप्रकारतावच्छेदकतायस्यसतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताकः
योऽभेदान्वयबोधस्तद्वारणायेत्यर्थः। अत्रापिजातिमान्प्रकारःप्रकारतावच्छेदकताजातौसाजातित्वावच्छिन्नेत्यर्थः। तद्धर्मोजातित्वंतद
वच्छिन्नाजातिनिष्ठावच्छेदकतायस्यास्तादृशीजातिमन्निष्ठाऽभेदसंसर्गावच्छिन्नाप्रकारतातन्निरूपिताधर्मिताजातिमतितद ॥६॥

वच्छेदकत्वंजातित्वेनादृशप्रत्यासत्त्याशाब्दबोधोजातित्वेजायतेतद्धर्मभेदःजातित्वभेदःकारणंसनास्तीतिनजातिमान् जातिमानित्यत्रशाब्दबो
धइति॥ एवंदंडवान्दण्डवानित्यादिवाक्यादिति॥ मतुपःसंबंधिनिशक्तेःदंडसंयोगवान्दण्डसंयोगवानित्यर्थः। दण्डत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरू
पितदण्डनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंयोगिपुरुषनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशे
ष्यतानिरूपितसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितदण्डनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबंधेनदण्डत्वेशाब्दबोधआ

एवंदण्डवान्दण्डवानित्यादिवाक्याद्दण्डसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नवतितदवच्छिन्नवद्भेदान्वयबोधस्यवारणायदण्डसंयोग
त्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदक
तावच्छेदकत्वसंबंधेनशाब्दबोधेदण्डत्वादिभेदस्यपृथक्कारणत्वंकल्पनीयम्। अवच्छेदकतायानिरवच्छिन्नत्वनिवे

शोपिपूर्ववद्बोध्यः वस्तुतस्तुतद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबंधेनज्ञानंप्रतितद्धर्मभेदत्वेनहेतुतालाघवात्॥ ६ ॥

पाद्यतेतत्रदण्डत्वभेदरूपकारणंनास्तीतिनापत्तिरित्यर्थः॥ अवच्छेकतायांनिरवच्छिन्नत्वनिवेशोपिपूर्ववद्बोध्यइति॥ जातिमद्वान्दण्डवा
न्दण्डवान्जातिमद्वान्इत्युभयत्रजातित्वेनदण्डत्वमेवभासते॥ तत्रजातिमद्वान् दण्डवानित्यत्रदण्डत्वरूपजातिनिष्ठावच्छेदकताजातित्वाव
च्छिन्नेतितद्व्युदासः॥ एवंदण्डवान्जातिमद्वानित्यत्रापिदण्डनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितदंडनिष्ठावच्छे
दकतानिरूपितदण्डत्वनिष्ठावच्छेदकत्वंजातित्वावच्छिन्नमितितत्रशाब्दबोधानापत्तिः। वस्तुतस्तुतद्धर्मोन्यवृत्तीति। धर्मितावच्छेदकता

संबंधेनघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानंद्रव्यंघटइत्याकारकंप्रमेयोघटइत्याकारकंचद्रव्यत्वप्रमेयत्वादावस्तितत्रद्र
व्यत्वप्रमेयत्वादौधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनद्रव्यंघटःप्रमेयोघटइतिशाब्दबोधोजायतेसचशाब्दबोधःव्याप्यःव्यापकंचतद्धर्मान्यवृत्ति
विषयतासंबंधेनज्ञानं।प्रकृतेतद्धर्मःप्रकारीभूतस्यघटस्यधर्मोघटत्वंतदन्यद्रव्यत्वंतद्वृत्तियोधर्मितावच्छेदकतारूपाविषयतातत्संबंधेनज्ञा
नंद्रव्यंघटइतिशाब्दरूपंज्ञानंतद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबंधेनज्ञानत्वेनस्वंप्रतिस्वस्यव्यापकत्वात्तथाचव्यापकीभूतशाब्दबोधोधर्मितावच्छे
दकतासंबंधेनद्रव्यत्वेस्तितत्रद्रव्यत्वेतद्धर्मभेदःघटत्वभेदोहेतुरस्त्येवंचघटत्वावच्छिन्नप्रकारकाभेदसंसर्गकयोग्यताज्ञानेनघटोघट

घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनशाब्दबोधंप्रतिघटत्वाद्यन्यवृत्तिविषयतासंबंधेनज्ञान
त्वाद्यवच्छिन्नस्यव्यापकतयाघटत्वादौतादृशविषयतासंबंधेनज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहेणनतत्रतादृशविशे
ष्यतावच्छेदकतासंबंधेनशाब्दबोधापत्तिः॥१९॥ इत्यत्रघटत्वेधर्मितावच्छेदकतानिष्ठप्रत्यासत्त्याघटोघटइत्यत्रशाब्दबोधआ
पादयितुमशक्यःयोग्यताज्ञानापाद्यशाब्दव्यापकस्यतद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबंधेनज्ञानस्यद्रव्यत्वेघटत्वभेदसत्वेनद्रव्यंघटइत्यादौद्रव्य
त्वादौप्रसिद्धस्ययातद्धर्मभेदरूपासामग्रीतदभावाद्घटत्वेघटत्वभेदाभावादितिभावः॥घटत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादि॥अभेदसंसर्गाव
च्छिन्नायाघटत्वाद्यवच्छिन्नाघटनिष्ठाप्रकारतातन्निरूपिताद्रव्यनिष्ठविशेष्यतातदवच्छेदकताद्रव्यत्वेतत्संबंधेनद्रव्यंघटइति
शाब्दंप्रतिघटत्वान्यद्रव्यत्ववृत्तिधर्मितावच्छेदकतारूपविषयतासंबंधेनप्रत्यक्षस्मृत्यनुमितिशाब्दरूपज्ञानत्वावच्छिन्नस्यव्यापकतयाघटत्वा

ताद्दशविषयतासंबंधेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य घटत्वाद्यन्यवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नस्योत्पादिका घटत्वे घटत्वभेदरूपा सामग्री तस्या विरहेण न तत्र घटत्वे तादृशविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन अभेदसंसर्गावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नघटनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यतानिरूपितघटत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतासंबंधेन घटो घट इत्यत्र शाब्दबोधापत्तिरित्यर्थः॥ उक्तं लाघवमाह। एवं चेत्यादिना॥ तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानं प्रति तद्धर्मभेदत्वेन हेतुत्वांगीकारे च घटवान्देशो धर्मी धर्मितावच्छेदको घटो धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकता घटत्वे तत्र प्रत्यासत्त्या घटवान् घटवानित्यत्र शाब्दबोधोपपत्तये भेदेन प्रकारः घटवा

एवं च घटवान् घटवानित्यादिशाब्दबोधवारणानुरोधेन धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकादिनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणांतरमपि न कल्प्यते एवमुद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्ये एको द्वावित्यादिवाक्यादेकत्वद्वित्वाद्यवच्छिन्ने एकत्वद्वित्वादीनां भेदान्वयबोधानुदयात्

न घटे प्रकारतावच्छेदकतातदवच्छेदकस्य भेदः कारणमिति तस्य कारणत्वान्तरं पूर्वं कृतं तदपि न कल्प्यते घटवान् घटवानित्यत्र योग्यताज्ञानजन्यशाब्दबोधव्यापकस्य तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानस्य तद्धर्मभेदरूपसामग्र्यभावात्। घटत्वे घटत्वभेदाभावात्। एवं घटवान् घटत्ववद्वानित्यत्र न शाब्दबोधानुपपत्तिस्तत्र हि धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकतारूपविषयतासंबंधेन शाब्दबोधो घटत्वे जायते तत्र प्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकरूपघटत्वत्वभेदसत्त्वादिति भावः। एवमुद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्य इति। एकः इति वाक्ये एकवचनार्थः एकत्वं तत्र एकत्वे एकत्वभेदाभावात् एकत्ववानेकत्ववानिति शाब्दानुदयः तथा द्वावित्यत्र द्वित्ववान् द्वित्ववानिति न शाब्दधीः॥ ८ ॥ ७ ॥ ६ ॥

व्यु. टी. ३५

योग्यताज्ञानजन्यशाब्दव्यापकतद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंसर्गकज्ञानजनकतद्धर्मभेदाभावात् तथाचैकत्वत्वद्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नासमवायादिसं रू.
सर्गावच्छिन्नायाविभक्त्यर्थैकत्वादिनिष्ठाप्रकारतातन्निरूपिताएकद्विपदार्थनिष्ठाविशेष्यतातन्निरूपितासमवायादिसंसर्गावच्छिन्नाए
कत्वद्वित्वनिष्ठावच्छेदकतातदवच्छेदकताएकत्वत्वद्वित्वत्वादिनिष्ठातेनसंबंधेनएकत्वत्वद्वित्वत्वादौजायमानशाब्दबुद्धावेकत्वत्व
द्वित्वत्वादिभेदस्यहेतुत्वांतरकल्पनमनादेयमेवेत्यर्थः घटइत्यत्रएकोघटइतिघटावित्यत्रद्वौघटावितिशाब्दबोधोदयात्तद्धर्मःएक

एकत्वत्वद्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नसमवायादिसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितसमवायादिसंसर्गावच्छिन्नाव
च्छेदकतावच्छेदकत्वादिसंबंधेनशाब्दबुद्धौएकत्वत्वादिभेदस्यएवंकर्मगच्छतीत्यादौचकर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नेआधेयता
संबंधेनतद्वतोन्वयबोधवारणायकर्मतात्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकताकाधेयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितधर्मि
तावच्छेदकतासंबंधेनशाब्दबोधेकर्मत्वत्वादिभेदस्यघटेनघटइत्याद्यनुमितेः॥ ११ त्वंद्वित्वंचतदन्यघटत्ववृत्तिविषय

[illegible]

तासंबंधेनज्ञानंयोग्यताज्ञानजन्यशाब्दव्यापकज्ञानंप्रतिहेतुभूतस्यएकत्वद्वित्वरूपतद्धर्मभेदस्यघटत्वेसत्त्वादितिभावः॥ एवमि
ति॥ कर्मगच्छतीत्यादौकर्मपदोत्तरद्वितीयार्थेकर्मत्वत्वावच्छिन्नेकर्मत्वेआधेयतासंबंधेनतद्वतःकर्मत्ववतःकर्मणइतियावत्
॥अन्वयबोधवारणायकर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नाकर्मत्वनिष्ठावच्छेदकतायस्याईदृशीयाऽऽधेयतासंसर्गावच्छिन्नाकर्मनिष्ठाप्रकारतात राम ३४
न्निरूपिताधर्मिताकर्मत्वेतदवच्छेदकताकर्मत्वत्वइतितेनसंबंधेनकर्मत्वत्वेशाब्दापत्तिवारणायकर्मत्वत्वादिभेदस्यहेतुत्वांतर

कर्मपदकर्मणातुल्यक्रियइतिसूत्रेकर्मपदोत्तरवत्यर्थेनावच्छेदकंयत्सादृश्यंतद्वृत्तिसादृश्यत्वेकर्मत्वावच्छिन्नकर्मत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरू
पितकर्मनिष्ठाप्रकारतानिरूपितासादृश्यनिष्ठाधर्मितातन्निरूपितावच्छेदकतासंबंधेनकर्मणः शाब्दबुद्धौकर्मत्वभेदः कारणंतच्चनव
स्तुतस्तुमतेयोग्यताज्ञानजन्यशाब्दव्यापकस्यतद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबंधेनज्ञानस्यतद्धर्मभेदरूपसामग्र्यभावात्कर्मत्वत्वेकर्मत्ववतो
बाधानापत्तेः। घटोनघटइत्याद्यनुमितेःशाब्दस्यच वारणायघटत्वावच्छिन्नभेदप्रकारतेत्यादि। पटोनघटइत्यत्रघटत्वावच्छिन्न
स्ययोभेदस्तन्निष्ठायाप्रकारतातन्निरूपितायापटनिष्ठायाधर्मितातदवच्छेदकतासंबंधेनशाब्दबोधोऽनुमितिश्चपटत्वेवर्ततेतत्र

शाब्दबोधस्यचवारणायघटत्वावच्छिन्नभेदप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतासंबंधेनानुमितौशाब्दबोधेचघटत्वा
दिभेदस्यहेतुत्वांतरकल्पनमनादेयम्। तद्धर्मभेदस्यैवैककारणत्वेनैवसकलातिप्रसंगवारणसंभवादितिकृतंपल्लवितेन॥

घटत्वादिभेदोस्तीति। घटोनघटइत्यत्रतुघटत्वेघटत्वभेदाभावाद्घटत्वावच्छिन्नभेदनिष्ठप्रकारतानिरूपिताधर्मितावच्छेदक
तासंबंधेनानुमितिशाब्दबुद्धौअत्रापियोग्यताज्ञानजन्यशाब्दव्यापकस्यतद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबंधेनज्ञानस्यायातद्धर्मभेदरू
पासामग्रीतदभावादेवघटत्वेघटभेदानुमितिशाब्दबोधवारणसंभवेघटत्वभेदस्यपृथक्कारणत्वंनकल्पनीयमितिभावः। तद्धर्म
भेदस्यैवैकेतिघटत्वभेदत्वेनपटभेदत्वेनयाकारणतातथैवघटोघटःपटःपटइत्यत्रशाब्दमात्रजनकपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षायो
ग्यतातात्पर्यज्ञानबलाद्यापाद्यमानशाब्दबोधवारणसंभवादित्यर्थः॥ ॥ इतिव्युत्पत्तिवादेऽभेदान्वयविवरणम्॥ ॥ ८॥

भेदान्वयबोधप्रकारं वक्तुमुपक्रमते ॥ भेदान्वयबोधश्चप्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोरित्यादिना ॥ तण्डुलंपचतीत्यादौप्रातिपदिकार्थतण्डुलस्याम् प्रत्ययार्थकर्मत्वेनसहान्वयः आधेयतयातण्डुलवतीकर्मतेतिबोधात् । एवंचंद्रइवमुखमित्यादौचंद्रस्यनिरूपितत्वसंबंधेनइवनिपातार्थसादृश्येनसममन्वयः । एवंधात्वर्थपाकस्यानुकूलतासंबंधेनाख्यातार्थकृत्यासममन्वयः । एवंनकलंजंभक्षयेदित्यादौधात्वर्थभक्षणेतिङर्थबलवदनिष्टाननुबंधित्वाद्यभावस्यानुयोगितासंबंधनान्वयः । बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाद्यभाववत्कलंजभक्षणमितिशाब्दबोधात् । गुरुमतेतुकलंजभक्षणाभावविषयकमपूर्वमितिबोधः । अपूर्वंचविध्यर्थः कलंज

भेदान्वयबोधश्चप्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोःप्रत्ययार्थेनक्वचिन्निपातार्थेनचसममेवजायतेनत्वन्येन । सत्यपिपदार्थोपस्थिति योग्यताज्ञानादिरूपकारणकलापेराजापुरुषः भूतलंघटइत्यादौपुरुषाद्यंशेराजभूतलादेः स्वत्वाधेयतासंबंधेन ॥ ६ ॥

भक्षणाभावरूपनियोजवनियोज्यमितियावत् । सममेवेत्येवकारार्थमाह । नत्वन्येनेति । ननुप्रत्ययनिपातातिरिक्तेनप्रातिपदिकार्थेनधात्वर्थेनचेत्यर्थः । राजापुरुषःभूतलंघटइत्यादाविति । स्वत्वसंबंधेनराजवान्पुरुषः आधेयतासंबंधेनभूतलवान्घटइत्येवान्वयबोधादित्युत्तरेणान्वयः ॥ तण्डुलःपचतिचैत्रःपच्यतइत्यादौकर्मत्वकर्तृत्वादिसंबंधेनतण्डुलचैत्रादौपाकादेरन्वयबोधादित्यन्वयः । कर्तृत्वसंबंधेनपाकवान्तण्डुलःकर्मत्वसंबंधेनपाकवांश्चैत्रइतिशाब्दानुदयादित्यर्थः । ननुचैत्रःपचतीत्यत्रकर्तृत्वसंबंधेनपाकवांश्चैत्रइतिभेदसंबंधेनान्वयसंभवेधात्वर्थनिपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनसाक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वमितिव्युत्पत्तिर्नकल्पनीयाव्युत्पत्त्यन्तरो

धेनचाख्यातस्यसार्थकत्वंचनकल्पनीयमेवंतण्डुलःपच्यतेइत्यत्रापितण्डुलस्यकर्मतासंबंधेनपाकादेरन्वयसंभवेएतद्व्युत्पत्तिकल्पनंतद
नुरोधेनचाख्यातस्यकर्मतार्थकल्पनंनकर्तव्यमतआह।तण्डुलःपचतिचैत्रःपच्यतइत्यादि।तथाचयथाचैत्रःपचतीत्यत्रकर्तृतासं
बंधेनचैत्रेपाकान्वयःस्यादेवंतण्डुलःपच्यतेइत्यत्रयथाकर्मतासंबंधेनतण्डुलेपाकान्वयःतथाचैत्रःपच्यतेइत्यत्रापिकर्तृतासंबंधेन
चैत्रेपाकान्वयःस्यात्तद्वारणायोक्तव्युत्पत्तिकल्पनंतदनुरोधेनचाख्यातस्यकृतिकर्मत्वार्थकल्पनंचावश्यकमितिभावः।ननुतण्डुलवि
शेष्यककर्मत्वसंसर्गकपाकप्रकारकबोधेयगेवसाधुर्नतुशप।एवंचैत्रादिविशेष्यककर्तृत्वसंसर्गकपाकादिप्रकारकबोधेशबेवसाधु

तण्डुलःपचतिचैत्रःपच्यतेइत्यादौकर्मत्वकर्तृत्वादिसंबंधेनचैत्रतण्डुलादौपाकादेःस्वकर्मकत्वस्वकर्तृकत्वादिसंबंधे
नपाकाद्यंशेवातण्डुलचैत्रादेरन्वयाबोधात्॥

॥नतुयकइत्यतःतण्डुलःपचतिचैत्रःपच्यतइत्यत्रशाब्दापत्तिवारणेउक्तव्युत्प
त्तिकल्पनंतदनुरोधेनचाख्यातस्यसार्थकत्वकल्पनंचनिर्युक्तिकमतआह॥स्वकर्मकत्वस्वकर्तृकत्वादिति॥तथाचयेवतण्डुलं
पचतीत्यादौतण्डुलप्रकारकस्वकर्मकत्वसंसर्गकपाकविशेष्यकबोधशप्समभिव्याहाररूपाकांक्षानियामिकासैवतण्डुलःपच
तीत्यत्रापिअस्तीतितण्डुलप्रकारकपाकविशेष्यकतण्डुलकर्मकत्वसंसर्गकःशाब्दबोधःस्यादेवंचैत्रेणपच्यतेइत्यादौचैत्रप्रकारक
स्वकर्तृकत्वसंसर्गकधात्वर्थपाकविशेष्यकशाब्दबोधप्रयोजकसमभिव्याहाररूपाकांक्षायाःचैत्रःपच्यतेइत्यत्रापिसत्वादुक्तशाब्दबो
॥धापत्तिस्तद्वारणायव्युत्पत्तिमाह॥

मु·टी· निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनसाक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादिति॥ प्रथमाव्युत्पत्तिः राजापुरुषः भूतलं घटइत्यादौ स्वत्वाधेय कृ·
३६ त्वसंबंधेन शाब्दबोधवारणाय। क्रियाधात्वर्थः तादृशंनिपातातिरिक्तंप्रातिपदिकं। तदर्थश्चेतिद्वंद्वः। धात्वर्थनिपातातिरिक्तनामार्थयोर्भे
देनसाक्षादन्वयबोधोऽव्युत्पन्नइतिद्वितीयाव्युत्पत्तिः। साचतण्डुलःपचतिचैत्रःपच्यतेत्यादिशाब्दबोधवारणाय। तथाचतण्डुले कर्मताख्य
भेदसंबंधेननपाकान्वयः। तण्डुलस्याधेयतयाद्वितीयाद्यर्थकर्मत्वेतस्यनिरूपकत्वसंबंधेनविक्लित्यनुकूलव्यापारेधात्वर्थेतस्यचाख्याता
र्थकृतौतस्याश्चप्रथमांतार्थेचैत्रेऽन्वयइतिचैत्रः तण्डुलंपचतिइत्येवप्रयोगःसाधुरेवचैत्रस्याधेयतयातृतीयार्थकृतौकृतेर्जन्यतयाविक्लित्य

निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोः क्रियातादृशप्रातिपदिकार्थयोश्चभेदेनसाक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्॥ विभक्त्यर्थ
मंतराकृत्यतयोरप्यन्वयबोधात्साक्षादिति॥ ॥नुकूलफूत्कारादिरूपव्यापारेतस्यचविक्लित्तौफले आख्यातार्थेतस्याश्चाधेयतासं
बंधेनकर्मणितण्डुलेचैत्रवृत्तिकृतिजन्यव्यापारजन्यफलशालितंडुलइतिशाब्दधीः। फलंव्यापारश्चपृथगर्थौइतिमतेफलस्यद्वेधा
भानंविशिष्टार्थतामतेआश्रयताआख्यातार्थः। एवंचैत्रेणपच्यतेतंडुलइत्येवप्रयोगःसाधुः। एवंव्युत्पत्त्यंगीकारेविभक्तीनामपिसार्थकत्व
मितिभावः। विभक्तौसाक्षात्सदकृत्यमाह॥ विभक्त्यर्थमंतराकृत्यतयोरप्यन्वयबोधात्साक्षादिति॥ तयोरपिधात्वर्थातिरिक्तप्राति
दिकार्थयोरपि। विभक्त्यर्थकर्मत्वद्वाराकर्मणोस्तण्डुलस्यपाकेऽन्वयइत्यर्थः। विशिष्टान्वयेतण्डुलस्यकर्मत्वंयत्रान्वेतितत्र तण्डुलो राम
पिकर्मतयान्वेतीतिभावः। साक्षाद्विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्यनामार्थधात्वर्थयोर्नान्वयबोधइत्यर्थः॥ ३६

निपातातिरिक्तत्वविशेषणादिति। भूतलेन घट इत्यस्य घटप्रतियोगिताकाभावो भूतलवृत्तिरित्यर्थः। न तु भूतलवृत्तित्वप्रतियोगिताकाभा
वानुयोगी घट इत्यर्थः। तथा सति केस्याधिकरणाकांक्षापत्तेः। पटेन घट इत्यस्य घटप्रतियोगिताकाभाववान्पट इत्यर्थः घटादेरित्यादिनाप्र
तियोगितयान्वयिनो भूतलवृत्तित्वपटयोर्ग्रहः। नञर्थो अभावेनात्यंताभावेन भेदेन चेत्यर्थः। घटादेर्नैतथाभावेन सह — प्रतियोगितयाऽ
न्वयोपीति योजना। मुखं चंद्र इवेत्यादौ चंद्रप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगिमुखमिति बोधात्। प्रतियोगितयाऽनुयोगितया चान्वयोपीति योजना॥ ९

निपातातिरिक्तत्वादिविशेषणात् भूतलेन घटः घटेन पट इत्यादौ घटादेर्नञर्थाभावेन मुखं चन्द्र इवेत्यादौ मुखचंद्रादीनामिवा
र्थसादृश्यादिना। न कलंजं भक्षयेदित्यादौ नैयायिकमतेन नञुपस्थाप्येन बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वा
दिरूपविध्यर्थत्वाभावेन। धात्वर्थभक्षणादेरनुयोगितया। गुरुमते तु विध्यर्थापूर्वांशविशेषणतयान्वितेन नञुप
स्थाप्याभावेन धात्वर्थभक्षणादेः प्रतियोगितयान्वयेपि न क्षतिः। ((वमपि न कलंजं भक्षयेदित्यादौ नैयायिकमतेन कलंजंभ
क्षयेदित्यत्र। तथा च कलंजकर्मकं भक्षणं बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वाभाववत् इति बोधात्
विधिलिङ् धात्वर्थमुख्यकः बोधः स्वीक्रियते अन्यत्र तु आख्यातार्थविशेष्यक इति बोध्यं। गुरुमते त्विति। कलंजभक्षणाभावविषयक
मपूर्वमित्याख्यातार्थमुख्यविशेष्यको बोध इति। ननु धात्वर्थनिपातातिरिक्तनामार्थयोरभेदेन साक्षादन्वयबोधस्य व्युत्पन्नत्वादिति नि
यमात्। यद्संसर्गावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति विभक्तिनिपातान्यतरजन्योपस्थितित्वेन का

॥ कथंराजपुरुषइत्यादिसमासस्थलेराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकस्वत्वसंसर्गकबोधइत्यत आह॥ राजपुरुषइति। समासस्थलेति।
नभेदेन। नस्वत्वसम्बन्धेनान्वयः। किंतुतेनसमं। विभक्त्यंतार्थेनामार्थेनसमं। विशिष्टे॥ राजनिरूपितत्वविशिष्टे। लाक्षणिकंयत्राजादिपद
मितयर्थः॥ एवंमुखंचंद्रइत्यादिरूपकस्थलेइति। नतत्रव्यभिचारः। मुखंचंद्रइतिरूपकस्थलीयशाब्दबोधेव्यतिरेकव्यभिचारः तत्रभेदसंबं

राजपुरुषइत्यादिसमासस्थलेतुपुरुषादिपदार्थेनसमंराजादिपदार्थस्यनभेदान्वयबोधः किन्तुतेनसमंविभक्त्यन्तार्थविशि
ष्टलाक्षणिकराजादिपदोपस्थाप्यराजसंबंध्यादेरभेदान्वयबोधएवेतिनदोषः एवंमुखंचन्द्रइत्यादिरूपकस्थलेचंद्रादिप
दस्यचंद्रादिसदृशेलक्षणयाचंद्रादिसदृशाभेदान्वयबोधएवनतुसादृश्यादिसंबंधेनचन्द्रादेर्मुखादावन्वयइतिनतत्रव्यभि
चारः केचित्तुरूपकस्थलेचंद्रादिपदस्यचंद्रादिसदृशेनलक्षणाकिन्तुतत्रमुख्यार्थचंद्रादेरेवाभेदभ्रमोमुखादौमुखंनचंद्रइ
त्यादिविशेषदर्शनदशायांचनतत्रशाब्दोऽभेदप्रत्ययः अपितुशब्दजन्यविशकलितपदार्थोपस्थितिमूलकोमानसएवा
हार्य्याभेदभ्रमइत्याहुः॥ ((धेनशाब्दबोधरूपकार्यमेवननजायते अतः प्रत्ययनिपातजन्योपस्थितिरूपकारणस्यमुखेअभावेपिन
व्यतिरेकव्यभिचारइतिभावः। केचित्त्विति। रूपकस्थलेचंद्रादिपदस्यचंद्रसदृशेनलक्षणेति। अयंभावः। पूर्वमतेसदृशलक्षणयातूभयत्रशा
ब्दबोधसाम्येउपमारूपकयोरवैलक्षण्यप्रसंगः। सादृश्यमुपमाभेदउपमेवनिरोभूताभेदारूपकमित्यलंतद्रूपकभेदोयंउपमानोपमेययोरितिका
व्यप्रकाशादिविरोधश्चेति। मुख्यार्थचंद्रादेरेवाभेदभ्रमोमुखादौ। तथासतिचंद्रादिगताल्हादकत्वादिधर्मप्रतीतिरपिमुखादौनिराबाधेति।

बाधकालीनइच्छाजन्यज्ञानमात्रार्थं। आद्वरित्यस्वरसः तद्बीजं तु शब्दान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेपदार्थयोः शाब्दप्रत्ययमिमतुसात्साक्षात्कारोऽमीत्यनु
भवविरोधश्चेति। केचित्तु तादात्म्यान्नीलसंबंधिनः नामार्थयोर्नान्वयबोध इति। तादात्म्यातिरिक्तएवभेदसंबंधः। तथा च निपातातिरिक्तना
मार्थयोर्भेदेनान्वयबोध इति व्युत्पत्तेरत्रैव तात्पर्यमिति भावः। नीलो घट इत्यत्र स्ववृत्तिनीलत्वादिसंबंधेन। स्वं नीलरूपाश्रयः। तद्वृत्तिनीलत्वं नी
लरूपमेव तेन संबंधेन घटेऽन्वयः। एवं चंद्र इवेत्यत्र स्ववृत्ति आल्हादकत्वादिसंबंधेन। स्वं चंद्रस्तद्वृत्तीत्यर्थः। तादृशान्वयबोधेपि। मुखं चंद्र इत्या

परे तु तादात्म्यातिरिक्तसंबंधेन नामार्थयोर्नान्वयबोधः तादात्म्यं च प्रकृते तद्वृत्तिधर्मवत्त्वम्। एवं च नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनी
लत्वादिमत्त्वसंबंधेन घटाद्यंशे नीलपदार्थस्यैव मुखं चंद्र इत्यादौ स्ववृत्त्याल्हादकत्वादिमत्त्वसंबंधेन मुखादौ चंद्रादेरन्व
यबोधः तादृशार्थान्वयबोधेपि समानविभक्तिकत्वं तंत्रमित्यतो नातिप्रसंग इति वदंति। अथ राजा पुरुष इत्यादौ पदार्थोपस्थि
त्यादिसत्त्वेन कथं न भेदान्वयबोधः सामग्र्याः कार्यजनने उक्तनियमभंगरूपायाः प्रयोजकस्तेरकिंचित्करत्वात् सामग्री
सत्त्वे अवश्यं कार्यमिति नियमात्॥

ल्हादकत्वसंबंधेन चंद्रान्वयबोधेपि। अतः समानविभक्तिकत्वस्यानियामकत्वान्नीलस्य घट इ
त्यादिभिन्नविभक्तिकस्थलेन घटे नीलाभेदरूपातिप्रसंगइत्यर्थः। आल्हादजनकत्वं तत्र मुखचंद्रयोर्भिन्नमेव। अन्यवृत्तिधर्मस्यान्यसंबंधतांगीका
रेनीलपटपरनीलरूपस्घटितनीलो घट इत्यादिवाक्यप्रामाण्यापत्तिरत्रास्वरसो वदंतीत्यनेन सूचितः। अथ राजापुरुष इत्यादाविति। पदसमभि प्र०
व्याहारसामग्र्याः स्वत्वसंबंधेन राजवान्पुरुष इति शाब्दधीजनने निपातातिरिक्तनार्थयोर्भेदेनान्वयो अव्युत्पन्न इति नियमस्य भंगो न बाधक इ ८

सु॰टी॰ नचतत्रभेदान्वयबोधोपयिकाकांक्षाविरहाच्छाब्दसामग्र्येवासिद्धेति वाच्यमिति। राज्ञः पुरुष इत्यत्र भेदेन शाब्दबोधफलोदयादाकांक्षास्ति
३८ । राजापुरुष इत्यत्रतु भेदेन शाब्दानुदयाद्विलक्षणाकांक्षानास्तीति नेत्रे निमील्य विस्तरं वक्तुं शंकेतिभावः। समभिव्याहाररूपाकांक्षा यास्त
त्रापि सत्त्वादिति। राजापुरुष इत्यादिपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षायोग्यतादिज्ञानसत्त्वाद्भेदेनान्वयधीः स्यादिति नेत्रे निमील्य समाधानम

नचतत्रभेदान्वयबोधोपयिकाकांक्षाविरहाच्छाब्दसामग्र्येवासिद्धेति वाच्यम् समभिव्याहाररूपाकांक्षायास्तत्रापि सत्त्वात् नच
तादृशाकांक्षायास्तत्र सत्त्वेपि राजादिप्रकारकभेदान्वयबोधे राजादिपदार्थप्रकारक राजादिपदाव्यवहितोत्तरङस्पद त्वादि
रूपानुपूर्वीविशेषरूपाया आकांक्षाया अपि प्रयोजकत्वात्तदभावादेव न तत्र शाब्दसामग्रीति वाच्यम् संबंधादिविशेष्यक
राजादिप्रकारकान्वयबोधएव तादृशाकांक्षाज्ञानस्य हेतुत या पुरुषादौ राजादिपदार्थप्रकारकान्वयबोधोत्पत्तौ तादृशाकां
क्षाज्ञानरूपकारणविरहस्याकिंचित्करत्वात्। अत्र केचित्। नामार्थप्रकारकभेदान्वबोधं प्रति समानविशेष्यताप्रत्यास
त्त्या प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात् नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधविशेष्यतया प्रत्ययार्थस्यैव भानं न तु नामार्थस्य।

पीति। नचतादृशाकांक्षायास्तत्र सत्त्वेपि। राजपुरुष इति समभिव्याहाररूपाकांक्षासत्त्वेपि राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकभेदसंसर्गक
शाब्दधीरित्यर्थः। तादृशाकांक्षाज्ञानरूपकारणविरहस्याकिंचित्करत्वादिति। राजपदोत्तरङसपदत्वरूपाकांक्षाज्ञानं राजप्रकार
कषष्ठ्यर्थस्वत्वविशेष्यकशाब्दबोधएव [illegible] चित्त्को मराजप

राज्ञः पुरुष इत्यत्र निरूपितत्वसंबंधेन राजवत्स्वत्वमिति बोधात् विशेष्यतासंबंधेन राजा स्वत्वे प्रकारः तत्र स्वत्वे। विशेष्यतासंबंधेन ङस्प्र
त्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरप्यस्ति। राजा पुरुष इत्यत्र विशेष्यतासंबंधेन प्रत्ययजन्योपस्थितिर्नास्तीति कथं पुरुषे विशेष्यतासंबंधेन राजप्र
कारकबोध आपाद्यतेति भावः। न च संबंधादेरपि नामार्थतयेति। राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वत्वप्रकारकआश्रयतासंसर्गकः पुरुषविशेष्यको
बोधो भवति सोपि न स्यात्। षष्ठ्यर्थः स्वत्वमपि संबंधरूपनाम्नः स्वत्वरूपनाम्नोर्थो भवतीति ङस्यर्थस्वत्वप्रकारकोपि बोधो नामार्थप्रका

तत्र विशेष्यतासंबंधेन प्रत्ययजन्योपस्थितेरसत्वात्। न च संबंधादेरपि नामार्थतया तत्प्रकारकान्वयबोधे पुरुषादिपदा
र्थस्य विशेष्यतया भानानुपपत्तिः तत्तन्नामपदजन्यतत्तन्नामार्थप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन
हेतुत्वेपि राजसंबंधः प्रमेयः राज्ञः पुरुष इत्येतादृशवाक्यद्वयजन्यवाक्यार्थद्वयान्वयबोधे पुरुषस्य राजसंबंधविशेष्यतया भा
नानुपपत्तिरिति वाच्यम्॥

रको भवति स च बोधः पुरुषे विशेष्यतयाऽस्ति तत्र पुरुषे विशेष्यतया प्रत्ययजन्योपस्थितिर्नास्तीति भावः। अनुप
पत्तिमुद्धरति। तत्तन्नामपदजन्येति। तथा च राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वत्वोपस्थितिः ङस्प्रत्ययजन्या न तु संबंधपदादिजन्येति नायं शाब्दबोधः का
र्यतावच्छेदकाक्रांतेति न पुरुषे प्रत्ययजन्योपस्थितिरपेक्षितेति भावः। एवं वारणेपि पुनरनुपपत्तिमुपपादयति। राजसंबंधः प्रमेयः राज्ञः पुरु
ष इति वाक्यद्वयजन्येति॥ तथा च समूहालंबनात्मको यो राजस्वत्वप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधः संबंधरूपतत्तन्नामपदजन्य इति का
र्यतावच्छेदकाक्रांतः स च न स्यात्। पुरुषे विशेष्यतासंबंधेन प्रत्ययजन्योपस्थितिरूपहेत्वभावादिति भावः॥

व्यु॰टी॰ समाधत्ते। प्रत्ययाधीनतत्तत्पदार्थोपस्थित्यजन्येति। राज्ञः पुरुष इत्यादौ ङस्प्रत्ययाधीनाया स्वत्वसंबंधरूपतत्तत्पदार्थोपस्थितिस्तेषां संबंध दः
३९ रूपतत्तदर्थप्रकारकशाब्दबोधजन्य एवेति पदार्थोपस्थित्यजन्यशाब्दत्वद्वयकार्यतावच्छेदकानाक्रांते राजसंबंधवान्पुरुष इति शाब्दे पुरुष
प्रत्ययजन्योपस्थितिर्नापेक्षितेति भावः। राज्ञ इत्यत्र तु ङस्प्रत्ययाधीनाया संबंधरूपतत्तत्पदार्थोपस्थिती राजपदजन्योपस्थितिजन्यो राज
रूपतत्तदर्थप्रकारकः ङस्प्रत्ययार्थस्वत्वविशेष्यको निरूपितत्वसंबंधेन राजवत्स्वत्वमित्याकारको बोधस्तद्विशेष्ये स्वत्वे विशेष्यतासंबं
धेन ङस्प्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरस्ति स्वत्ववानित्यत्र स्वत्वोपस्थितिस्त्वरूपनामजन्या न प्रत्ययजन्येति। प्रत्ययानधीनस्वत्वपदार्थो

प्रत्ययाधीनतत्तत्पदार्थोपस्थित्यजन्यतत्तदर्थप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यास
त्त्या हेतुत्वोपगमात्। अथैवमपि यत्र राजा पुरुष इत्यत्र पुरुषपदाधीनपुरुषोपस्थितौ प्रत्ययवशात्कश्चित्प्रत्ययार्थोऽपि विषयीभूतः
तत्र प्रत्ययजन्यतथाविधसमूहालंबनोपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन पुरुषेऽपि सत्त्वात्तस्य राजप्रकारकान्वयबोधे विशेष्यतया
भानापत्तिर्दुर्वारैव॥१॥ पस्थित्यजन्यस्वत्वरूपतत्तदर्थप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं विशेष्यतासंबंधेन प्रत्ययार्थसंबंधिनि जायते तत्र
संबंधविशेष्यतया मत्तुप्प्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरस्तीति॥ पुनरापत्तिं नशंकते। अथैवमिति। यत्र। राजा पुरुष इत्यत्र। पुरुषपदात्समू
हालंबनरूपपुरुषोपस्थितौ ङस्प्रत्ययवशाद्यः कश्चिदेकत्वादिरूपः प्रत्ययार्थो विषयीभूतः पुरुषः एकत्वं चेत्येवं रीत्या समूहालं राम
बनोपस्थितौ भातः तत्र प्रत्ययजन्यसमूहालंबनोपस्थितिरूपकारणस्य विशेष्यतासंबंधेन पुरुषेऽपि सत्त्वात्। तस्य पुरुषस्य॥ ३९

राजप्रकारकभेदान्वयबोधेपिविशेष्यतयास्वस्वसंबंधेनराजयाःपुरुषइतिबोधमानापत्तिरित्यर्थः। नचप्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतवि
शेष्यतासंबंधेनोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमान्नानुपपत्तिरितिमूलं। तत्तुप्रत्ययार्थविशेष्यकोपस्थितिंप्रतिनतत्प्रत्ययत्वेनतदर्थज्ञानहेतुत्वेनवाकार
णताप्रत्ययस्यकारणताज्ञानरूपव्यापारानुबंधिनी। एवंपुरुषनिष्ठविशेष्यतासंबंधेनपदार्थोपस्थितिंप्रतिज्ञायमानपुरुषपदत्वेनकार
णता। तथाचराजापुरुषइत्यत्रसुप्रत्ययजनकतावच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबंधेनसुप्रत्ययजन्योपस्थितिःपुरुषनिष्ठसुप्रत्ययार्थेए

नचप्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबंधेनोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमान्नापत्तिःतादृशसमूहालंबनोपस्थितिनिरूपितपु
रुषनिष्ठविशेष्यतायानाम्नएवजन्यतावच्छेदकत्वादितिवाच्यम्· ज्ञानभेदेनविशेष्यताभेदाभावात् यत्रकुत्रचित्प्रत्ययादेर्वल
क्षणादिनापुरुषाद्युपस्थितिस्तत्रतादृशोपस्थितिनिरूपितप्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतायाःपुरुषादिपदजन्यपुरु·
षाद्युपस्थितविशेष्यतायाअभिन्नतयातावतापुक्तातिप्रसंगवारणासंभवादितिचेन्न·॥ ‹‹ कत्वंएवनतुपुरुषेइति। प्रत्ययाधीन

तदर्थोपस्थितिजन्यराजपुरुषात्तत्तदर्थप्रकारकशाब्दबोधःपुरुषेआपादयितुमशक्यः। नचपुरुषनिष्ठैकत्वेएवतादृशसंबंधेन
प्रत्ययजन्योपस्थितिरूपकारणसत्त्वाद्राजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकैकत्वविशेष्यकशाब्दबोधःस्यादितिवाच्यम् पुरुषनिष्ठैकत्वेस्वत्व
संसर्गरूपयोग्यताज्ञानरूपकारणांतराभावात्। ज्ञानभेदेनविशेष्यताभेदाभावादितिमूलं। एवंचविशेष्यतायाअभिन्नायाइत्यत्रहेतुतयान्वेति
।यत्रकुत्रचित्प्रत्ययादेर्वलक्षणादिनापुरुषाद्युपस्थितिरिति। राजाङस्इत्यत्रङसःपुरुषेलक्षणा। जानातीत्यादौआश्रयपुरुषेलक्षणा।

श्रु·टी
४०

द्युपस्थितिस्तत्र पुरुषे यातादृशोपस्थितिनिरूपितजन्यतावच्छेदकीभूतपुरुषनिष्ठविशेष्यतातदपेक्षयापुरुषादिपदजन्यपुरुषाद्युपस्थि
तिनिरूपितविशेष्यताया अभिन्नतयातावतापि प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबंधेन प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुतांगीकारे
णाप्युक्तातिप्रसंगस्य प्रत्ययाधीनतत्सदार्थोपस्थितिजन्यराजारूपतत्तत्सदार्थप्रकारकपुरुषविशेष्यकस्वत्वसंसर्गकबोधप्रसंगस्य वारणा
संभवादिति। तथा विषयभेदेनैव विषयताभेदाद्राजापुरुषइत्यत्र राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकस्वत्वसंसर्गकशाब्दबोधवारणाय हि प्रत्ययजन्यो
पस्थितिहेतुतानिर्वाहकविशेष्यतासंबंधेन प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतत्वं विशेषणमुपात्तं तच्च तच्छाब्दवारणार्थम्। राज्ञइत्यत्र पुरुषेङस्प्र
ययलक्षणयाप्रत्ययजन्योपस्थितिनिरूपिताविशेष्यताप्रत्ययजन्यतावच्छेदिकासैव विशेष्यताराजापुरुषइत्यत्रापि पुरुषेस्तिप्रत्ययजन्यताव

स्वजनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टविशेष्यतासम्बन्धेनैवोपस्थितेर्हेतुतया ॥

च्छेदकीभूतविशेष्यतासंबंधेनोपस्थितिरूपहेतोःपुरुषे सत्वात्। राजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकबोधापत्तिस्तदवस्थेति भावः॥ स्वजनकज्ञानी
यप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितेति॥ राज्ञइत्यत्र ङस्प्रत्ययजन्योपस्थितिः स्वत्वेऽस्ति। अथ च ङस्प्रत्ययजन्योपस्थितिस्तज्जनकज्ञानं स्वत्वं
ङस्प्रत्ययशक्यं शक्तिसंबंधेन ङस्प्रत्ययवत् ज्ञानं पदपदार्थसंबंधः शक्तिः सा च शक्तिर्ज्ञाननिरूपिताप्रकारताप्रत्ययवृत्तिङस्प्रत्ययनिष्ठा
तन्निरूपिताविशेष्यतापि स्वत्वेस्तीति स्वजनकशक्तिज्ञाननिरूपितङस्प्रत्ययनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयाविशिष्टाभवति। ङ
स्प्रत्ययजन्योपस्थितिनिरूपितास्वत्वनिष्ठाविशेष्यतेति तत्संबंधेन [illegible] सत्वात्। [illegible] प्रत्ययाधीनतत्सदार्थोपस्थि

राजपुरुषइत्यत्रतुपुरुषपदोत्तरसुप्रत्ययार्थैकत्वपुरुषोभयसमूहालंबनोपस्थितिनिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यतापुरुषेस्ति। स्वंतादृशोपस्थितिः पुरुषपदोत्तरसुप्रत्ययजन्यैकत्वोपस्थितितज्जनकएकत्वसंबंधेनसुप्रत्ययवदितिशक्तिज्ञानंतन्निरूपितायासुप्रत्ययनिष्ठप्रकारतातन्निरूपितायाविशेष्यताएकत्वेविशेष्यतायावैयधिकरण्याद्वैशिष्ट्याभावेनोक्तसंबंधेनकारणविरहान्नपुरुषप्रत्ययाधीनतत्तत्पदार्थोपस्थित्यजन्य

उक्तसमूहालंबनोपस्थितिनिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यतायाश्चतादृशोपस्थितिजनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासामानाधिकरण्यविरहान्नापत्तिप्रसंगइतिवदंति। तदसत्। प्रत्ययत्वस्याननुगततानतिप्रसक्तस्यदुर्वचतयाउक्तकार्यकारणभावकल्पनायाअसंभवात्. राजसंबंधः पुरुषइत्यादौसंबंधादिपदेङसुपदत्वादिभ्रमदशायांसंबंधादिविशेष्यकराजादिपदार्थप्रकारकान्वयबोधानुपपत्तेः। राज्ञः पुरुषइत्यादौङसुपदादिषुसंबंधादिपदत्वभ्रमदशायांसंबंधांशेराजादिप्रकारकान्वयबोधापत्तेश्च॥ नचप्रत्ययत्वेनज्ञातन्तत्पदजन्योपस्थितेः कारणत्वादेतद्दोषद्वयस्यनावकाशइतिवाच्यम् राज्ञः पुरुषइत्यादौषष्ठ्यादेः प्रत्ययत्वाद्यनुपस्थितिदशायामपि॥

१ राजरूपतत्तदर्थप्रकारकस्वत्वसंसर्गकशाब्दबोधापत्तिरितिभावः॥ उक्तकार्यकारणभावकल्पनायाअसंभवादिति। प्रत्ययाधीनेत्यादिउक्तशाब्दंप्रतिप्रत्ययजन्योपस्थितित्वेनकारणतानसंभवतीत्यर्थः॥ एतद्दोषद्वयस्यसंबंधपदेङसुपदत्वभ्रमेबोधोजायतेसचनस्यात्। ङसोऽभावात्। अथङसुपदेसम्बंधत्वभ्रमदशायांशाब्दबोधोनजायतेसचस्यात्कारणीभूतस्यङसुपदस्यवस्तुतःसत्वादितिदोषद्वयस्यनावकाशः। प्रत्ययत्वेनज्ञातपदजन्योपस्थितेः कारणत्वात्॥ ६ ॥ ६ ॥ ६

आनुपूर्वीविशेषप्रकारकज्ञानाधीनतत्पदार्थोपस्थितिसत्वेइति। राज्ञःपुरुइत्यत्रङकारोत्तरसुत्वरूपानुपूर्वीमतङसपदमितिज्ञानं। नतत्पदा रु·
र्थोपस्थितौ। ङसपदार्थोपस्थितौकारणं। नतुङसप्रत्ययोभवतीत्यपिज्ञानंशाब्दबोधेकारणमित्यर्थः। इदंपुनरत्रतत्वमिति। अप्रसिद्धस्यापा
दनासंभवस्तत्वंपदार्थत्वंतात्पर्यविषयोर्थः। यत्रयथाविभक्तेरेवस्वारसिकलक्षणयेति। ननुसुप्विभक्तौनलक्षणा अन्यथासंबंधस्यैवलक्षण
याकर्तृत्वकर्मत्वप्रकारकबोधसंभवेकर्तृकर्मणोःकृतीतिसूत्रप्रणयनंव्यर्थंस्यादितआह। शक्तिभ्रमेणैवेति। अप्रसिद्धएवबोधआपाद्यत

आनुपूर्वीविशेषप्रकारकज्ञानाधीनतदर्थोपस्थितिसत्वेशाब्दबोधास्यप्रत्ययत्वप्रकारकज्ञानविशेषासंभवात्इदंपुनरत्रत
त्वम्। राजापुरुषइत्यादौपुरुषादिविशेष्यकराजादिप्रकारकभेदान्वयबोधस्याऽप्रसिद्धौवनापत्तिसंभवः यत्रषष्ठ्यादिविभक्तेरेव
स्वारसिकलक्षणयाशक्तिभ्रमेणवापुरुषाद्युपस्थितिस्तत्रतद्विषेष्यकराजादिपदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधःप्रसिद्धइतिचेत्तर्हि
तादृशबोधेतथाविधप्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वीविशेष्यरूपाकांक्षाज्ञानसहकृततत्तद्विभक्तिजन्यपुरुषाद्युपस्थितिघटितसामग्र्याएव

इतिभावः। समाधत्ते। नहीति। राज्ञइत्यत्रराजपदोत्तरङसपदत्वरूपानुपूर्वीतथाविधप्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वीसैवाकांक्षातज्ज्ञानंअथवा
ङसरूपविभक्तिलक्षणाशक्तिभ्रमाजन्यापुरुषोपस्थित्यादिसामग्रीतादृशबोधोत्पत्तिनियामिकाराजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकपुरुषविषेष्य
कबोधनियामिकासाचराजपुरुषइत्यत्रनास्तिङसाद्यभावादितिभावः। अतएवेति। निरस्तमित्यनेनान्वितम्। ससुंदरइत्यादिवक्ष्यमाणा राम
याःसामग्र्यभावादेवेत्यर्थः। तथाहिससुंदरइत्यत्रतत्सहसुंदरपदसमभिव्याहारस्तत्पदजन्यास्वत्वसंसर्गकैकपुरुषविशेष्यकोपस्थितिः ४१

ईदृशव्युत्पत्तौनास्त्यर्थेचेतिसामग्रीचराजापुरुषइत्यत्रनास्तितस्यदाभावादितिभावः।तादृशशाब्दबोधापत्तिः।राजापुरुषइत्यत्रस्वत्वसंसर्गे
कराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधापत्तिरितिशंकाग्रंथार्थः।आपत्तिसुदूरति।ससुंदरइति।वाक्यार्थशाब्दबोधसामग्र्याइत्यादिना॥राजप
दादिजन्यतादृशविशिष्टार्थोपस्थितिस्तद्घटितासामग्रीतात्पर्यज्ञानादिरूपातदभावादेवापत्त्यभावात्।राजापुरुषइत्यत्रस्वत्वसंसर्गकराजप्रका
रकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधापत्त्यसंभवादित्यर्थः।अथैत्स्यारभ्यचेत्यंतेशंकाग्रंथः।एतादृशरीत्यापत्तिवारणेसमभिव्याहारविशेषस्यकार

तादृशबोधोत्पत्तिनियामकतयातदभावादेवनतदापत्तिःअतएवस्वत्वादिसंबंधेनराजादिविशिष्टपुरुषादितात्पर्यकतदादि
पदघटितात्ससुंदरइतिवाक्यात्पुरुषादिविशेष्यकस्वत्वादिसंसर्गकराजादिप्रकारकशाब्दबोधस्यचप्रसिद्ध्याराजापुरुषः
सुंदरइत्यादौपदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिबलात्तादृशशाब्दबोधापत्तिरित्यपि ¯ निरस्तम्।ससुंदरइत्यादिवाक्याधीन
शाब्दबोधसामग्र्यास्तत्सत्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकसुंदरादिपदसमभिव्याहारज्ञानसहकृततत्तदादिपदजन्यतादृशविशिष्टार्थो
पस्थितिघटिततयातदभावादेवापत्त्यभावात्॥अथैतादृशरीत्यापत्तिवारणेराज्ञःपुरुषइत्यादौस्वत्वादिसंबंधेन॥ ६ ॥

णत्वंस्वीकृत्यराजापुरुषइत्यत्रस्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधापत्तिवारणेससुंदरइत्यत्रतत्पदेसुंदरपदसमभि
व्याहारस्तादृशबोधकारणंराजापुरुषइत्यत्रषष्ठ्यंतराजपदसमभिव्याहारस्तादृशशाब्दबोधेनियामकः।सचराजापुरुषइत्यत्रनास्तीतिभावः
।राज्ञःपुरुषइत्यादौस्वत्वादिसंबंधेनपुरुषादौराजाद्यन्वयबोधस्वीकारेपिक्षतिविरहादिति॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥

व्यु·टी षष्ठ्यंतराजपदसमभिव्याहारस्य तादृशबोधनियामकस्याभावात्। राजा पुरुष इत्यत्राभावान्न स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकश रुः
४२ ब्दबोधापत्तिरिति भावः। उक्तव्युत्पत्तिर्निर्युक्तिकेति। निपातातिरिक्तनामार्थयोर्धात्वर्थनामार्थयोश्च भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वमिति निरर्थिकेत्य
र्थः। षष्ठ्यंतराजपदसमभिव्याहारस्य तादृशबोधनियामकस्याभावादेव राजा पुरुष इत्यादितः स्वत्वरूपभेदसंसर्गकशब्दापत्तिवारणे नामार्थ

पुरुषादौ राजाद्यन्वयबोधस्वीकारेऽपि क्षतिविरहादुक्तव्युत्पत्तिर्निर्युक्तिका। विभक्तीनां संबंधादिवाचकत्वमपि निर्युक्तिकं नीलो घट इ
त्यादौ विशेषणवाचकपदसमभिव्याहृतविभक्तेरिव सर्वविभक्तीनां साधुत्वमात्रार्थकत्वस्यैवोचितत्वात्। नहि तत्र तथाविधान्वयबो
धोपगमेन तत्स्थलीयसामग्रीबलात् राजा पुरुष इत्यादिष्वपि तथाविधान्वयबोधप्रसंगः संभवति तत्स्थलीयसामग्र्याः षष्ठ्यन्तराज
पदत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकपुरुषादिपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षाज्ञानघटिततया तदभावादेव तत्र तादृशसामग्र्या अभावात्। एवं
च राजपुरुष इत्यादिसमासे राजादिपदस्य राजसंबंध्यादिलक्षणास्वीकारोऽपि व्यर्थः तत्र भेदान्वयबोधस्वीकारेऽपि क्षतिविरहात् नच
तत्र भेदान्वयबोधाभ्युपगमे तत्स्थलीयसामग्रीबलात् राजा पुरुष इत्यादावपि तादृशान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं ॥ ऽऽयोरिति व्युत्पत्तिर्नांगीका

र्येति भावः। विभक्तीनां संबंधादिवाचकत्वमपि निर्युक्तिकमिति। राज्ञः पुरुष इत्यादितः स्वत्वादिसंबंधेन राजवान् पुरुष इत्यादिबोधसंभवात्। एवं
तण्डुलं पचतीत्यादितः कर्मतासंबंधेन तण्डुलवान् पाक इति बोधसंभवात् नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तिवत्सर्वा अपि विभक्तयः प्रयो
गसाधुत्वार्थ एवेत्यर्थः। राजा पुरुष इत्यत्र स्वत्वसंसर्गकबोधसामग्रीविरहमुपपादयति। न हीत्यादिना। तथाविधान्वयबोधोपगमे। राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्व ४२

तत्स्थलीयसामग्रीबलात्।षष्ठ्यंतराजपदघटितसामग्रीबलात्।राजपुरुषइत्यादावपि।तथाविधान्वयबोधप्रसंगः।स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकान्वयबोधो
हिसंभवतीत्यर्थः।तदभावादेव।षष्ठ्यंतराजपदाभावादेव।तत्र।राजापुरुषइत्यत्र।तादृशसामग्र्याःषष्ठ्यंतपदघटितसामग्र्याअभावादित्यर्थः।एवमिति
यथानामार्थयोरितिव्युत्पत्तौयथाषष्ठ्यादिविभक्तीनांसंबंधादिवाचकताव्यर्थातथाराजपुरुषइत्यत्रराजसंबंधिनिलक्षणापिविफलाइत्यर्थः।एवञ्चेतिपाठेष
ष्ठ्यंतमनिवेश्यराजपुरुषपदसमभिव्याहारस्यभेदान्वयबोधनियामकत्वेचेत्यर्थः।तत्रभेदान्वयस्वीकारेपिक्षतिविरहादिति।तत्रराजपुरुषइतिसमासे।भेदा
न्वयस्वीकारेपि।स्वत्वसंबंधेनराजवान्पुरुषइत्यन्वयस्वीकारेपि।क्षतिविरहात्।राजापुरुषइत्यत्रसमासविभक्तिव्यवधानेनराजपदाव्यवहितपुरुषपदत्वानु
पूर्वीरूपवक्ष्यमाणभेदान्वयबोधनियामकाभावेनराजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकपुरुषविशेष्यकबोधापत्तिरूपक्षतिविरहादित्यर्थः।क्षतिविरहमुपपादयति।नचे
त्यादिनातत्रराजपुरुषइतिसमासेस्वत्वसंसर्गकोक्तबोधाभ्युपगमेनतत्स्थलीयसमासस्थलीयराजपदपुरुषपदाव्यवधानघटितसामग्रीबलात्राजपुरुषइ
त्यादावपितादृशबोधापत्तिः।स्वत्वसंसर्गकबोधापत्तिर्नहीत्यन्वयः।आपत्त्यभावेहेतुमुपपादयति।नतत्स्थलीयशाब्दबोधइति।समासस्थलीयशाब्दइत्यर्थः।त
त्रतादृशबोधसामग्र्याअप्रसिद्धेरिति।तत्रराजपुरुषइत्यत्र।राजापदपुरुषपदाव्यवधानघटितसामग्र्याअप्रसिद्धेः।प्रकृत्याविभक्त्याव्यवधानादितिभावः।स्वत्वप्रकारता
वादीसिद्धान्तीशङ्कते।नचेत्यादिनावाच्यमित्यन्तग्रन्थेन।प्रकृतिप्रत्यययोरेवेति।राजस्वत्वमित्यतोराजप्रकारकनिरूपितत्वसंसर्गकस्वत्वविशेष्यकबोधा
नुदयात्।राजप्रकारकनिरूपितत्वसंसर्गकस्वत्वविशेष्यकराजकीयस्वत्वमित्याकारकशाब्दबोधंप्रतिराजपदोत्तरङसप्रत्ययत्वरूपानुपूर्वीज्ञानत्वेनकारणत्वान
तुराजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्यापिराजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधंप्रतिकारणताप्रमाणाभावात्।तथा
चानुपूर्वीज्ञानस्याकारणत्वेराजपुरुषइतिसमासेयासामग्रीवर्ततेसाराजपुरुषइत्यत्रापिराजपदजन्यपुरुषपदजन्योपस्थितिघटितयोग्यताज्ञानादिसा
मग्रीअस्तीत्यत्रापिराजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकपुरुषविशेष्यकबोधापत्तिःतद्वारणायानुपूर्वीविशेषस्यकारणत्वकल्पनगौरवंपरमतिरिच्यतेपूर्वपक्षिणः

सिद्धांतिनस्तु राजपुरुष इत्यत्र राजसंबंधिप्रकारकाभेदान्वये लक्षणैव नियामिका तदभावादेव राजा पुरुष इत्यत्र नापत्तिरिति तद्वारणाय राजपुरुषपदाव्यवधानघटितानुपूर्वीज्ञानकारणतानकल्प्यत इति लाघवमिति भावः। खलसंसर्गवादी प्रति वंधानुपूर्वीविशेषनिवेशे गौरवमुद्धरति। भवन्मतेपीत्यादिना। भवन्मतेपि।सिद्धांतिमतेपि। यथा राजपुरुष इति। तत्पुरुषे राजपदस्य लक्षणया राजसम्बन्ध्यर्थः। तस्य पुरुषे भेदान्वयः तथा तत्स्थलीयशाब्दबोधे राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषादिपदत्वरूपानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुतया ऽसमासस्थले पुरुषादिपदस्य विभक्त्या राजादिपदव्यवहितत्वात्तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञानासंभवेन तत्र तादृशबोधसामग्र्या असिद्धेः नच प्रकृतिप्रत्यययोरानुपूर्वीविशेषरूपस्याकांक्षात्वात्प्रातिपदिकद्वयाव्यवधानघटितोक्तानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वमेव निष्प्रामाणिकमिति वाच्यम्। भवन्मतेपि राजपुरुष इत्यादौ तादृशसामग्रीबलात् राजपदार्थराजसंबंधिपुरुषपदार्थयोरभेदान्वयबोधस्तादृशसामग्रीबलात् राज्ञः पुरुष इत्यादावपि राजादिपदस्य राजसंबंध्यादौ लक्षणाग्रहसत्वे तादृशाभेदान्वयबोधप्रसंगवारणाय तथाविधानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य समासजन्यबोधे हेतुताकल्पनस्यावश्यकत्वात्। अस्माभिर्भेदान्वयबोध एव तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुतायाः कल्पनीयत्वात्॥ ((राज्ञः पुरुष इति व्यासेपि राजपदस्य राजसंबंधिनि लक्षणाग्रहकाले तुल्यसामग्र्या राजसंबंध्यभिन्नः पुरुष इति शाब्दापत्तिस्तां वारयितुं सिद्धांतिनापि अभेदसंसर्गकबोधे यथा राजपदपुरुषपदयोरव्यवधानघटितानुपूर्वीविशेषज्ञानकारणता कल्पनेत तथापूर्वपक्षिणापि राजपुरुष इत्यत्र भेदान्वयबोधे राजपुरुषपदयोरव्यवधानघटितानुपूर्वीज्ञानकारणता कल्प्यत इति॥

नाधिक्यमिति॥राजापुरुषइत्यत्र प्रथमाव्यवधायिका।राज्ञःपुरुषइत्यत्रतुषष्ठीव्यवधायिका।राज्ञःपुरुषइत्यत्रराजसंबंधिलक्ष्यार्थः तत्सम्बन्धःष
ष्ठ्यर्थः। तथाचराजसंबंधिसंबंधीतिबोधउत्पद्यते।स्वारसिकी। इच्छाधीना लक्षणा साचावश्यिका। अस्मन्मते। सिद्धांतिमते।असौसमा
सः षष्ठीतत्पुरुषः।षष्ठ्यर्थसंबंधविशिष्टार्थेलाक्षणिकपूर्वपदकसमासत्वंषष्ठीतत्पुरुषत्वमितितात्पर्यम्।भवन्मतेतु।पूर्वपक्षिमतेतु राजा
पुरुषइति। कर्मधारयइति। राजपदस्य राजसंबंधिनिस्वारसिकलक्षणासाचोभयवादिसिद्धा इति।राजसंबंधित्वपुरुषत्वधर्माभ्यां विभिन्ना

नचोभयमतएवराजसम्बन्धिनिराजपदस्यस्वारसिकलक्षणाग्रहेराजपुरुषइत्यत्रराजसंबंधिपुरुषयोरभेदान्वयबोधोभवतिइ
यांस्तुविशेषोयदस्मन्मतेऽसौसमासःषष्ठीतत्पुरुषःभवन्मतेतुकर्मधारयइति एवंचपुरुषविशेष्यकाभेदसंसर्गकराजसम्ब
न्धिप्रकारकबोधेराजपदाव्यवहितोत्तरवर्तिपुरुषपदत्वप्रकारकज्ञानत्वेनहेतुत्वमुभयवादिसि द्धमेवभेदान्वयबोधेता
दृशानुपूर्वीज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमितिवाच्यम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भ्यामेकधर्मिबोधकत्वात्कर्मधारयः समासइत्यर्थः। भेदान्वयबोधेतादृशानुपूर्वीज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमितिवाच्यमितिमूलम्। स्वारसि
कलक्षणास्थलेराजपुरुषइत्यत्रराजसंबंधिप्रकारकाभेदसंसर्गकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधेराजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञा
नकारणतायाःउभयमतसाम्येपिपूर्वपक्षिमतेराजपुरुषइत्यत्रराजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकपुरुषविशेष्यकशाब्दंप्रतिराजपदाव्यवहितोत्तरपुरु
षपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्यकारणत्वमधिकमित्यर्थः। तथाचगौरवात् भेदसंसर्गकबोधेपूर्वपक्षिणानांगीकार्यइत्यर्थः।

व्यु॰टी॰ पुनः पूर्वपक्षी युक्त्यन्तरेण गौरवमुद्दरति। उक्ताभेदान्वयबोध इत्यादिना॥ राजपुरुष इत्यत्र राजपदस्य राजसंबंधिनि निरूढलक्षणया राजसंबन्ध्यभि
४४ न्नः पुरुष इत्यभेदान्वयबोधे राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानहेतुताया व्यभिचारः। प्रभुजनः प्रभुः पुरुषः इत्यादिपर्यायपदप्रयो ऽरु॰
गेपि राजसंबंध्यभिन्नपुरुष इत्याकारकशाब्दबोधोदयेन राजपदोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानकारणाभावात् तद्वारणाय राजपदोत्तरपुरुष
पदत्वरूपा आनुपूर्वीज्ञानाव्यवहितोत्तरराजसंबंधिप्रकारकाभेदसंसर्गकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति राजपदोत्तरपुरुषपदत्वानुपूर्वीज्ञा
नत्वेन कारणता एवं नृपपुरुष इत्यत्र नृपपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानोत्तरराजसंबंधिप्रकारकाभेदसंसर्गकपुरुषविशेष्य

उक्ताभेदान्वयबोधे तथाविधानुपूर्वीज्ञानहेतुतायां पर्यायशब्दांतरघटितानुपूर्वीज्ञानजन्यतथाविधान्वयबोधे व्यभिचारवा
रणाय तादृशानुपूर्वीज्ञानानंतर्यस्य कार्यतावच्छेदककोटाववश्यं निवेशनीयत्वात् तत्र विषयनिवेशे प्रयोजनाभावेन तादृ
शकार्यतावच्छेदकस्यैव भेदान्वयबोधसाधारण्येनानुपूर्वीज्ञानस्य भेदान्वयबोधे हेतुताया अनाधिक्यात्॥ ५ ॥

कशाब्दबोधं प्रति नृपपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वानुपूर्वीज्ञानत्वेन हेतुता तत्र राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदनृपानुपूर्वीज्ञानानन्तर
शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानहेतुता इत्येव कार्यकारणभावो वाच्यो न तत्र कार्यतावच्छे
दके राजसंबंधिप्रकारकाभेदसंसर्गकपुरुषविशेष्यकत्वरूपविषयनिवेशोपि कर्तव्यः प्रयोजनाभावात्। किंतु तादृशकार्यतावच्छेदक रा॰भ॰
स्यैव राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानानंतरशाब्दत्वस्यैव लाघवान्निवेशः ईदृशज्ञानानंतरशाब्दबोधत्वं च राजप्रका ४४

स्वत्वसंसर्गकपुरुषविशेष्यकशाब्दत्वबोधसाधारणमितिनानुपूर्वीविशेषज्ञानस्यभेदान्वयबोधंप्रतिहेतुताधिकामित्यर्थः।एवंत
ण्डुलंपचतीत्यादावपिइति।कर्मतासंबंधेनतण्डुलवान्पाकइतिबोधःप्रकारत्वेकर्मत्वेद्वितीयाशक्तिःकल्प्याकर्मत्वस्यचतन्निरूपकत्वसं
बंधान्तरंकल्प्यंपाकादौकर्मत्वस्यनिरूपकत्वसंबंधेनान्वयइतिगौरवमित्यर्थः।तण्डुलःपचतीत्यादितःकर्मतासंबंधेनतंडुलवान्पाकइ
त्यापत्तिवारणन्तुद्वितीयान्ततण्डुलपदपचतीत्यादिसमभिव्याहारज्ञानस्यकर्मतासंबंधेनतण्डुलवान्पाकइतिशाब्दबोधंप्रतिहेतुताङ्गीकारेणै

एवंतण्डुलंपचतीत्यादावपिपाकादिरूपधात्वर्थेकर्मत्वादिसंबंधेनतंडुलादेरन्वयबोधःस्वीकर्तुमुचितःकर्मत्वादेःपाकाद्यंशे
प्रकारत्वेतत्रतत्रद्वितीयादेःशक्तिकल्पनेतादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधेकर्मत्वादिसंसर्गस्याधिकस्यविषयताकल्पनेचगौरवा
त्।तण्डुलंपचतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधसामग्रीबलात्तण्डुलःपचतीत्यादावपिनथाविधान्वयबोधापत्तिस्तुनसंभवति
।तादृशान्वयबोधेद्वितीयान्ततण्डुलपदत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकपचतीत्यादिसमभिव्याहारज्ञानस्यहेतुतयातण्डुलःपचती
त्यादौतादृशसामग्र्याअप्रसिद्धेः।एवंपचतिचैत्रइत्यादावपिकृतिसंबंधेनपाकादेश्चैत्राद्यंशेन्वयबोधस्वीकारउचितःअ
न्यथोक्तरीत्यागौरवात्॥ ११ बभवतीत्यर्थः॥तादृशसामग्र्याअप्रसिद्धेरिति।द्वितीयांत तण्डुलपदपचतिपदसमभिव्याहारघटि
तयोग्यताज्ञानादिसामग्र्याःप्रसिद्धेर्नतण्डुलःपचतीत्यतः कर्मतासंबंधेनतण्डुलवान्पाकइतिशाब्दबोधधीरित्यर्थः।एवंपचति
चैत्रइत्यादावपीति।कृतिसंबंधेनपाकवांश्चैत्रइतिशाब्दबोधोंगीकर्तुमुचितः।अन्यथोक्तरीत्यागौरवादिति।आख्यातस्यकृतौशक्तिक

स्नं कृतेश्चाश्रयतासंबंधकल्पनमितिगौरवादित्य

मु॰ दी॰ राज्ञः पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यर्थः स्वत्वं तत्र राजरूपप्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः। स्वत्वस्य च पुरुषे समवायेन स्वरूपेण वान्वयः तथा च पुरुषो राजस्वत्ववानिति बोधः। अत्र कृ
४५ स्वत्वसम्बन्धेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकान्वयबोधो न संभवति नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि भेदसंबंधेनान्वयबोधः स्यात् अत्र

तत्र तादृशान्वयबोधस्वीकारे तत्स्थलीयसामग्रीबलात् पच्यते चैत्र इति। तत्र। पचति चैत्र इत्यत्र। तादृशान्वयबोधस्वीकारे। कृतिसंबंधेन पाकवांश्चैत्र इति बोधस्वीकारे। तत्स्थलीयसामग्रीबलात्॥ प्रथमान्तचैत्रपद पचति धातुसमभिव्याहारघटितयोग्यतादिकारणबलात्। कृतिसंबंधेन पाकवांश्चैत्र इति बोधापत्तिवारणन्तु उक्तरीत्यैव संभवति। प्रथमान्तचैत्रपदशप्विकरणविशिष्टाख्यातान्तपचधातुसमभिव्या

तत्र तादृशान्वयबोधस्वीकारे तत्स्थलीयसामग्रीबलात् पच्यते चैत्रः पाकश्चैत्र इत्यादौ तथाविधान्वयबोधापत्तेरप्युक्तरीत्या वारणसंभवादिति। मैवम्। राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यादेः स्वत्वादिवाचकत्वमावश्यकम्॥

हारकारणतयैव संभवतीत्यर्थः। कर्त्तरि यगात्मनेपदयोरसाधुत्वादाह। पाकश्चैत्र इत्यादाविति। अत्र यगात्मनेपदयोरभावात्कृतिसंबंधेन पाकवांश्चैत्र इति बोधापत्तिवारणं चैत्रः पचतीति शप्समभिव्याहृताख्यातान्तपचच्चैत्रसमभिव्याहारकारणतयैव भवतीत्यर्थः। समाधत्ते। राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यादेः स्वत्वादिवाचकत्वमावश्यकमिति। तथा च राजस्वत्ववान्पुरुष इत्येव बोधो न तु स्वत्वसंबंधेन राजवान्पुरुष इति बोध इति भावः॥

च पुरुषविशेष्यकः स्वत्वसम्बन्धेन राजप्रकारकबोधं प्रति षष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहृतपुरुषपदत्वरूपाकांक्षाज्ञानस्य कारणत्वं स्वीकृत्य राजपुरुष इति वाक्यात्तादृ राम
शबोधवारणसंभवेऽपि राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सुंदर इति प्रत्यक्षं प्रति राज्ञः पुरुष इत्याकांक्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं तादृशवाक्यात्पुरुषविशेष्य ४५

कस्वत्वसंबंधेनराजप्रकारकाऽन्वयबोधस्वीकर्तॄणाऽवश्यंवक्तव्यंनातादृशबाधबुद्ध्याराजस्वत्वप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधस्वीकर्तॄणानवक्तव्यम्। तादृशप्रत्यक्षप्रतिपभिन्नाय
च्छेदकप्रकारकज्ञानविधयाकारणीभूतपुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यकराजस्वत्वाभावप्रकारकनिश्चयकालेराज्ञःपुरुषइतिवाक्यजन्यपुरुषविशेषविशेष्यकराजस्वत्वप्र
कारकशाब्दबोधकारणीभूतपुरुषविशेष्यकराजस्वत्वाभावप्रकारकनिश्चयाभावघटितसामग्र्याऽसत्त्वात्तादृशप्रत्यक्षस्येतरसकलकारणसमवधानेतादृश
शाब्दसामग्र्याःसमवधानंतादृशप्रत्यक्षएवतादृशसामग्र्याःप्रतिबन्धकत्वात्। नचतादृशशाब्दसामग्रीकालेपुरुषःसुंदरइतिप्रत्यक्षस्यानुत्पादार्थंअवश्यंभि
न्नविषयकप्रत्यक्षंप्रतितादृशशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वंवक्तव्यम्। एवंचराजस्वत्वाभाववत्पुरुषविशेष्यकसुंदरत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतिराज्ञः
पुरुषइतिवाक्यात्।स्वत्वसम्बन्धेनराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकान्वयबोधस्वीकर्तॄणापिप्रतिबन्धकत्वंनवक्तव्यम्सामान्यधर्मावच्छिन्नंप्रतिप्रतिबंधकत्वेनैवोपपत्तेः
तथाचनामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयबोधस्वीकर्तृमतेकिंगौरवमितिवाच्यम्। यतःसामान्यतोभिन्नविषयकप्रत्यक्षंप्रतिराज्ञःपुरुषइतिशाब्दसामग्र्याःप्रतिबंधक
त्वंनसंभवतितादृशशाब्दसामग्रीकालेराजस्वत्वाभाववत्पुरुषविशेष्यकसुंदरत्वप्रकारकप्रत्यक्षेच्छाकालेराजस्वत्वाभाववान्पुरुषःसुंदरइतिप्रत्यक्षमेवजाय
तेनतुकेवलंपुरुषःसुंदरइतिप्रत्यक्षंतादृशेच्छाविषयस्यपुरुषःसुंदरइतिप्रत्यक्षेचासिद्धेः अतोराजस्वत्वाभाववत्पुरुषविशेष्यकसुंदरत्वप्रकारकप्रत्यक्षंप्रतितादृशप्र
त्यक्षेच्छाविरहविशिष्टतादृशशाब्दसामग्र्याःप्रतिबन्धकत्वंनामार्थयोर्भेदान्वयवादिनाऽवश्यंवक्तव्यंसम्बन्धस्यषष्ठ्यर्थत्वस्वीकर्तृराजस्वत्वप्रकारकपुरुषविशेष्य
कान्वयबोधवादिनानवक्तव्यम्इत्येवसम्बन्धस्यषष्ठ्यर्थत्ववादिमतेलाघवंनचस्वत्वस्यषष्ठ्यर्थतावादिमतेराज्ञःपुरुषइत्याकांक्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः
भिन्नविषयकप्रत्यक्षंप्रतिप्रतिबंधकत्वेकल्पनीयेविभक्तिजन्यस्वत्वोपस्थितिराजस्वत्वाभावप्रकारकनिश्चयाभावादीनांसामग्र्यामंतर्भावः नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेना
न्वयबोधवादिनांतुविभक्तिजन्योपस्थितितादृशनिश्चयाभावादीनांसामग्र्यानांतर्भावइतिलाघवमितिवाच्यम् भवन्मतेपिस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक
राजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववानितिनिश्चयस्यस्वत्वसम्बन्धेनराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकान्वयबुद्धिंप्रतिप्रतिबन्धकतयातदभावस्यराज्ञःपुरुषइत्याकां
क्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्र्यामंतर्भावआवश्यकः षष्ठ्यर्थप्रकारकान्वयबोधवादिमतेतुराजस्वत्वप्रकारकबुद्धिंप्रतिराजस्वत्वाभावप्रकारकनिश्चय
स्यबाधबुद्धयाप्रतिबन्धकत्वाद्राजस्वत्वाभावप्रकारकनिश्चयसामान्याभावएवतादृशसामग्र्यांप्रवेशनीयः नतुस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभा
वव्याप्यराजस्वत्वाभावप्रकारनिश्चयाभावइतिस्वत्वप्रकारकबोधवादिमतेलाघवंतिष्ठत्येवेतिभट्टाचार्येणाभिहितम्। नन्वत्रयथारा॥ ८ ॥

मु.टी. जाभावव्याप्यराजस्वत्वाभावप्रकारकनिश्चयाभावस्य तादृशसामग्र्यामन्तर्भावो नास्ति तथा स्वत्वसम्बन्धेनान्वयबोधवादिमतेऽपि राजस्वत्वाभावव्याप्यस्वत्वसम्बन्धाव
प्पणी च्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावप्रकारकनिश्चयाभावस्य तादृशसामग्र्यामन्तर्भावो नास्ति स्वत्वसंबंधेन राजप्रकारकबुद्धिप्रतिबंधकीभूततादृशसंबंधावच्छिन्न
४६ प्रतियोगिताकराजाभावप्रकारकनिश्चयसामान्याभावनिवेशेनैवोपपत्तेरिति साम्यमेव न च राजस्वत्वाभावव्याप्य राजाभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबंधकता राजस्व
त्वाभावो राजाभावव्यापक इति निश्चयविशिष्टस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावप्रकारकनिश्चयत्वेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टज्ञान
स्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबंधकताया भट्टाचार्येण व्यवस्थापितत्वात् एवं च राजस्वत्वप्रकारकान्वयबोधवादिमते राजस्वत्वाभावधर्मिकस्वत्वसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकराजाभावव्यापकत्वनिश्चयविशिष्टराजाभावप्रकारकनिश्चयाभावस्य तादृशसामग्र्यां निविष्ट इति स्वत्वविषयता एकदेव प्रविष्टा स्वत्वसम्बन्धेन राजप्रकारका
न्वयबोधस्वीकर्तृमते तु तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावधर्मिकराजस्वत्वाभावव्यापकत्वनिश्चयविशिष्टपुरुषधर्मिकराजस्वत्वाभावप्रकारकनिश्चया
भावस्य तादृशसामग्र्यां प्रविष्ट इति स्वत्वविषयतायाः द्विधा प्रवेशे गौरवमिति स्वत्वप्रकारकान्वयबोध एव युक्त इति वाच्यम् एवमपि विभक्तिजन्योपस्थितेस्तादृशसा
मग्र्यामन्तर्भावेण एवं भिन्नविषयकप्रसक्तं प्रति राज्ञः पुरुष इत्याकांक्षाज्ञानघटितसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे कल्पनीये विभक्तिजन्यस्वत्वोपस्थितेः प्रवेश इति गौर
वात् एवं स्वत्वं न राजकीयमिति बाधदशायां पुरुषः स्वत्वसामान्याभाववानिति बाधदशायां वा राज्ञः पुरुष इति वाक्यात् पुरुषविशेष्यकराजस्वत्वप्रकारकान्वयबोधानुस
स्यात् तदानीं भिन्नविषयकसामग्रीसत्त्वे भिन्नविषयकप्रसक्तोस्तस्यर्थे भिन्नविषयकप्रसक्तं प्रति तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकता कल्पनीया तादृशसामग्र्यां पुरुषविशेष्यकराज
स्वत्वाभावप्रकारकनिश्चयाभावस्यैव स्वत्वविशेष्यकराजकीयत्वाभावप्रकारकनिश्चयाभावस्वत्वसामान्याभावप्रकारकपुरुषविशेष्यकनिश्चयाभावयोरपि प्रवेशः क
र्तव्यः तादृशवाक्यात् स्वत्वसंबंधेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकान्वयबोधस्वीकर्तृमते तु पुरुषविशेष्यकस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावप्रकारकनिश्चया
भाव एव प्रवेशनीय इति नामार्थयोर्भेदवादिमते लाघवाच्च न च षष्ठ्यर्थस्य प्रकारतावादिमते राज्ञः पुरुष इत्याकांक्षाज्ञानघटितसामग्र्यां भिन्नविषयकप्रसक्तं प्रति
प्रतिबंधकीभूतायां पुरुषविशेष्यकराजस्वत्वप्रकारकानाहार्यबुद्धित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकताश्रयसामान्याभाव एव निवेशनीयः तादृशप्रतिबंध
कत्वं च स्वत्वं राजकीयं पुरुषः स्वत्वाभाववान् पुरुषः राजस्वत्वाभाववान् वा इति त्रितयसाधारणमिति तादृशनिश्चयान्यतमकालेनाशाब्दसामग्रीति तादृशबाधकाले भिन्न राम
विषयकप्रसक्तोसतिरबाधितैवेति वाच्यम् तादृशबाधादीनां तादृशप्रतिबंधकत्वेनानुगमे भाविज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यग्रहोत्तरं स्वत्वं न राजकीयमित्यप्रामाण्यग्रहस्योस ४६

दि॰ तादृशीं राज्ञः पुरुष इत्याकांक्षाज्ञानघटितशाब्दबोधकारणसत्त्वेऽपि भिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्रीबलादप्रामाण्यज्ञानोत्पत्तिस्तृतीयक्षणे भिन्नविषयकप्रत्यक्षोत्पत्तिप्रसंगः
तादृशबाधग्रहस्यापि द्वितीयक्षणावच्छेदेनाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टतया प्रतिबंधकत्वेन तस्य च स्वोत्पत्तिक्षणेऽपि सत्त्वात्तादृशप्रतिबंधकसामान्याभावघटितशाब्द
सामग्र्याः स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणेऽसत्त्वात्। न च तादृशानाहार्यबुद्धित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभाव एव भिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रतिबंधकीभूतसामग्र्यामन्तर्भावनीयः तथा च तादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणीभूतं यदप्रामाण्यज्ञाना
भावसहितस्वत्वधर्मिकराजकीयत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य बाधनिश्चयोत्पत्तिकाल एव सत्त्वात्तदानन्तरक्षणे न भिन्नविषय
कप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम्। यथा जातिमद्भावस्य भूतलेऽसत्त्वेऽपि जातिमद्भावो यं प्रतियोगितावच्छेदकपदार्थावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो वर्तते न तथा स्वत्वं रा
जकीयमिति अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितनिश्चयकाले तादृशप्रतिबंधकसामान्याभावस्यासत्त्वेऽपि तादृशानाहार्यबुद्धित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेद
कतापर्याप्त्यधिकरणेप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्वत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो वर्तत एवेति एकबाधसत्त्वेऽपरबाधाभावमादाय शाब्दसामग्रीस
मवरुनापत्तेर्दुर्वारत्वात्। न च तादृशप्रतिबं[ध]कतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाव एव सामग्र्यां प्रवेशनीय इति एकबाध
सत्त्वेऽपरबाधाभावमादाय न सामग्रीसंवलनमिति वाच्यम्। अप्रामाण्यज्ञानाभावनिष्ठावच्छेदकताया ज्ञानत्वनिष्ठावच्छेदकतायाश्च सम्बन्धभेदेनावच्छेदकतावच्छेद
कभेदेन च भिन्नतया कस्याऽप्यवच्छेदकतायास्तादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणाऽप्रामाण्यज्ञानाभावज्ञानत्वादिसमुदायवृत्तित्वाभावात्तादृश
प्रतिबंधकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभावनिवेशासम्भवात्। अत्र केचित् राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषयोर्भेदान्वय
वादिमतेऽपि यत्र षष्ठ्याः स्वत्वे शक्तिभ्रमस्तत्र तादृशवाक्यात्पुरुषविशेष्यकराजस्वत्वप्रकारकशाब्दबोधो जायत इति तन्मते तादृशाकांक्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्री द्वि
धा एका विभक्तिजन्यस्वत्वोपस्थितिराजस्वत्वाभावप्रकारकपुरुषविशेष्यकनिश्चयाभावादिघटिता अपरा च विभक्तिजन्यस्वत्वोपस्थित्यादिघटिता इति द्विविधसा
मग्र्या एव शाब्दबोधप्रयोजकत्वं भिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रतिप्रतिबंधकत्वं भेदान्वयबोधवादिना कल्पनीयं नामार्थयोर्भेदान्वयास्वीकर्तृमते राज्ञः पुरुष इति वाक्या
त्कदाचिदपि स्वत्वसम्बन्धेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकान्वयबोधानुत्पादान्न तादृशाकांक्षाज्ञानघटितसामग्रीभेदान्वयबोधोपयिकी किंतु राजस्वत्वप्रकारक
बोधोपयिक्येवेति एकविधतादृशसामग्र्यामेव तादृशशाब्दबोधप्रयोजकत्वं भिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वं च कल्पनीयमिति महल्लाघवमित्याहुः ॥ ६ ॥

अन्यथापुरुषोनराज्ञइत्यादौपुरुषेराजस्वत्वाद्यभाववोधानुपपत्तिरिति॥अन्यथास्वत्वसंसर्गकवोधाङ्गीकारेस्वत्वंहिनवृत्तिनियामकं
वृत्त्यनियामकःस्वत्वसंबन्धोनइतिप्रतियोगितावच्छेदकःनञोऽसत्वेयेनसम्बन्धेनयत्रान्वयस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावए
वनञावोध्यतेइतिनियमःतेननञास्वत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान्पुरुषइतिवोधयितुंनशक्यते॥तस्मात्स्वत्वंषष्ठ्यर्थः
।तत्सम्बन्धआश्रयतासाचवृत्तिनियामिकातेनाश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजस्वत्वाभाववान्पुरुषइतिवोधः।अतएवस्वामित्वादि

अन्यथापुरुषोनराज्ञइत्यादौपुरुषेराजस्वत्वाद्यभाववोधानुपपत्तेः॥नहितत्रस्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभा
वएवप्रतीयतेनतुराजस्वत्वाद्यभावइतिसंभवतिस्वत्वादिसंवन्धस्यवृत्त्यनियामकतयाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनत
त्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः अतएवस्वामित्वादिकंपरित्यज्यस्वत्वादेःषष्ठ्यर्थत्वंनवीनाः स्वीकुर्वं
न्तिस्वामित्वादेःषष्ठ्यर्थत्वेतस्यनिरूपकतासम्बन्धेनस्वांशेन्वयसंभवेपितादृशसम्बन्धस्यवृत्त्यनियामकतयासं
सर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यनञाप्रत्याययितुमसम्भवात्॥ ,,दिकंपरित्यज्येति।अतएव
निरूपकतासम्बन्धस्यवृत्त्यनियामकत्वादेव।चैत्रस्यधनमित्यत्रस्वत्वंषष्ठ्यर्थः।तत्सम्बन्धआश्रयतारूपोवृत्तिनियामकःधनंचैत्रस्वत्ववदिति
वोधः।यदिस्वामित्वंषष्ठ्यर्थस्तदानिरूपकत्वसम्बन्धेनस्वामित्वसत्वेपिधनंस्वामीभवतीतिप्रतीत्यभावान्निरूपकत्वसम्बन्धोनवृत्तिनियाम
कइतिभावः।स्वांशे।स्वत्वाश्रयेधनांशे।यदित्वाश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वामित्वाभावएवप्रतीयतेइत्युच्यते।नदाचैत्रीयधनेपि

आश्रयतासम्बन्धेन धने स्वामित्वाभावात्। न च नञ्समभिव्याहारस्थलानुरोधेन षष्ठ्यादेः स्वत्वादिवाचकत्वेऽपि राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्याद्यर्थस्य संसर्गमर्यादयेति। तस्य। स्वत्वस्य। तत्संसर्गभानकल्पने। स्वत्वसंसर्गस्याश्रयस्य च विषयताकल्पने गौरवात्। स्वत्वप्रकारकबोधे तत्समभिव्याहार एव नियामकः नञोऽभावे स्वत्वसंसर्गक एव बोध इत्यर्थः। पूर्वपक्षि— मतमनूद्य दूषयन्ति॥ एवं सतीति। नञ्ं विना या

आश्रयतासम्बन्धाद्यवच्छिन्नाभावबोधस्यैतादृशसमभिव्याहारस्थलेऽभ्युपगमे चैत्रादिसम्बन्धिनि धनेऽपि आश्रतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचैत्रवृत्तिस्वामित्वाभावसत्त्वात्। नेदं चैत्रस्येति प्रयोगापत्तिः। न च नञ्समभिव्याहारस्थलानुरोधेन षष्ठ्यादेः स्वत्वादिवाचकत्वेऽपि राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्याद्यर्थस्य संसर्गमर्यादया भानमुचितम्। तत्प्रकारत्वोपगमे तत्सम्बन्धस्याधिकस्य भानकल्पनेन गौरवात्। नञ्समभिव्याहारस्यैव तत्प्रकारकबोधनियामकत्वाभ्युपगमेन सामग्रीविरहात्। तत्प्रकारकबोधस्य तदसमभिव्याहारस्थलेऽसंभवादिति वाच्यम्। एवं सति नञ्पदं विना यादृशसमभिव्याहारस्थले यत्र धर्मिणि येन सम्बन्धेन यस्य विशेषणतया भानं तत्र नञ्समभिव्याहारे तत्र धर्मिणि तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावः प्रतीयत इति सर्वजनानुभवस्यापलापापत्तेः॥ राज्ञः पुरुष इति समभिव्याहारस्थले इत्यर्थः। पुरुषे धर्मिणि। आश्र

यत्वसम्बन्धेन। यस्य। षष्ठ्यर्थस्वत्वस्य। विशेषणतया भानं। तत्रेत्यस्य राज्ञः पुरुष इति समभिव्याहारस्थले इत्यर्थः। तत्र। नञ्समभिव्याहारे॥ धर्मिणि। पुरुषे धर्मिणि। तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्माभावः। आश्रयत्व संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वत्वाभावः। प्रतीयत इति।

सर्वसिद्धनियमस्यपूर्वपक्षिमते ऽपलापापत्तिः यतः नञ्विनिर्मोकेस्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधः स्वीक्रियतेनञ्समभि
व्याहारस्थलेच आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजस्वत्वाभावप्रकारकःपुरुषविशेष्यकोबोधः स्वीक्रियतेइत्युक्तनियमापला
पः प्रतियोग्यभावान्वयौतुल्ययोगक्षेमाविति सर्वसंमतोनियमःपूर्वपक्षिणापलप्यतेइत्यर्थः।पुनःप्रकारान्तरेणस्वत्वसंसर्गवादंनिरस्य
ति॥राज्ञःपुरुषइत्यादिवाक्यजन्याप्रामाण्येति॥पूर्वपक्षिमतेराज्ञःपुरुषइत्यत्र राजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकःपुरुषविशेष्यकोबोधोजाय
तेसचपुरुषोनराज्ञइत्यतोजायमानंआश्रयतासंसर्गावच्छिन्नषष्ठ्यर्थराजस्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकंअभावीय

राज्ञःपुरुषइत्यादिवाक्यजन्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितबोधदशायांपुरुषोनराज्ञइत्यादिवाक्यादपिशाब्दबोधापत्तेः
स्वत्वाभावबुद्धौस्वत्वसंसर्गज्ञानस्यविरोधित्वेमानाभावात्·इत्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि
राज्ञःपुरुषइत्यादौराजस्वत्वादेःप्रकारताभ्युपगमःसमुचितः॥

ऽऽस्वरूपसंसर्गकंपुरुषविशेष्यकंबोधंनप्रतिबध्नाति।समा
नप्रकारकसमानसंसर्गकज्ञानस्यग्राह्याभावावगाहितयाविरोधित्वातइहतुनतथाविरोधित्वंप्रकारंसंसर्गभेदादितिभावःस्वत्वाभाव
बुद्धौ।आश्रयतासंसर्गावच्छिन्नस्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ।राजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकज्ञानस्यविरोधित्वेमानाभावा
दित्यर्थः·इत्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि।इत्यपिनाअनवच्छेदकपक्षेपुरुषोनराज्ञइत्यत्रदोषोदत्तस्तदुद्धारेपीस
र्थः।स्वत्वसंसर्गावच्छिन्नराजत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान्पुरुषइतिबोधोपपादनादितिभावः।राज्ञःपुरुषइत्यादौराजस्वत्वादेः

अन्यथा तादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितेति। अन्यथास्वत्ववाधाभानेऽपि कारि। तादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितशाब्दसामग्रीकाले। राज्ञः पुरुष इत्याकारकषष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तपुरुषपदसमभिव्याहारज्ञानघटितयोग्यतासत्तिज्ञानादिरूपशाब्दसामग्रीकाले। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीति। राजस्वत्वाभावविशिष्टे पुरुषे सुन्दरत्ववैशिष्ट्यावगाहि। प्रसक्तस्य वारणाय तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यप्रसक्तेस्तादृशसामग्र्याः। षष्ठ्यन्तराजपदप्रथमान्तपुरुषपदसमभिव्याहृतयोग्यताज्ञानादिसामग्र्याः। राजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकपुरुषविशेष्यकबोध

अन्यथा तादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितशाब्दसामग्रीकाले राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रसक्तस्य वारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकताकल्पनाधिक्येन गौरवात्। अस्मन्मते तादृशसमभिव्याहारघटितसामग्र्या राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादिबाधाभावघटिततया तत्सत्त्वे विशेष्यतावच्छेदकादिप्रकारकनिश्चयरूपकारणविरहादेव तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रसक्तस्यासंभवेन तादृशसामग्र्यास्तत्र प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनात् ॥ ६ ॥

जनिकायाः पूर्वपक्षिमते प्रतिबंधकताकल्पनाधिक्येन गौरवादित्यर्थः। अस्मन्नये। स्वत्वप्रकारताभ्युपगममते॥ तादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्याः॥ राज्ञः पुरुष इति समभिव्याहारघटितायाः राजस्वत्वप्रकारकबोधजनकयोग्यताज्ञानादिरूपसामग्र्याः॥ राजस्वत्ववान् पुरुष इति शाब्दबोधस्य बाधः राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति निश्चयरूपः तदभावघटिततया। तत्सत्त्वे। राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्याकारको यो बोधस्तदभावघटितषष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तपुरुषपदज्ञानघटितयोग्यताज्ञानादिरूपसामग्रीसत्त्वे। राजस्वत्वाभावरूपविशेष्यतावच्छेदकादिप्रका

राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षोत्पत्तिसंभवेन तादृशसामग्र्याः स्वत्वप्रकारकबोधजनकराज्ञः पुरुष इतिस
मभिव्याहारज्ञानघटितयोग्यताज्ञानादिरूपसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाकल्पनादित्यर्थः। नन्वेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति बोध एव विशेष्यतावच्छे
दकप्रकारकनिश्चयापेक्षासिद्धांतिमतेपि स्वत्वाभावसौन्दर्य्ययोरेकत्रद्वयमिति रीत्या बोधप्रतिबंधकत्वे कल्पनीये राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सु
न्दर इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारणराजस्वत्वाभावसौन्दर्योभयप्रकारकपुरुषविशेष्यकप्रत्यक्षरूपैकधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यता
निरूपितषष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तपुरुषपदज्ञानघटितयोग्यताज्ञानादिरूपसामग्रीत्वेनैकप्रतिबंधकत्वकल्पनयैव पूर्वप
क्षिणो ममापि निर्वाह इत्याह॥ अन्यादृशप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकतया च नत्वन्मते निर्वाह इति। एकत्र द्वयमिति रीत्या राजस्वत्वाभाव

अन्यादृशप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकतया च नत्वन्मते निर्वाहः अन्यत्रान्यविधप्रत्यक्षेच्छानामुत्तेजकतया

सौन्दर्योभयप्रकारकपुरुषविशेष्यकराजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इत्याकारकाज्ज्ञानादन्यादृशं यत् प्रत्यक्षं तत्स्थलीयाया एकविशि
ष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति बोधसाधारणी राजस्वत्वाभावसौन्दर्योभयप्रकारकपुरुषविशेष्यकप्रत्यक्षरूपैकधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतात
न्निरूपिता याषष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तपुरुषपदज्ञानघटितयोग्यताज्ञानादिरूपसामग्रीत्वरूपैकधर्मावच्छिन्ना प्रतिबं
धकता तया च नत्वन्मते स्वत्वसंसर्गतावादिपूर्वपक्षिमते निर्वाह इत्यर्थः। पूर्वपक्षिमते निर्वाहाभावमुपपादयति॥ अन्यत्रान्यविधप्रत्यक्षे
च्छानामेवोत्तेजकतयेति। अन्यत्रैकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति रीत्या जायमानात् राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इत्याकारकज्ञानीयप्रतिब

स्मिन् एकत्र द्वयमितिरीत्या जायमानपुरुषराजस्वत्वाभाववान् सुन्दर इति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वे अन्यविषयस्येच्छानामेव एकत्र द्वयमि
तिरीत्या राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इत्याकारकं ज्ञानं जायतामित्याकारिकेच्छानामेवोत्तेजकतया राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीप्रतिब
धकताया उत्तेजकतया एकत्र द्वयमितिरीत्या राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षं जायतामित्याकारिकेच्छाविशिष्टराज्ञः पुरुष इ
ति शाब्दसामग्रीनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकं नैकं राजस्वत्वाभावसौन्दर्योभयप्रकारकपुरुषविशेष्यकप्रत्यक्षत्वं। किन्तु
स्वत्वाभावसौन्दर्योभयप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठैकविशेष्यताशालिप्रत्यक्षत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं तच्चैकविशिष्टे ऽपरवैशिष्ट्यमितिरीत्या

ताहशेच्छायामसत्यां चोपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वप्रकारेच्छाबलादुपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपपत्तये। अन्यादृशवि
षयताया एव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमावश्यकत्वात्॥ ,, जायमानराजस्वत्वाभावावच्छिन्नपुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसौन्दर्य
निष्ठप्रकारताशालिनिज्ञानेनास्ति इत्यर्थः। ताहशेच्छायामसत्यां॥ एकत्र द्वयमिति ज्ञानं जायतामितीच्छायामसत्यां। राज्ञः पुरुष इति शाब्दसाम
ग्रीकाले इति शेषः॥ उपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वप्रकारकेच्छाबलात्॥ राजस्वत्वाभावविशिष्टपुरुषे सौन्दर्यवैशिष्ट्यावगाहिप्र
त्यक्षोपपत्तये। अन्यादृशविषयताया एव तत्र प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनोपगमावश्यकत्वादिति मूलम्॥ राजस्वत्वाभावसौन्दर्योभयप्रकारतानि
रूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताएव तत्र एकत्र द्वयमितिरीत्या ज्ञानं जायतामितीच्छाविरहविशिष्टराज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्रीप्रतिबंधकत्वेन तथा च
प्राचां मते राजपुरुष इत्यत्र राजवान् पुरुष इति शाब्दधीस्तद्बाधो राजाभाववान् पुरुष इत्याकारकस्तदभावघटिताषष्ठ्यंतराजपदसमभिव्या ६१

पुरुषपदजन्योपस्थितिघटितयोग्यताज्ञानादिरूपशाब्दसामग्रीतत्कालेराजस्वत्वाभाववान्पुरुषःसुन्दरइतिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रसक्तनियामकराज्ञ रू
स्वत्वाभाववान्पुरुषइतिविशेष्यकतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयसंभवेनएकविशिष्टःपरवैशिष्ट्यमितिरीत्याप्रसक्त्यापत्तिसंभवेनशाब्द
सामग्र्याःप्रतिबंधकताधिक्यमिति॥नवीनमतेतुराजस्वत्ववान्पुरुषइतिशाब्दधीस्तत्सामग्रीराजस्वत्वाभाववान्पुरुषइतिबाधनिर्णयाभाव
घटिततत्त्वेराजस्वत्वाभाववान्पुरुषःसुन्दरइत्याकारकप्रसक्तजनकराजस्वत्वाभाववान्इतिविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयरूपकार
णाभावादेवप्रसक्त्यापत्तेरसंभवेनशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकतानकल्प्यतेइतिलाघवमितिभावः।नचस्वत्वादेःप्रकारतामतेपीति।नवीनमते

नचस्वत्वादेःप्रकारतामतेपिस्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभावविशिष्टपुरुषादिवैशिष्ट्यबोधेतथा
विधसामग्र्याःप्रतिबंधकताधिक्येनगौरवम्। तत्संसर्गतामते॥

पीत्यर्थः।स्वत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभावविशि
ष्टपुरुषादिवैशिष्ट्यबोधेराजाभाववान्पुरुषःसुन्दरइतिप्रसक्तेरित्यर्थः।तथाविधसामग्र्याः।राजस्वत्वाभाववानितिशाब्दनियामकराज्ञःपुरुषइत्या
दिसामग्र्याः।प्रतिबंधकताधिक्येनगौरवमिति।नवीनमतेराजाभाववान्पुरुषइतिविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटितायाःराजाभाववान्
पुरुषःसुन्दरइतिप्रसक्तसामग्र्याःराजस्वत्वाभाववान्पुरुषःसुन्दरइतिप्रसक्तसामग्र्याराजस्वत्वाभाववान्पुरुषइतिबाधाभावघटितायाःराज
स्वत्ववान्पुरुषइतिशाब्दसामग्र्याश्चयुगपत्संभवेनप्रसक्त्यापत्तिसंभवेनेदृशप्रसक्तएतादृशशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकताकल्पनगौरवमधिक
मित्यर्थः।स्वत्वसंसर्गतावादीप्राचीनमतेशाब्दसामग्रीनप्रसक्तप्रतिबंधिकाइत्युपपादयति।तत्संसर्गतामतेइत्यादिना।स्वत्वसंसर्गतावादिप्राचांम

तादृशसामग्र्याः। राजप्रकारकस्वत्वसंसर्गकपुरुषविशेष्यकशाब्दसामग्र्याः। राज्ञः पुरुष इत्याकारिकायाः। स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाववत्तानिश्चयाभावघटिततयातत्सत्वे॥ स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाववत्तानिश्चयाभावसत्वे। कारणविरहादेवतथाविधप्रत्यक्षवारणसम्भवादितिवाच्यमिति। स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाववत्तानिश्चयरूपस्यविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्यराजाभाववान्पुरुषः सुन्दरइतिप्रत्यक्षकारणस्यविरहादेव॥ प्रत्यक्षवारणसम्भवात्॥ एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यरीत्याराजाभाववान्पुरुषः सुन्दरइतिप्रत्यक्षवारणसम्भवादित्यर्थः। उक्तप्रत्यक्षसामग्र्युक्तशाब्दबोधसामग्र्योर्युगपदसम्भवात्

तादृशसामग्र्याः स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाववत्तानिश्चयाभावघटिततयातत्सत्वेकारणविरहा-
देवतथाविधप्रत्यक्षवारणसम्भवादितिवाच्यम्। मन्मतेतादृशप्रत्यक्षंप्रतितथाविधसामग्र्याः प्रतिबंधकताधिक्येपि।

प्राचीनमतेनप्रत्यक्षंप्रतिशाब्दसामग्रीप्रतिबंधिकेतिभावः॥ अथनवीनः स्वत्वप्रकारतावादीईदृशप्रत्यक्षंप्रतिईदृशशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकताधिक्यमंगीकृत्यप्रकारान्तरेणलाघवमुपपाद्यसाम्यमुपपादयति॥ मन्मतेतादृशप्रत्यक्षंप्रतितथाविधसामग्र्याः प्रतिबंधकताधिक्येपीतिमन्मते॥ स्वत्वप्रकारतावादिनव्यमते। तादृशप्रत्यक्षंप्रति॥ स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान् पुरुषः सुन्दरइतिप्रत्यक्षंप्रति। तथाविधसामग्र्याः॥ राजस्वत्ववानितिशाब्दबोधनियामकराज्ञः पुरुषइतिसामग्र्याः। नवीनमतेप्रतिबंधकताधिक्येपीत्यर्थः॥ राजाभावराजसत्वयोर्यौगपद्यमसंभवेनप्रत्यक्षशाब्दसामग्र्योर्मेलनसम्भवादनुभवसिद्धशाब्दसामग्रीप्रत्यक्षंप्रतिप्रतिबन्धिकेतिभावः॥ ६ ॥ ६ ॥

निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभावविशिष्टस्वत्वादिवैशिष्ट्यबोधेनथाविधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेनतदंशेसाम्यादिति॥ निरूपितत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभावविशिष्टंस्वत्वंप्रमेयमस्मिन्बोधेस्वत्वंराजाभाववदितिविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयःकारणंविशेष्यंस्वत्वंविशेष्यतावच्छेदकोराजाद्यभावः तद्विशिष्टेप्रमेयत्ववैशिष्ट्यंभासते। तथाविधसामग्र्याः। षष्ठ्यंतराजपदसमभिव्याहृतपुरुषपदजन्योपस्थितियोग्यताज्ञानादिरूपशाब्दसामग्र्याः॥ बाधाभावघटितायाः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेनतदंशेसाम्यादित्यर्थः। नवीनमतेराज्ञः पुरुषइत्यत्रराजवत्स्वत्ववान्पुरुषः इतिशाब्दबोधः। तस्यशाब्दबोधस्यस्वत्वंराजाभाववदितिबाधः राजाभाववत्स्वत्वमित्याकारकताधएवच। राजाभाववत्स्वत्वंप्रमेयमितिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षसामग्री। तथाचराजवत्स्वत्ववान्पुरुषइतिशाब्दबोधसामग्री। राजाभावव

निरूपितत्वादिसंबंधावच्छिन्नराजाद्यभावविशिष्टस्वत्वादिवैशिष्ट्यबोधेतथाविधसामग्र्याः प्रतिबंधकताऽकल्पनेनतदंशेसाम्यात्
त्स्वत्वमित्याकारकबाधाभावघटिताइतिशाब्दसामग्रीकालेराजाभाववत्स्वत्वमित्याकारकशाब्दबोधरूपराजाभाववत्स्वत्वंप्रमेयमित्याकारकप्रत्यक्षकारणाभावादेवनतत्प्रत्यक्षमितिनशाब्दसामग्रीनवीनमतेप्रत्यक्षप्रतिबंधिकाइतिभावः। तदंशेसाम्यादिति। यथास्वत्वप्रकारतावादिनवीनमते। राजाभाववान्पुरुषः सुंदरः इतिप्रत्यक्षेशाब्दसामग्रीप्रतिबंधिकातथास्वत्वसंसर्गतावादिप्राचीनमतेपिराजाभाववत्स्वत्वंप्रमेयमितिप्रत्यक्षेशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकताधिकाइतितदंशेराजाभाववान्पुरुषः सुन्दरइतिप्रत्यक्षेप्राचीनमतेशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकताधिक्यांशेनवीनमतस्यसाम्यात्इतिप्रतिबंदिरूपमत्तरमित्यर्थः॥

प्रतिबंध्या अनुत्तरत्वादाह। तथाच पूर्वोक्तराजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षंप्रति राज्ञः पुरुष इत्यादि शाब्दसाम
ग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनं संसर्गतावादिमतेऽधिकमितीति। तथाचोभयमतसाम्येसतीत्यर्थः। प्राचीनमते राज्ञः पुरुष इत्यादितः राजवान् पुरु
ष इति बोधस्तस्य च बाधो राजाभाववान् पुरुष इति। एतद्बाधाभावघटिता शाब्दसामग्री। अथच राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दरः इति विशिष्टवैशि
ष्ट्यप्रत्यक्षं तत्सामग्री राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटिता तथाच प्रत्यक्षसामग्री शाब्दसामग्र्योः यौगप
द्यसंभवात् शाब्दबोधसामग्री प्रत्यक्षंप्रति प्रतिबंधिका कल्प्यत इति संसर्गतावादी प्राचीनमते शाब्दसामग्री प्रतिबन्धकताधिक्यप्रयुक्तगौ

**तथाच पूर्वोक्तराजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षंप्रति राज्ञः पुरुष इत्यादिसामग्र्याः प्र
तिबन्धकत्वकल्पनं संसर्गतावादिनां मतेऽधिकमिति।**

((एवमिति स्वत्वप्रकारतावादिनवीनमते तु राज्ञः पुरुष इत्यादितः रा
जस्वत्ववान् पुरुष इति बोधस्तस्य बाधो द्विविधः एको राजाभाववत्स्वत्वमित्याकारको द्वितीयस्तु राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्याकारकस्तत्राद्ये
मतद्वये साम्यमुक्तं द्वितीये शाब्दसामग्र्याः प्रत्यक्षंप्रति प्रतिबन्धकता न कल्प्यते। तथाहि राज्ञः पुरुष इत्यादितः राजस्वत्ववान् पुरुष इ- ति
शाब्दबोधः तस्य बाधो राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्याकारकः स एव च विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयरूपतया राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः
सुन्दर इति प्रत्यक्षे कारणं शाब्दबोधसामग्री च राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति यो बाधः तदभावघटिता तथाच बाधतदभावयोर्यौगपद्यासंभवा
त् तथा शाब्दबोधसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्र्यभावादेव न प्रत्यक्षोत्पत्तिसंभव इति नवीनमते शाब्दसामग्र्याः प्रत्यक्षंप्रति ॥ ६ ॥ ६॥

व्यु॰टी॰ प्रतिबन्धकतानकल्पनीया प्राचीनेन तु शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकताधिका कल्पनीयेति पूर्वोक्तदोषो दुरुद्धर एवेति भावः। यस्मिन्धर्मिणि यो
५२ धर्मः विद्यते तस्मिन्धर्मिणि तदभावो बाधः तज्ज्ञानप्रतिबन्धकः प्रकृते च यत्र यो धर्मो भासते तत्र धर्मिणि तद्धर्माभावनिश्चयो बाधो ग्राह्यः। सं
सर्गतावादी प्राचीनः नव्यमते पुनः शंकान्तरेण शंकते॥ नच स्वत्वादेः प्रकारतामते घटप्रत्यक्षादिकं प्रतीत्यादिना॥ तादृशसामग्री
प्रतिबन्धकतायाम्। राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्यघटितयोग्यताज्ञानाकाङ्क्षापदार्थोपस्थित्यादिशाब्दसामग्र्यां निष्ठायां घटादिभिन्न
विषयकप्रत्यक्षादिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायामित्यर्थः॥ विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितिनिवेशाधिक्येन॥ स्वत्व

नच स्वत्वादेः प्रकारतामते घटप्रत्यक्षादिकं प्रति तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकतायां विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युप
स्थितिनिवेशाधिक्येन राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादिबाधाद्यभावनिवेशाधिक्येन च गौरवम्।

संसर्गतामते विभक्तिः साधुत्वार्थिका तात्पर्यग्राहिका वा न स्वत्वाद्यर्थिकेति। नवीनमते स्वत्वाद्युपस्थितिनिवेशाधिक्येनेत्यर्थः। राजस्वत्वाभाववान्पुरु
ष इत्यादिबाधाभावनिवेशाधिक्येन च गौरवमिति। प्राचीनमते राजवान्पुरुष इति शाब्दबोधः तद्बाधोपि राजाभाववान्पुरुष इति। तदभावो
पि अल्पपदार्थघटितो राजाभावाभाववान्पुरुष इत्याकारकः। नवीनमते स्वत्वं षष्ठ्यर्थ इति राजस्वत्ववान्पुरुष इति शाब्दधीः। तद्बाधो रा
जस्वत्वाभाववान्पुरुष इति तद्बाधोपि राजस्वत्वाभावाभाववान्पुरुष इत्याकारको बहुपदार्थघटित इति बाधाभावगौरवमित्यर्थः॥ ५२

एतन्मतेनादृशोपस्थितितथाविधबाधाभावादीनांतथाविधवाक्यजन्यशाब्दबोधप्रसहेतुतयातादृशवाक्यघटितसामग्रीप्रतिबन्धकतायांतेषाम
निवेशादितिवाच्यमिति। एतन्मते। स्वत्वसंसर्गतामते। तादृशोपस्थितिः। विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितिः। तथाविधबाधाभावादीनां। राज
स्वत्वाभाववान्पुरुषइत्यादिकोवाबहुपदार्थघटितोबाधस्तदभावादीनांगुरुभूतानामित्यर्थः। प्राचीनमतेतुषष्ठ्यानस्वत्वमर्थइतिनस्वत्व
निवेशः। राजाभाववान्पुरुषइतिबाधाभावनिवेशान्नगुरुभूतबाधाभावोपीतिलाघवमितिभावः। तथाविधवाक्यजन्यशाब्दबोधंप्रसहेतु
तया। राज्ञःपुरुषइतिवाक्यजन्यप्राचीनमतसिद्धराजवान्पुरुषइत्याकारकशाब्दबोधंप्रतिषष्ठीजन्यस्वत्वोपस्थितिराजस्वत्वाभाववान्
पुरुषइत्याकारकगुरुभूतबाधाभावादीनांचाहेतुतया। तादृशवाक्यघटितसामग्रीप्रतिबन्धकतायां। राज्ञःपुरुषइतिवाक्यघटिताकांक्षायो

अस्मन्मतेतादृशोपस्थितितथाविधबाधाभावादीनांतथाविधवाक्यजन्यशाब्दबोधंप्रसहेतुतयातादृशवाक्यघटितसामग्रीप्रतिबन्धकतायांतेषामनिवेशादितिवाच्यम्।

ग्यताज्ञानराजाभाववान्पुरुषइतिबाधाभावघटितसामग्रीनिष्ठायांप्रतिबन्धकतायां। तेषांषष्ठीजन्यस्वत्वोपस्थितियोग्यताज्ञानराजस्वत्वाभाववान्पुरुषइतिबाधाभावादीनामनिवेशात्। किंतुलघुभूतानांराज्ञःपुरुषइतिवाक्यघटकराजपदपुरुषपदतज्जन्योपस्थितिराजाभाववान्पुरुषइतिबाधाभावादीनांनिवेशादितिभावः। अथस्वत्वप्रकारतावादीनवीनःसंसर्गतावादीप्राचीनोपन्यस्तंघटप्रत्यक्षनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितराज्ञःपुरुषइत्यादिवाक्यघटिताकांक्षायोग्यताज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिशाब्दसामग्रीनिष्ठप्रतिबंधकतायांषष्ठीविभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितिनिवेशाधिक्यप्रयुक्तंगौरवमुररीकुर्वाणोराजस्वत्वाभाववान्पुरुषइत्यादि

बाधाभावनिवेशनंप्राचोप्यावश्यकमित्याह॥

भवन्मतेपीत्यादिना। भवन्मतेपि। स्वत्वसंसर्गतावादिमतेपि। तद्वत्ताज्ञानेतदभाववत्ताज्ञानं प्रतिबन्धकं एवंतद्वत्ताज्ञानेतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानं
चप्रतिबंधकमिति। प्राचीनमतेस्वत्वसम्बन्धेनराजवान्पुरुषइतिशाब्दबोधेस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान्पुरु
षइति ज्ञानंप्रतिबन्धकं। एवंस्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्योराजस्वत्वाभाववत्त्वद्वान्पुरुषइत्यादिनिश्चयः। त
दभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया॥ राजाभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनमुद्रारीतिः प्रकृतेनिश्चयत्वरूपोधर्मइतियावत्। तादृशवाक्यजन्य
शाब्दधीविरोधितया। राज्ञःपुरुषइत्यादिवाक्यजन्यराजवान्पुरुषइत्याकारकशाब्दधीविरोधितया॥ तादृशनिश्चयाभावस्य। स्वत्वादिसम्ब

भवन्मतेपिस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान्पुरुषइत्यादिनिश्चय
सत्तद्भावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रयातादृशवाक्यजन्यशाब्दधीविरोधितयातादृशनिश्चयाभावस्यतथाविध
सामग्रीप्रतिबंधकतायांनिवेशनस्याधिक्येनलाघवानवकाशात्।

न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाव
वान्पुरुषइत्याद्याकारकनिश्चयाभावस्य। तथाविधसामग्रीप्रतिबंधकतायां। राजवान्पुरुषइतिशाब्दस्यसामग्रीराज्ञःपुरुषइतिवाक्यघटितयोग्य
ताज्ञानादिरूपातन्निष्ठाभिन्नविषयकघटप्रत्यक्षादिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतायां। निवेशनस्याधिक्येनलाघवानवकाशादिति। प्राची [illegible]
नमतेराज्ञःपुरुषइत्यतोराजवान्पुरुषइतिबोधः तत्रराजाभाववान्पुरुषइतिनिश्चयोग्राह्याभावावगाहितयाप्रतिबन्धकः राजाभावव्याप्योरा
जस्वत्वाभाववत्त्वद्वान्पुरुषइतिनिश्चयोपितदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रयाप्रतिबन्धकः उभयोः प्रतिबंधकयोरभावः शाब्दसामग्रीनिविष्टघटप्रत्यक्षादि
५३

प्रतिबंधकद्वयाभावद्वयघटितशाब्दसामग्री प्रतिबंधिकेति प्राचीनमते लाघवानवकाशादित्यर्थः। नवीनमते लाघवमाह॥ मन्मत इत्यादिना। स्व
त्वप्रकारतावादिनवीनमते। राजस्वत्ववान्पुरुष इति शाब्दबोधांगीकारेण राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः इत्येकविधबाधस्यैव ग्राह्याभावाव
गाहितया प्रतिबंधकतया राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्याद्येकविधबाधाभावविशिष्टशाब्दसामग्री घटप्रत्यक्षप्रतिबंधिका न तु प्रतिबंधका
भावद्वयनिवेश इति नवीनमते लाघवमिति भावः। राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादिबाधाभावनिवेशेनैव। शाब्दसामग्रीप्रतिबंधकतायां निवे
शेनैव। एवकारेण राजाभाववान्पुरुष इति बाधाभावनिवेशवारणम्। तादृशनिश्चयकाले॥ राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादिबाधनिश्चयकाले।

मन्मते राजस्वत्वाभाववानित्यादिबाधकाभावनिवेशेनैव तादृशनिश्चयकाले प्रत्यक्षाभ्युपपत्तेस्तदभावानिवेशात्।
यत्तु राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजस्वत्ववान्पुरुष इत्याद्यन्वयबोधोपगमे राजकीयं स्वत्वं राजस्वत्ववान्पुरुष इत्याका
रकद्विविधानुमितेरेव तदतिरिक्ताविषयकत्वेन तादृशानुमितिप्रतिप्रसक्ते तादृशवाक्यघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व

प्रत्यक्षाभ्युपपत्तेः। भिन्नविषयकघटादिप्रत्यक्षाद्युपपत्तेः। बाधनिश्चयकाले बाधाभावविशिष्टशाब्दसामग्री नास्तीति न शाब्दबोधः शाब्दसामग्री
रूपप्रतिबंधकस्याभावाच्च घटप्रत्यक्षोपपत्तिरिति भावः। तदभावानिवेशादिति। शाब्दसामग्र्या ग्राह्याभावावगाहितया राजस्वत्वाभाववान् पुरुष
इत्यादिबाधाभावनिवेशेपि तदभावव्याप्यवत्ताबुद्ध्या प्राचीनमते इव नवीनमते राजाभाववत्ताप्य राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादिबाधाभावानि
वेशादित्यर्थः। यत्त्विति। राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजस्वत्ववान्पुरुष इत्याद्यन्वयबोधोपगमे राजकीयं स्वत्वं राजवत्त्व॥ ८ ॥

व्युटी
५४

त्वमिति। स्वत्वोद्देश्यकराजविधेयिकानुमितिरेका एवं राजवत्स्वत्ववान्पुरुषइति राजवत्स्वत्वविधेयिका पुरुषोद्देश्यिकानुमितिर्द्वितीया इति द्विविधानुमितेरेव तदतिरिक्ताविषयकत्वेन राजस्वत्ववान्पुरुषइति शाब्दबोधविषयातिरिक्तविषयकत्वेन समानविषयकत्वेनानुमितेर्दुर्बलतया राजकीयं स्वत्वं राजस्वत्ववान्पुरुषः इत्याकारकद्विविधानुमितिं प्रति प्रत्येकं एकामेकामनुमितिं प्रति तादृशवाक्यघटितसामग्र्याः राज्ञः पुरुषइति वाक्यघटितयोग्यताज्ञानबाधाभावादिसामग्र्याः। प्रतिबन्धकताद्वयम्। प्रतिबध्यभेदेन प्रतिबध्यताद्वयनिरूपितप्रतिबन्धकताद्वयमित्यर्थः। अस्मन्नये च। स्वत्वसंसर्गतावादी प्राचीनमते च॥ तादृशानुमित्योः॥ राजकीयं स्वत्वं राजस्वत्ववान्पुरुषइत्यनुमित्योः। तथाविधवाक्यजन्याद्राजकीयः पुरुषइत्यादिशाब्दबोधातिरिक्तविषयकतया। राज्ञः पुरुषइतिवाक्यजन्यात् राजवान्पुरुषइति शाब्दबोधात् अतिरिक्त

अस्मन्मते च तादृशानुमित्योस्तथाविधवाक्यजन्याद्राजकीयः पुरुषइत्येतादृशबोधादतिरिक्तविषयकतया तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनं नास्ति॥ (१)

विषयकतया शाब्दबोधे राजा पुरुषश्च द्वौ विषयौ राजकीयस्वत्वं राजवान्पुरुषइत्यनुमित्यो राजा पुरुषश्च विषयौ स्वत्वं चाधिकं विषयइत्यनुमित्योरधिकविषयतया भिन्नविषये अनुमितिसामग्र्याः प्रबलत्वेनानुमितिरेव जायत इति। तत्र। राजकीयं स्वत्वं राजस्वत्ववानित्यनुमितौ। तादृशसामग्र्याः। राजवान्पुरुषइति शाब्दजनकराज्ञः पुरुषइतिवाक्यघटितयोग्यताज्ञानादिसामग्र्याः। प्राचीनमते प्रतिबन्धकत्वकल्पनं नास्ति। नवीनानां तु राजस्वत्ववान्पुरुषइति शाब्दविषयराजस्वत्वपुरुषविषयकत्वेन राजवत्स्वत्वं राजस्वत्ववान्पुरुषः इत्यनुमित्योः समानविषयकतया दुर्बलत्वेन शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनमधिकमिति भावः॥ राम
५५

ननु प्राचीनमतेपि राजपुरुषौ संसर्गतया स्वत्वं च विषयाः इत्युक्तानुमित्योः समानविषयकतया शाब्दसामग्रीप्रतिबध्यत्वमक्षुण्णमेवेति चेन्न। शाब्दबोधे राजा पुरुषः संसर्गतया स्वत्वं विषयाः अनुमितौ तु राजा पुरुषौ स्वत्वं स्वत्वसंसर्गश्चाधिक इत्यतिरिक्तविषयकत्वेनानुमित्योः प्राचीनमते शाब्दसामग्र्यप्रतिबध्यत्वेन लाघवादिति भावः यद्वा विषयपदेनात्र प्रकारविशेष्यावेव गृह्येते तेन संसर्गेपीति न दोषः। तथाविधानुमितितथाविधशाब्दसामग्र्योः सत्योरनुमितेरेवोत्पत्तेरिति। राजकीयं स्वत्वं राजस्वत्ववान्पुरुष इत्यनुमित्योः सामग्रीसत्त्वे राजवान् पुरुष इति शाब्दसामग्रीसत्त्वेच अनुभवबलादनुमितेरेवोत्पत्तेर्नानुमितिं प्रति शाब्दसामग्री प्रतिबन्धिकेति प्राचीनमते लाघवमिति भावः। यद्यप्यत्र राजव

तथाविधानुमितितथाविधशाब्दसामग्र्योश्च सत्योरनुमितेरेवोत्पत्तेः अपि तु राजकीयः पुरुष इत्याकारकस्वत्वसंसर्गकैकविधानुमितिं प्रत्येव तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेकं कल्पनीयमिति लाघवमिति। तदप्यकिञ्चित्करम् भवन्म

त्वत्वं राजस्वत्ववान्पुरुष इति अनुमितिरेवानुभवसिद्धा तदानुमितिसामग्र्योः शाब्दं प्रति प्रतिबंधक((ते यत्र यादृशानुमितिः स्वीक्रियते।

त्वे प्रतिबंधकभेदात्प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयं तथापि राजवान्पुरुष इति शाब्दं प्रति शाब्दविषयभिन्नविषयकानुमितिसामग्रीत्वेन सामग्र्योरेकमेव प्रतिबंधकत्वमिति ध्येयम्। अपि तु राजवान्पुरुष इत्याकारकस्वत्वसंसर्गकएकविधानुमितिं प्रत्येव तादृशसामग्र्याः रा

जवान्पुरुष इति शाब्दजनकराज्ञः पुरुष इति वाक्यघटितयोग्यताज्ञानादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेकं कल्पनीयमिति प्राचीनमते लाघवं इति भावः। स्वत्वप्रकारतावादी नवीनः प्रतिबन्धास्वमतं व्यवस्थापयति। भवन्मत इत्यादिना। भवन्मते स्वत्वसंसर्गतावादिप्राचीनमते। यत्र यादृशा

अस्मन्मतेपि। स्वत्वप्रकारतावादिनवीनमतेपि। तत्रतादृशानुमितेः। स्वीकरणीयतया। यत्रराज्ञः पुरुषइतिसामग्रीकालेप्राचायादृशीराजवत्त्वं राजवत्स्वत्ववान्पुरुषइत्साकारकानुमितिःस्वीक्रियतेनवीनेनापिस्वीक्रियतेइतिनव्यमतेपिअनुमितिंप्रतिनशाब्दसामग्रीप्रतिवंधिकेति मतद्वयेपिसाम्यमित्यर्थः। स्वत्वसंसर्गकराजवान्पुरुषइत्तिसमानविषयकानुमितिम्प्रतियथाप्राचीनमतेराज्ञःपुरुषइतिवाक्यघटितस्वत्व संसर्गकराजप्रकारकयोग्यताज्ञानादिशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धिका तथानवीनमतेपिराजवान्पुरुषइतिभिन्नविषयकानुमितिंप्रत्यपिस्व त्वप्रकारकशाब्दजनकराज्ञःपुरुषइतिवाक्यघटितस्वत्वप्रकारकयोग्यताज्ञानादिरूपशाब्दसामग्रीमणिमंत्रादिन्यायेनप्रतिबंधिकाइतिय

अस्मन्मतेपितत्रतादृशानुमितेःस्वीकरणीयतयानुमितौशाब्दसामग्र्याःप्रतिबन्धकत्वसाम्यात्। उपदर्शितस्थलेभवद्भि रनुमितिःस्वीक्रियतेअस्माभिरपिस्वीक्रियतेकुतःप्रतिबन्धकताद्वयकल्पनमिति।

((त्र प्राचीनेनत्वयाऽनुमितिर्नस्वीक्रियतेतत्र नवीनेनमयाप्यनुमितिर्नस्वीक्रियतेइत्यनुमितौशाब्दसामग्र्याःप्रतिबन्धकतासाम्यादित्यर्थः॥ राजवत्स्वत्वंराजस्वत्ववान्पुरुषइत्यनुमिति द्वयमुभयमतेपिजायतेइत्युभयमतेपिनशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धिकेतिसाम्यम्। इदमुपलक्षणंयत्रनस्वीक्रियतेऽनुमितिःप्राचातत्रनव्येना पिनस्वीक्रियतेइत्यस्वीकारेपिसाम्यमित्यर्थः। यत्रयादृशंतत्रतादृशसामान्यपदैरुक्तमर्थंस्पष्टयति। उपदर्शितइत्यादिना। राजवत्स्वत्वंराजस्वं त्ववान्पुरुषइत्यनुमितिद्वयंभवद्भिःप्राचीनैःस्वीक्रियतेतदनुमितिद्वयमस्माभिर्नवीनैःस्वीक्रियतेइतिकुतोहेतोरनुमितिद्वयनिष्ठप्रतिबध्य तानिरूपितशाब्दसामग्रीनिष्ठप्रतिबन्धकताद्वयंसंभवेत्। उक्तानुमितिद्वयास्वीकारेएवहिशाब्दसामग्र्यांप्रतिबन्धकताद्वयापादकोऽनुमितिद्वया स्वीकारेतुकारणाभावादेवप्रतिबंधकताद्वयापादनं स्वप्रष्यवेदितिभावः।

ननु प्राचीनमते भिन्नविषयकत्वयानुमितिसामग्र्याः प्राबल्यमित्यनुमितिरेव न शाब्दबोध इति शाब्दसामग्र्याः अनुमितिप्रतिबंधकत्वना स्तीति लाघवम्। नवीनमते तु समानविषयकत्वयानुमितिसामग्री दुर्बलेति अनुमितिर्न भवतीत्यनुमितिं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्यत आह॥ भवतापिता दृशशाब्दं प्रतीति॥ प्राचीनेनापि तादृशशाब्दं प्रति राजवान् पुरुष इति शाब्दं प्रति। राजकीयं स्वत्वं राजस्वत्ववान् पुरुष इत्यनुमितिद्वयसामग्रीद्वयस्य प्रतिबन्धकताया वाच्यतायासाम्याच्चेति। प्राचीनमते शाब्दबोधो न जायते इति शाब्दं प्रत्यनुमितिद्वयसामग्रीद्वयं यथा प्रतिबंधकं तथा नवीनमतेप्यनुमितिर्न जायत इति अनुमितिद्वयं प्रति शाब्दसामग्री प्रतिबंधिकेति मतद्वयेसाम्यमि

भवतापितादृशशाब्दं प्रति तादृशानुमितिद्वयसामग्रीद्वयस्य प्रतिबन्धकताया वाच्यतया साम्याच्च। एवं राजपुरुष इत्यादिसमासवाक्यात्स्वत्वसंसर्गकशाब्दबोधस्वीकारे तादृशशाब्दबोधसामग्र्याः स्वत्वसंसर्गेण राजविशिष्टपुरुषतात्पर्यज्ञानादिघटितायाभिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वाधिक्येन गौरवात्। तत्र राजसंबंधिप्रकारकाभेदान्वयबोधस्वीकार एवोचितः

त्यर्थः। अत्रैतच्छाब्दं प्रति द्विविधानुमितिसामग्र्योरेतच्छाब्दबोधविषयभिन्नविषयकानुमितिसामग्रीत्वेनैका प्रतिबन्धकता प्राचीनमते एवं राजवान् पुरुष इति अनुमितिं प्रति राजवान् पुरुष इति शाब्दसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकता एका प्राचीनमते बोध्या अथ नवीनो भूयः प्राचीनमतं दूषयति। एवं राजपुरुष इत्यादिसमासवाक्यादि त्यादिना। तादृशशाब्दसामग्र्याः। स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधजनकराजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदज्ञानजन्योपस्थित्यादिघटितसामग्र्याः। तथाविधतात्पर्यज्ञानादिघटितायाघ

रविषयकप्रत्यक्षादिप्रतिबंधकताधिक्येन गौरवा
तोः। तत्र राजपुरुष इति समासे।

राजसम्बन्धिनोऽभेदान्वयबोध उचितः। नच भवन्मतेपि। राजसम्बन्ध्यभेदान्वयवादिनव्यमतेपि। राजसम्बन्ध्यभेदान्वयबोधसामग्र्याः प्रतिब
न्धकत्वाधिक्येन गौरवं समानमिति वाच्यम्। राजपदस्य राजसम्बन्धिनि। स्वारसिकलक्षणाग्रहकाले अभेदसंबंधेन राजसम्बन्धिविशि
ष्टपुरुषे तात्पर्यग्रहसत्त्वे भवन्मतेपि। स्वत्वसंसर्गतावादिप्राचीनमतेपि। कर्मधारयत्वेनाभिधानात्। राजपुरुष इत्यादिकात्। तथाविध
समासवाक्यात्तादृशबोधस्वीकारस्य। राजसम्बन्ध्यभेदबोधस्वीकारस्य। आवश्यकतया तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकतायाम्। अभेदस
म्बन्धेन राजसम्बन्धिप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधजनकराजपुरुष इति समासवाक्यघटितयोग्यताज्ञानादिसामग्रीप्रतिबंधकतया

नच भवन्मतेपि तादृशाभेदान्वयबोधसामग्र्याः प्रतिबंधकताधिक्येन गौरवमिति वाच्यम्। राजपदस्य राजसंबन्धिनि स्वा
रसिकलक्षणाग्रहदशायामभेदसम्बन्धेन राजसम्बन्धिविशिष्टपुरुषे तात्पर्यग्रहसत्त्वे भवन्मतेपि कर्मधारयत्वेनाभि
मतात्तथाविधसमासवाक्यात्तादृश शाब्दबोधस्वीकारस्यावश्यकतया तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकताया उभयमतसिद्ध टि॰

नवीनप्राचीनोभयमतसिद्धत्वादिसर्थः। राजपुरुषसमासे राजपदे राजसम्बन्धिनि लक्षणा नवीनमते निरूढा लक्षणा। स्वारसिकत्वे
च्छाधीना प्रयोजनवति लक्षणा तु प्राचीनमतेपि सम्भवतीति। अत्र राजपुरुष इत्यत्र प्राचीनमते विभक्त्यर्थस्वत्वादिसंसर्गकशाब्दबोधज टि॰
नकसमासत्वं तत्पुरुषत्वमिति लक्षणात्तत्पुरुषः। यदा तु राजपदस्य राजसम्बन्धिनि स्वारसिकलक्षणा तदा पदार्थद्वयाभेदबोधकस टि॰ राम
मासत्वं कर्मधारयत्वमिति लक्षणात्कर्मधारयः समासः। नवीनमते यत्र वाक्यावस्थायां समासावस्थायां चाभेदबोधस्तत्र कर्मधारयो यथा नी टि॰ ५६

नीलोत्पलमित्यत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्यावस्थायां राजसंबंधवान्पुरुष इति भेदबोधः निपातातिरिक्तनामार्थयोरभेदान्वयनियमबलाद्राजसंब
न्धिनि निरूढलक्षणाग्रहे अभेदबोधेऽपि न कर्मधारयः संज्ञावाक्यदशायां भेदबोधकत्वान्नवीनमतं दूषयितुं। यत्तु इत्यारभ्य तत्त्वदर्स दित्यंतम
तं मुपन्यस्यति। यत्त्विति। दधि पश्येत्यत्र लुप्तद्वितीयास्मरणेन कर्मत्वमुपस्थाप्यते दधिनिष्ठकर्मतानिरूपकदर्शनाश्रयस्त्वमिति शाब्दधीरेव
राजपुरुष इत्यत्र लुप्तषष्ठीस्मरणेन संबंधबोधः। तथा च राजनिरूपितस्वत्वाश्रयः पुरुष इति बोधः। एवं संबंधिनि निरूढलक्षणोस्वीकृताभेद।

यत्तु दधि पश्य इत्यादौ लुप्तद्वितीयाविभक्तिस्मरणेन दधिकर्मकदर्शनबोधवद्राजपुरुष इत्यादावपि लुप्तषष्ठीविभक्तिस्मर
णेन राजसम्बन्धप्रकारकभेदान्वयबोधनिर्वाहे राजसम्बन्धिनि निरूढलक्षणांस्वीकृत्याभेदान्वयबोधापगमो निरर्थकः न
च षष्ठीतत्पुरुषादिस्थलेऽपि लुप्तविभक्तिस्मरण एव चेदन्वयबोधस्तदा ऋद्धस्य राजमातंगा इत्यादिप्रयोगापत्तिः। तत्र मातं
गादौ राजादीनामन्वयबोधोपपत्तये राजादिपदोत्तरषष्ठ्यादिविभक्त्यनुसन्धानस्यावश्यकत्वेन समानविभक्तिकत
या राजादौ ऋद्धादिपदार्थस्याभेदान्वयबोधसम्भवादिति वाच्यम्। यतस्तत्र ऋद्धराजादीनामभेदान्वयबोधानुपपत्त्यानाभियुक्ता

न्वयांगीकारो व्यर्थः। शंकते। न चेति। ऋद्धस्य राजमातंगा इत्यापत्तिः। राजसम्बन्धवंतो मातंगा इति अन्वयबोधार्थः। राजपदोत्त ¯ रषष्ठीस्मर
णमावश्यकमतः समानविभक्तिकऋद्धराजपदाभ्यामभेदबोधः स्यादित्यर्थः। समाधत्ते। यतः। तत्र। ऋ ¯ द्धस्य राजपुरुष इति वाक्ये। ऋद्ध
राजादीनामभेदान्वयानुपपत्त्यानाभियुक्तानामप्रयोग इति। प्रामाणिकानां ऋद्धस्य राजमातंगा इत्यस्याप्रयोगे अभेदान्वयानुपपत्तिर्निकारणं॥

समानविभक्तिकऋद्धराजपदाभ्यांऋद्धस्यराज्ञोमातंगाइत्यत्रेवऋद्धस्यराजमातंगाइत्यत्रापियोग्यतयाभेदान्वयबोधसत्त्वान्नाम।अपितु
समासघटकपदसापेक्षतयाराजपदस्यासामर्थ्यातिदेशात्समासासाधुत्वेनेति।समर्थःपदविधिरितिसूत्रेणसमर्थानामेवपरस्पर
साकांक्षाणामेवसमासोविहितः।सामर्थ्यंसमासेएकार्थीभावलक्षणमेकार्थीभावश्चविशिष्टैकार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमिति
।नञ्ञ्धवखदिरौछित्त्वापंचषट्इत्यादावव्याप्तेः।किन्तुसमासाघटकपदनिराकांक्षत्वेसतिपरस्परसमासघटकपदसाकांक्षत्वंस
मर्थत्वंऋद्धस्यराजपुरुषइत्यत्रसमासघटकऋद्धपदसापेक्षतयाराजपदस्यासामर्थ्यातिदेशात्।सापेक्षमसमर्थवद्भवतीत्यतिदे
शबलात्।तथाचऋद्धस्यराजपुरुषइत्यत्राभियुक्ताभ्युपगतसमासासाधुत्वनिर्वाहार्थोपात्तसमासघटकपदनिराकांक्षत्वरूपविशे

अपितुसमासाघटकपदसापेक्षतयाराजपदस्यासामर्थ्यातिदेशात्समासासाधुत्वेन।तत्सापेक्षत्वंचतदर्थान्वितस्वार्थपरत्वम्

षणबललभ्यंसमासासाधुत्वमिहातिदेशिकंगौणम्।अतिदेशोहिमुख्यव्यवहारःयथागौरश्वःपुरुषोहस्तीतिनिराकांक्षाणांनसमासोसाधु
स्तथेहापिमुख्येऽव्यवहारइति।एवंचऋद्धस्यराजमातंगाइत्यस्याप्रयोगेसमासासाधुत्वमेवहेतुरित्यर्थः।तदुक्तंसविशेषणानांवृत्तिर्नवृ
त्तस्यविशेषणयोगोनेति।विशेषणसहितानांविशेषणानामेववृत्तिर्नलुप्तविशेषणानांविशेष्याणामपितेनसविशेषणानांमातंगानांराजरू
पविशेषणेनसहसमासउपपन्नएवंवृत्तस्यविशेषणस्यविशेषणतायोगोनेत्यर्थः।ननुवृत्तस्यविशेषणस्यतेनसुंदरराजमातंगाइत्य
स्यसुन्दरविशेषणसमानांगेविशेष्येनयः।समासघटकेतदभिप्रायकमेव।सविशेषणस्यराजपदस्यविशेषणस्तेनऋद्धराजमातंगाइत्य।

ऋद्ध विशेषणयुक्तस्य विशेषणस्य समासरूपा रतिन। एवंरत्तस्य समस्तस्य राज्ञो विशेषणस्य ऋद्धस्येति विशेषणयोगोपिनेति तदर्थः।
तत्सापेक्षत्वं तदर्थान्वितस्वार्थपरत्वं समासघटकऋद्धपदार्थान्वितोयः स्वार्थोराजपदार्थस्तत्रपरत्वासर्थ्ययस्यतत् तदर्थान्वितस्वा
र्थपरं राजपदन्तत्वं राजपदेस्ति॥ स्वार्थश्चस्वीयरत्तिग्रहविशेष्यः। स्वं राजपदम्। तच्छक्तिग्रहोराज्ञा राजपदशक्यइत्साकारकस्तद्विशेष्योराजा।
तसदन्तदर्थान्वितः स्वार्थोराजपदार्थः। सचराजपदशक्तिग्रहविशेष्यइत्सर्थकरणादेव। शरैः शातितपत्रः चैत्रस्यदासभार्येसादैनस
मस्यमानशातितदासपदादेः सापेक्षतात्तदर्थैकदेशशातनदासत्वादावेवशरकरणकत्वनिरूपितत्वादीनामन्वयादितिमूलम्। तसदंसमासघटकं

स्वार्थश्चस्वीयरत्तिग्रहविशेष्यः। अतएवशरैः शातितपत्रश्चैत्रस्यदासभार्येसादैनसमस्यमानशातितदासपदादेः सापे
क्षता। तदर्थैकदेशशातनदासत्वादावेवशरकरणकत्वचैत्रनिरूपितत्वादीनामन्वयात्। तदर्थान्वितेस्वत्राभेदान्वयोवानि
वेशनीयइति॥

त्तीयापदंतदर्थः। शरकरणकत्वम्। तदन्वितस्वार्थः। शातितपदशक्तिग्रहविशेष्यः शातनकर्मपत्रादिकं नभवतिकिन्तु
शातितपदार्थैकदेशशातनक्रियैवभवति। शरकरणकत्ववतीयाशातनक्रियातत्कर्मपत्रंयस्सइत्सर्थात्। एवञ्चैत्रस्यदासभार्येसत्रतस
दंसमासाघटकपदंचैत्रस्येतिषष्ठीपदंतदर्थोनिरूपितत्वंतदन्वितः स्वार्थः दासपदशक्तिग्रहविशेष्योदासोनभवतिकिन्तुदासपदार्थैकदे
शोदासत्वसेवारूपचैत्रनिरूपितत्ववद्दासत्वंतद्वतीभार्येत्यर्थात् तेननसमस्यमानशातितदासपदादेः समासाघटकशरैरितिचैत्रस्येतिप
दसापेक्षत्वंयेनासमर्थत्वात्समासोनस्यादित्यर्थः। तदर्थान्वितेस्वत्राभेदान्वयोवानिवेशनीयइतीति। तदर्थेसमासाघटकऋद्धपदार्थेअनदस

तत्सरत्वंराजपदेस्तीतिसमासाघटकपदसापेक्षतयाराजपदस्यासामर्थ्यात्समासोनस्यादित्यर्थः।शरैःशातितपत्रइत्यत्रसमासाघटक
शरैरितिपदंतस्यार्थःशरकरणकत्वंतत्रशरकरणकत्वेअभेदेनान्वितःस्वार्थशातितपदार्थैकदेशःशातनंनशरकरणकत्वरूप
भवतिकिंतुशरकरणकत्ववद्भवतीतिनसमासाघटकपदसापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्समासोनस्यादित्यर्थः।एवंचैत्रस्यदासभार्याइत्यत्रा
पिचैत्रनिरूपितत्वेदासत्वाभेदोनास्तिकिन्तुचैत्रनिरूपितदासत्ववतीभार्याइत्यर्थान्नदोषः।अस्मिन्पक्षेस्वार्थपदेनस्वीयवृत्तिग्रह
विशेष्योनग्राह्यःकिन्तुवृत्तिग्रहविषयोयथायथप्रकारोवाविशेष्योवाग्राह्यः।यत्त्वित्यादिनोक्तंमतन्दूषयतिस्वारसिकलक्षणाग्रहस्य
त्वानुरोधेनतादृशसमभिव्याहारज्ञानादेःराजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदज्ञानादेः॥तथाविधबोधजनकतायाःक्लृप्तत्वात्तत्रनि

तदसत्स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेनतादृशसमभिव्याहारज्ञानादेस्तथाविधबोधजनकतायाःक्लृप्तत्वात्तत्रनि
रूढलक्षणास्वीकारेगौरवाभावात्।नचस्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलेतत्रतादृशान्वयबोधस्याभयवादिसिद्धत्वेपि॥ इतिबोधज

नकतायाःक्लृप्तत्वात्।सिद्धत्वात्।तत्रराजपुरुषघटकराजपदे।निरूढलक्षणास्वीकारेगौरवाभावादिति।अत्रायंभावः।राजसंबंधीपुरुषइति
बोधेराजपुरुषइत्यानुपूर्वीविशेषरूपसमभिव्याहारज्ञानंकारणंतत्रवृत्त्यापदजन्यापदार्थोपस्थितिःसहकारिणीवृत्तिश्चशक्तिःशक्यसंबंध
रूपालक्षणाचतत्रशक्तिलक्षणान्यतररूपवृत्तिज्ञानस्यपदार्थोपस्थितिद्वाराशाब्दबोधंप्रतिकारणतायांलक्षणानिष्ठस्वारसिकत्वनिरूढत्वज्ञानमपि
कारणंभवतियेननगौरवंभवेदितिस्वारसिकत्वनिरूढत्वाविशिष्टलक्षणाज्ञानंकारणमितिनिशंकते।नचेति।स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलेनाशा

अनादित्वकल्पनागौ

निरूढलक्षणामते॥ निरूढलक्षणावादिनवीनमते॥ सम्बन्धितात्पर्यस्य। राजपदस्य राजसम्बन्धिबोधे तात्पर्यस्य। अनादित्वकल्पनागौ
रवमिति॥ स्वस्य वक्तुः स्वरसः इच्छा तदधीना लक्षणा स्वारसिकी लक्षणा एवं अनादितात्पर्यवक्तुरिच्छा तद्विषयीभूतो यो राजसम्बन्धी त
न्निष्ठा शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा निरूढलक्षणा॥ एवञ्च स्वारसिकनिरूढयोर्लक्षणयोः साम्येपि निरूढलक्षणाघटकतात्पर्ये अनादित्वं वि
शेषणमधिकमिति गौरवमित्यर्थः। तथा च राजपुरुष इत्यत्र लुप्तविभक्तिस्मरणेन राजस्वत्ववान् पुरुष इति बोधः समुचितो न तु निरूढल
क्षणया ऽभेदसम्बन्धेन राजसम्बन्धी पुरुष इति बोध इति शंकाशय इति। समाधत्ते। राजपुरुष इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं नियमतो

निरूढलक्षणामते संबन्धितात्पर्यस्यानादित्वकल्पनागौरवं अनादितात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठलक्षणाया एव नि
रूढलक्षणात्वादिति वाच्यम्। राजपुरुष इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं नियमतो लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनापेक्षया ता

त्पर्यस्यानादित्वकल्पनायां गौरवविरहादिति॥ ऽ लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनापेक्षया तात्पर्यानादित्वकल्पनायाङ्गौरवविरहादिति
॥ नियमतः तादृशशाब्दबोधकार्यात्पूर्वकाले कारणीभूतं लुप्तविभक्तिस्मरणं कल्पनीयम्। यदा यदा यं शाब्दबोधः तदा तदा तत्पूर्वक्षणे लुप्तवि
भक्तिस्मरणमिति नियमः। अनन्ता विभक्तयः ङस् ओस् आम् रूपा राज्ञः राज्ञोः राज्ञां वा पुरुष इति तात्पर्यवशाच्छाब्दबोधसंभवात्। नपुंस
कात्स्वमोर्लुगिति सूत्रेणानन्ताः विभक्तिलोपाः तासामनन्तानि स्मरणानि तेषां सम्बन्धोपस्थितिं प्रत्यनन्तानि कारणत्वानि कारणताशरीरं
यावानन्यथासिद्धत्वव्याप्तिस्वरूपेनियमघटितत्वाच्चातिगुरुतत्त्वगौरवम्॥ ननु लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनाधीनमित्यभिप्रेत्योक्तं लुप्तवि

येति। तात्पर्यानादित्वकल्पनायां गौरवविरहादिति॥ तात्पर्यविषयीभूतार्थे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणासिद्धैव तात्पर्ये परमनादित्वरूपधर्ममात्र
कल्पनं अधिकं। पूर्वमते लुप्तविभक्तिस्मरणाद्द्वयोर्धर्मिणोर्धर्मश्च कल्पनीयाइतिधर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न तात्पर्यानादि
त्वकल्पने गौरवमिति भावः। अनादित्वञ्च स्वज्ञानजन्यशाब्दबोधध्वंसकालीनस्वज्ञानजन्यशाब्दबोधसाम्यकत्वम्। स्वं तात्पर्यं ज्ञानजन्यो यः शाब्द
बोधः राजसम्बन्धी पुरुष इति शाब्दबोधः तद्ध्वंसकालीनस्य ज्ञानजन्यं स्वतात्पर्यज्ञानजन्यं शाब्दबोधमात्रं यस्य स्वस्य तात्पर्यस्य तत् तात्पर्यं स्व
ज्ञानजन्यशाब्दबोधध्वंसकालीनस्वज्ञानजन्यशाब्दसामान्यकं तत्वं तात्पर्येऽस्तीत्यर्थः। अत्र तात्पर्ये चैत्रीयं मैत्रीयं विशिष्य न ग्राह्यं किन्तु तात्पर्यत्वे
न तात्पर्यमात्रं ग्राह्यम्। तथा च तात्पर्यज्ञानजन्यः सर्वोपि शाब्दबोधः पूर्वपूर्वतात्पर्यज्ञानजन्या ये शाब्दबोधास्तद्ध्वंसकालीनो भवतीति सर्वम
पि तात्पर्यं स्वज्ञानजन्यं शाब्दबोधध्वंसकालीनस्वज्ञानजन्यशाब्दबोधसामान्यकं भवति। सारसिकलक्षणास्थले तु चैत्रीयप्राथमिकतात्पर्य
ज्ञानजन्यप्राथमिकः शाब्दबोधः चैत्रीयप्राथमिकतात्पर्यज्ञानजन्यशाब्दबोधः ध्वंसकालीनो न भवतीति क्रमे अनादित्वं नास्ति। निरूढल
क्षणास्थले तु सर्वेपि तात्पर्यज्ञानजन्याः शाब्दबोधाः पूर्वपूर्वतनतात्पर्यज्ञानजन्यशाब्दबोधध्वंसकालीनाः भवन्त्येवेति तात्पर्यस्यानादित्वमस्ति
अत्र प्राथमिकत्वं कस्मिन्नपि तात्पर्ये नास्ति पूर्वपूर्वतनतात्पर्यसत्वादिति भावः। यत्र राजपदस्य राजसम्बन्धिनि सारसिकलक्षणाग्रहस्त
त्र तादृशबोधस्य राजसम्बन्धिभिन्नपुरुष इति बोधस्योभयमतसिद्धतया। तादृशसमभिव्याहारस्य राजपुरुष इति समभिव्याहारस्य राजसंबंधि
निपुरुषबोधे कारणतायाः क्लृप्ततयैव निर्वाहे सर्वत्र लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पने मानाभावादिति कश्चित्पुस्तके उत्तोलितः पाठः स च गतार्थत्वासु
नरुक्तः। इत्यां राजसम्बन्धिउपस्थितिं विना राजपुरुष इत्साकारकसमभिव्याहारमात्रेण राजसंबन्धिभिन्नः पुरुष इति शाब्दबोधासंभवाच्च न तथुनर्उ

नीयमिति। एवंलुप्तविभक्तिस्मरणेविनैवनिरूढलक्षणयानिर्वाहेद्रस्यर्थैः। धात्वर्थेनदर्शनेनसममा तस्यदधिकर्मकस्य। अभेदान्वयसंभवा
त्। तत्रापि। दधिपदेपि॥ लुप्तविभक्तिस्मरणंनकल्पनीयमितिशंकाग्रन्थः। समाधत्ते। दध्यादिपदस्यदधिकर्मकादौलक्षणाग्रहे। तस्यादधिपद
स्य। द्वितीयेतराविभक्तिः। प्रथमातृतीयादिः। तद्भ्रमदशायां। दधिकर्मपश्यतीत्यादिवत् उक्तस्थलेपिदधिपश्यतीत्यत्रापिप्रथमातृती

नचैवंदधिपश्यतीत्यादावपिदध्यादिपदस्यदधिकर्मकादौलक्षणांस्वीकृत्य धात्वर्थेनसमंतस्याभेदान्वय बोधोपपा
दनसंभवात्तत्रापिलुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनमनुचितमितिवाच्यम्। दध्यादिपदस्यदधिकर्मकादौलक्षणाग्रहदशा
यामपितस्यद्वितीयेतरविभक्त्यंतत्वभ्रमदशायांदधिकर्मकःपश्यतिदधिकर्मकेणपश्यतीत्यादाविव उक्तस्थलेपिद
धिकर्मकदर्शनान्वयबोधानुदयात्तभवन्मतेदधिकर्मकःपश्यतीत्यत्रदधिपश्यतीतिस्थलीयदधिपदोत्तरपश्यतिपदत्व
रूपाकांक्षाज्ञानादिघटितसामग्रीसत्वाद्दधिकर्मकदर्शनान्वयस्यापत्तेर्द्वितीयांतदध्यादिपदत्वावच्छिन्नधर्मिकताद्दशधा
त्वादिसमभिव्याहारज्ञानस्यतादृशान्वयबोधेहेतुतायाआवश्यकत्वात्। दधिपश्यतीत्यादौलुप्तद्वितीयानुसंधानस्याव

यांतत्वभ्रमदशायांदधिकर्मकदर्शनबोधानुदयात्। दधिपदस्यदधिकर्मकेलक्षणा। तत्रचप्रथमातृतीयादिभ्रमेदधिकर्मकःपश्यति॥ (श्यकत्वात्।
दधिकर्मकेणपश्यतीत्यादावपिदधिपश्यतीत्युक्तस्थलेपिदधिकर्मकदर्शनान्वयबोधानुदयात्। हेतोः। द्वितीयान्तदध्यादिपदसमभिव्याहृतपश्यतीत्यु
पस्थितित्वेनदधिकर्मकदर्शनान्वयबोधंप्रतिहेतुतायाआवश्यकत्वात्। दधिपश्यतीत्यादौलुप्तद्वितीयानुसंधानस्यावश्यकत्वात्॥ दधिपश्यतीत्यत्रै

वराजपुरुषइत्यत्रापिनविभक्त्यनुसन्धानस्यावश्यकत्वम्।

राजसम्बन्धिपुरुषइतिबोधंप्रतिराजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वज्ञानत्वेनकारणत्वात्तृतीयांतत्वभ्रमस्थलेतुतृतीयाव्यवधानात्राजपदाव्यवहितोत्तरत्वंपुरुषपदेनास्तीतिकारणाभावादेवनराजसम्बन्धीपुरुषइतिबोधापत्तिरितिनषष्ठ्यनुसन्धानापेक्षेत्याह।राजसम्बन्धिपुरुषइत्याद्यन्वयबोधेचेत्यादिना॥राजपुरुषइत्यादाविवदधिपश्यतीत्यादौदधिपदाव्यवहितोत्तरपश्यतिपदज्ञानत्वेनकारणतानसम्भवति

राजसम्बन्धिपुरुषाद्यन्वयबोधेचराजादिपदाव्यवहितोत्तरपुरुषादिपदत्वप्रकारकज्ञानस्यहेतुतायाःस्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेनावश्यकल्पनीयतयाराजपुरुषइत्यादौराजादिपदस्यतृतीयाद्यंतत्वभ्रमदशायांराजसम्बन्धिपुरुषाद्यन्वयबोधापत्तेःसंभवात्।तृतीयादिविभक्त्याव्यवधानात्दधिपश्यतीत्यादौदधिपदाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकधातुपदज्ञानस्यहेतुतायाअक्लृप्तत्वात्।पश्यतिदधिपश्यतिचैत्रोदधिइत्यादावपिदधिकर्मकदर्शनान्वयबोधात्।तादृशज्ञानहेतुतायाअशक्यकल्पनीयत्वाच्चेति।तण्डुलंपचतीत्यादौतण्डुलादिपदस्यैवतण्डुलादिकर्मकेलक्षणाविभक्तिस्तुसाधुत्वार्थाएवंराज्ञःपुरुषइत्यादावपिराजादिपदस्यसम्बन्ध्यादौलक्षणाविभक्तिःसाधुत्वार्थातत्तद्विभक्त्यंतसमभिव्याहारस्यनतत्तल्लाक्षणिकार्थबोधनियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः

पश्यतिदधिपश्यतिचैत्रोदधिइत्यादौव्यभिचारात्तस्माद्द्वितीयानुसंधानमावश्यकमित्याह।दधिपश्यतीत्यादौदधिपदाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकधातुपदज्ञानस्यहेतुतायाअक्लृप्तत्वादिति।शङ्कतेतण्डुलंपचतीत्यादौइत्यारभ्यइतितुचिंतनीयमित्यंतेनग्रन्थेन ।नातिप्रसंगइति।तण्डुलं पचतीत्यत्रतण्डुलकर्मकबोधेद्वितीयासमभिव्याहारोनियामकःराजपुरुषइत्यत्रराजसम्बन्धिपुरुषइतिबोधेषष्ठीसमभिव्याहारोनियामकइतिद्वितीयार्थः

मभिव्याहाराभावान्नतण्डुलःपच्यतीत्यत्रतण्डुलकर्मकेतण्डुलपदेलक्षणेतिनातिप्रसंगइत्यर्थः।केवलेप्रकृतिप्रयोगोस्तितण्डुलःप्रमेयइत्यत्रकेव
लप्रकृतिप्रयोगोनास्तीतिप्रकृतौलक्षणाप्रमेयइत्येतदुक्तंविभक्तेरेवप्रकृत्यर्थविशेषितस्वार्थेतण्डुलकर्मकेतिलक्षणेतितुनसंभवतीति॥समा
धत्ते॥राजादिपदस्यराजसम्बन्ध्यादिशक्तताभ्रमदशायामिवतदर्थलक्षणाग्रहदशायामपिराजसंबन्धिनःपुरुषइत्यादाविवराजसम्बन्धी
पुरुषइत्याद्यन्वयबोधस्यसर्वानुभवसिद्धत्वादिति॥शक्तिभ्रमस्यलेस्वारसिकलक्षणायांचराजपदस्यराजसम्बन्धिअर्थःषष्ठ्या

विभक्तेरेवप्रकृत्यर्थविशेषितस्वार्थेलक्षणेतितुनसंभवति।विभक्तेःकुत्रापिशक्तेरक्लृप्ततयातत्रशक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया
असंभवात्।तण्डुलःप्रमेयइत्यादौविभक्त्यर्थामिश्रितस्यैवप्रकृत्यर्थस्यभानात्।प्रकृतिशक्तेःस्वार्थेक्लृप्ततयातत्रलक्ष
णासंभवादितितुचिंतनीयम्।राजादिपदस्यराजसंबन्ध्यादिशक्तत्वभ्रमदशायामिवतदर्थलक्षणाग्रहदशायामपिरा
जसंबन्धिनःपुरुषइत्यादाविवराजसंबंधिसंबन्धीपुरुषइत्याद्यन्वयबोधस्यसर्वजनानामनुभवसिद्धत्वात्। श्वसंबन्धोऽर्थः

तथाचराज्ञःपुरुषःइत्यत्रराजसम्बन्धिसंबन्धवानितिबोधास्य ष्ठ्यासंबन्धबोधकत्वावश्यकत्वेननिरर्थकत्वंनास्तीत्यर्थः।राजसम्बन्धिनःपु
रुषःइतिदृष्टान्तःराजसम्बन्धिपदोत्तरषष्ठ्याःसम्बन्धोर्थःराजसंबन्धिसम्बन्धवान्पुरुषइतिबोधात्।पचतिचैत्रइत्यत्रकृतिसंबन्धेनपा
कवांश्चैत्रइतिधीःनपचतिइत्यत्रकृतिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपाकाभाववांश्चैत्रइतिशाब्दबोधोवक्तव्यःसचनसंभवतिकृ
तेर्वृत्यनियामकत्वात्इत्यतःकृतिराख्यातार्थःआश्रयताचवृत्तिनियामकसंबन्धइतिपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्रइतिबोधः॥ ॥

व्यु·री· नपचतीत्यत्राश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नकृत्यभाववांश्चैत्रइतिबोधइत्याह॥ पचतिचैत्रइत्यादावपीत्यादिना॥ पुनःशंकते। अथैवमित्यारभ्य

६१ चेदित्यंतेनग्रन्थेन। एवमपिकृतिसम्बन्धस्यवृत्त्यनियामकतयानपचतिचैत्रइत्यत्रशाब्दबोधानुपपत्त्या आख्यातस्यकृत्यर्थकतयासार्थकोपपादनेपिचैत्रोनजानातीत्यत्रवृत्तिनियामकआश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववांश्चैत्रइतिबोधसंभवादाख्यात

पचतिचैत्रइत्यादावपिकृतिसम्बन्धेनपाकादेश्चैत्राद्यंशेविशेषणत्वोपगमेचैत्रोनपचतीत्यादावन्वयबोधानुपपत्तिर्द्रष्टव्या। कृतिसंबन्धस्यापिवृत्त्यनियामकतयातत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्याप्रसिद्ध्यातद्बोधनासंभवात्। अथैवमपिचैत्रोजानातीत्यादौचैत्राद्यंशेज्ञानादेराश्रयतासंबन्धेनान्वयबोधोपगमेक्षतिविरहः आश्रयतासंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतयानजानातीत्यादावाश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाद्यभावस्यैवभानसंभवात्। तथाचतत्राख्यातस्याश्रयत्वार्थकत्वंनिर्युक्तिकम्। नचधात्वर्थज्ञानादेराश्रयतासंबन्धेनचैत्रादिरूपप्रातिपदिकार्थेसाक्षात्प्रकारकत्वोपगमेज्ञानंचैत्रइत्यादावपितथान्वयबोधापत्तिरितिवाच्यम्।

((त्याश्रयत्वार्थकत्वंनिर्युक्तिकमित्यर्थः। नचधात्वर्थज्ञानादेरिति। साक्षादिति। आश्रयत्वरूपमाख्यातार्थमद्वारीकृत्यधात्वर्थज्ञानादेराश्रयतासम्बन्धेनचैत्रादौप्रकारत्वेज्ञानंचैत्रइत्यादावपिज्ञानवांश्चैत्रइत्यन्वयबोधापत्तिः। पदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिसामग्रीसत्त्वात्। तथाचैतदापत्तिवारणायनधात्वर्थज्ञानादेःसाक्षात्चैत्रादिप्रातिपदिकार्थे राम
प्रकारतासंबन्धेनान्वयः किन्तुज्ञानरूपधात्वर्थस्याख्यातार्थाश्रयत्वे। तस्यचचैत्रे। ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्रइतिबोधादाख्यातस्याश्रयतार्थकत्वमा ६१

पुनरपिपूर्वपक्षीसिद्धान्तिशङ्कामुद्धरति॥तादृशान्वयबोधपदइति॥ज्ञानवांश्चैत्रइतिज्ञानप्रकारकचैत्रविशेष्यकाश्रयतासंसर्गकबोधेआख्यातांत
धातुसमभिव्याहारज्ञानस्यहेतुत्वात्॥जानातीत्येकवचनान्तधातुसमभिव्याहृतप्रथमाएकवचनान्तचैत्रादिपदजन्योपस्थितित्वेनकारणत्वा
दित्यर्थः।तथाचज्ञानश्चैत्रइत्यत्राख्यातांतधातुसमभिव्याहाराभावान्नज्ञानवांश्चैत्रइतिबोधापत्तिराख्यातस्याश्रयत्वार्थकल्पनंनिर्यु
क्तिकमितिभावः।भवतोप्याश्रयताप्रकारकबोधेतादृशसमभिव्याहारज्ञानहेतुतायाआवश्यकत्वादितिमूलं।भवतोपि।आख्यातस्या
श्रयतार्थकतावादिसिद्धान्तिनोपि।आश्रयताप्रकारकबोधेज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्रइतिबोधे॥तादृशसमभिव्याहारज्ञानहेतुतायाः॥जानातिचै

तादृशान्वयबोधेआख्यातांतधातुसमभिव्याहारज्ञानस्यहेतुत्वात्।भवतोप्याश्रयताप्रकारकबोधेतादृशसमभिव्याहारज्ञान
स्यहेतुतायाआवश्यकत्वात्।यत्तुपचतिचैत्रइत्यादौपाककृतिमांश्चैत्रइत्याकारकाख्यातार्थप्रकारकशाब्दबोधोस्त्यात
त्राख्यातजन्यकृत्युपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनमावश्यकम्।

॥इत्याकारकाख्यातैकवचनान्तज्ञाधातुसमभिव्याहृतप्रथमैकवचना
न्तचैत्रपदज्ञानस्यज्ञानवांश्चैत्रइत्यादिशाब्दंप्रतिहेतुतायाः॥आवश्यकत्वात्।अन्यथाजानन्तिचैत्रइत्याकारकबहुवचनान्तज्ञाधातुएकं
वचनान्तचैत्रपदसमभिव्याहारस्थलेपिआश्रयताप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः।पदजन्यपदार्थोपस्थित्यादिसामग्रीसत्वादितिपूर्वपक्षिणोपिस
मभिव्याहारज्ञानकारणतानाधिकेतिनाख्यातस्याश्रयत्वमर्थइतिभावः॥आख्यातस्यसार्थकतांव्यवस्थापयति।पचतीत्यारभ्यतदपेक्षस
दित्यन्तग्रन्थेन।आवश्यकमिति।कृतिप्रकारकसमवायसंसर्गकबोधंप्रतिसमवायेनाख्यातजन्यकृत्युपस्थितित्वेनकारणतेत्युभयमतसिद्धत्वेनाव

व्यु॰टी॰ ६५ तथाचतत्तदर्थविशेषान्निवेश्येति। पचतीत्यत्र कृत्युपस्थितित्वेन कारणतेत्युभयमते जानातीत्यत्र आश्रयत्वोपस्थितित्वेन नश्यतीत्यत्र नाशप्रतियो
गित्वोपस्थितित्वेन आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याकारणतास्वीकारे शक्यलस्यसहस्रार्थभेदेनाख्यातजन्योपस्थितिकारणताबाहुल्यमित्यर्थः। विशेषा
न्। अनिवेश्य विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव पचतीत्यादौ विशेष्यतासम्बन्धेन धात्वर्थपाकप्रकारकान्वयबोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातरूपप्रत्य
यजन्योपस्थितित्वेन कारणतास्वीकारे लाघवमित्यर्थः। अनुकूलतासम्बन्धेन पाकवती कृतिरिति बोधाद्विशेष्यतया शाब्दबोधप्रत्ययजन्योपस्थि

तथाचतत्तदर्थविशेषान्निवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने शक्यलस्यसहस्रार्थभेदेनाख्यातजन्योपस्थि
तेः कारणताबाहुल्यमित्यर्थविशेषाननिवेश्य धात्वर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यै
व हेतुत्वमुपेयते। तथाच तादृशकारणबाधेन चैत्रादेर्धात्वर्थज्ञानविशेष्यतया भानं न संभवति यदि च धातुत्वप्रत्ययत्वादीना
मननुगतानां दुर्निर्वचतया नैतादृशाननुगतकार्यकारणभावकल्पनं संभवतीति मन्यते॥ १ सोः कृतौ सत्त्वादिति भावः। तादृशकारणताबा

धेनेति। चैत्रो जानातीत्यत्र चैत्रे विशेष्यतासंबन्धेनाख्यातरूपप्रत्ययजन्योपस्थित्यभावेन चैत्रो ज्ञानवानिति बोधो न संभवतीत्यर्थः। ननु धात्वर्थप्रकार
कान्वयबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या उक्तहेतुत्वं तदोपपद्येत यदि धातुत्वं प्रत्ययत्वं चानुगतं भवेत्तदेव तु भ्वा
दिगणपठितत्वे सति क्रियावाचकत्वं धातुत्वमिति दूषितमन्यत्र एवं प्रकृत्युत्तरविधीयमानत्वं प्रत्ययत्वमित्यपि बहुपरवइत्यत्र बहुजादिप्र एम ६२
त्ययेऽव्याप्तमित्याशयेनाह। धातुत्वप्रत्ययत्वादीनामननुगतानां दुर्निर्वचनतया तादृशाननुगतकार्यकारणभावकल्पनं संभवतीति मन्यत इति मतमा

तथा च धात्वर्थप्रकारकान्वयबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वात्॥ चैत्रो जानातीत्यादौ ज्ञानवांश्चैत्र इति बोधे प्राचीनमते बाधकाभाव इत्या ख्यातस्य निरर्थकत्वं तदवस्थमिति भावः॥ यत्तु मते भूयोप्याख्यातसार्थक्यमुपपादयति। तदापीत्यादिना॥ तदापि। धातुत्वप्रत्ययत्वादीनामननुग ततया धात्वर्थप्रकारकान्वयबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वेपि। यत्र ज्ञाधातोरेव पाकादौ लक्षणा। तत्र जानातीत्यादिवाक्यात् पाककृत्यादि प्रकारकान्वयबोधोत्पत्त्येति मूलम्। यत्र। यद्यपि पाकप्रकारककृत्यादिविशेष्यकबोधोत्पत्त्येत्येव वक्तुमुचितः न तु उतं चैत्रविशेष्यककृतिप्रका रकबोधो वक्तुमुचितः पूर्वमुक्तत्वात्। धात्वर्थप्रकारकान्वयबोधे तदव्यवहितोत्तरतिप्ज्ञानजन्यकृत्युपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वा

तदापि यत्र ज्ञाधातोरेव पाकादौ लक्षणा तत्र जानातीत्यादिवाक्यात् पाककृत्यादिप्रकारकान्वयबोधोत्पत्त्या ज्ञाधात्वर्थप्रकार कान्वयबोधे तदव्यवहितोत्तरतिप्त्वादिप्रकारकज्ञानजन्योपस्थितेः समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुतायास्तत्र कल्पनी यतया तादृशकारणबाधाच्चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रादेर्ज्ञानविशेष्यतया भानानुपपत्तिर्दुर्वारैवेति॥

इत्युपसंहाराच्च। तथापि कृतिप्रकार क एव न धात्वर्थप्रकारकः चैत्रविशेष्यको बोध इति वक्तुं पूर्वोक्तस्य वारणाय तथोक्तमिति॥ ज्ञाधातुत्वतिप्त्वादीनामनुगततया यत्र धातोरेव पा कगमनज्ञानाद्यनेकव्यापारेषु लक्षणा तत्र लक्षणायां सत्यां चैत्रो जानातीत्यादिवाक्यात् पाकगमनाद्यनुकूलकृत्यादिप्रकारकान्वयबोधोत्पत्त्या वि शेष्यतासम्बन्धेन ज्ञाधात्वर्थप्रकारकान्वयबोधे कृतौ जायमाने ज्ञाधात्वव्यवहितोत्तरतिप्त्वत्वादिप्रकारकं तिप्त्वादिविशेष्यकं ज्ञानमात्त जन्योपस्थितेः। कृत्युपस्थितेः। विशेष्यतासम्बन्धेन कृतौ सत्त्वेन हेतुतायाः तत्र चैत्रो जानातीत्यादिवाक्यस्थले कल्पनीयतया तादृशकारणताबा

मु०टी० ६३ ज्ञाधातूत्तरतिपूजन्योपस्थितिरूपकारणस्यविशेष्यतासम्बन्धेनचैत्रेऽभावाच्चैत्रोजानातीत्यत्रज्ञानवांश्चैत्रइत्याकारकशाब्दबोधानुपप
त्तिर्दुर्वारैवेत्यर्थः। ज्ञाधातोः पाकगमनादिलक्षणायामात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याकारणतास्वीकारे पूर्वोक्तरीत्या पाकगमनाद्यनेकार्थविशेषंनिवेश्य
कारणतायांगौरवं। विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्याकारणत्वेतुज्ञाधातुज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्वेनपाकगमनाद्यनेकधातुलक्ष्यार्थान्निवेश्यविशे
ष्यतासम्बन्धेनकृतौजायमानेज्ञाधात्वर्थपाकगमनादिप्रकारकबोधेतिपूत्वतस्त्वादिप्रकारकतिपूतसादिविशेष्यकज्ञानजन्योपस्थितेःकृ
त्युपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेनकृतौसत्त्वात् पाकगमनाद्यनुकूलायाकृतिः तद्वांश्चैत्रइतिबोधानन्तु आश्रयतासम्बन्धेनज्ञानवांश्चैत्रइति
बोधः कारणीभूततिपूजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेनचैत्रेबाधात् किन्तुज्ञाधातुसमभिव्याहृततिपूजन्योपस्थितेर्लक्षणयाआश्रयत्वेविशेष्यता

तदप्यसत्। प्रत्ययान्तरार्थविशेष्यकशाब्दबोधेव्यभिचारवारणायतादृशोपस्थितिवैशिष्ट्यस्यतादृशोपस्थितिजन्यतावच्छेद
ककोटौअवश्यंनिवेशनीयतया॥

संबन्धेनसत्त्वात्ज्ञाधात्वर्थज्ञाननिष्ठप्रकारतानिरूपिताश्रयत्वनिष्ठविशेष्यताभिन्नप्रकारतानिरूपि
तचैत्रनिष्ठमुख्यविशेष्यताशालिज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्रइतिबोधोजायतेइत्याख्यातस्यसार्थक्यमक्षुण्णमेवेति। अथैवमपीत्यादिपूर्वपक्षीभूयोपि
धात्वर्थप्रकारकचैत्रविशेष्यकबोधमुपपादयति। तदप्यसदिँदिना॥ प्रत्ययान्तरार्थविशेष्यकबोधेव्यभिचारवारणायेति। जानन्नुज्ञाताइत्यादौज्ञा
नप्रकारकआश्रयविशेष्यकबोधेशत्राद्यर्थेआश्रयेजायतेतत्रतिपूज्ञानजन्योपस्थितेरभावाद्व्यभिचारः। तद्वारणायतादृशोपस्थितिवैशिष्ट्यस्य टि० रम ६३
।तिपूज्ञानजन्यकृत्युपस्थितिवैशिष्ट्यस्य। तादृशोपस्थितिकार्यतावच्छेदककोटौअवश्यंनिवेशनीयतया। आख्यातजन्यकृत्युपस्थितिरूपकार

ज्ञाधातुलक्ष्यार्थपाकादिप्रकारकशाब्दत्वरूपकार्यतावच्छेदकं निवेशनीयतयेत्यर्थः। तथा चाख्यातार्थकृत्युपस्थित्यव्यवहितोत्तरज्ञाने धात्वर्थपा
कादिप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रतिज्ञाधातूत्तराख्यातजन्यकृत्युपस्थितित्वेन कारणमिति। जानन् ज्ञानाद् इत्यादिस्थलीयो बोधः। तिप्ज्ञानजन्यकृ
त्युपस्थित्यनुत्तरत्वात् कार्यतावच्छेदकाक्रान्त एव न भवतीति न व्यभिचार इति॥ तदनुत्तरशाब्दबोधे। तिप्ज्ञानजन्यकृत्युपस्थित्यनुत्तरशाब्द
बोधे। तिप्ज्ञानजन्यकृत्युपस्थितिकार्यतावच्छेदकानाक्रान्ते चैत्रो जानातीत्यादिवाक्यसहकृतपदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिरूपस्वसामग्रीवश
संपन्ने आश्रयतासंसर्गकचैत्रविशेष्यकज्ञानप्रकारकज्ञानवांश्चैत्र इति शाब्दबोधः। तादृशकारणबाधस्य। ज्ञाधातूत्तरतिप्ज्ञानजन्योपस्थिति

तदनुत्तरशाब्दबोधे चैत्रादेर्ज्ञानादिविशेष्यतया भानेन तादृशकारणबाधस्याकिंचित्करत्वात्। तादृशानुपूर्वीघटकज्ञाधातुज
न्यज्ञानाद्युपस्थितिश्चैत्रादिरूपविशेष्योपस्थितियोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्या आश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधजनने बाध
काभावात्॥

९९ रूपकारणबाधस्य अकिंचित्करत्वादिति॥ कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावो हि योगक्षेमसाधारणबोधस्याकिंचित्क
रः कारणरीत्या कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावे नियामकः। प्रकृते च तिप्ज्ञानजन्यकृत्युपस्थितिः कारणमेव न भवति तिप्जन्यज्ञानकृत्यु
पस्थित्यनुत्तरत्वात्॥ ज्ञानवांश्चैत्र इति शाब्दबोधः कार्यतावच्छेदकाक्रान्तोऽपि इति तिब्ज्ञानजन्यकृत्युपस्थितिसभावस्य ज्ञानवांश्चैत्र इ
त्याकारकशाब्दबोधाभावानियामकत्वादित्यर्थः। तथा चाख्यातनिरर्थकमिति भावः। ज्ञानवांश्चैत्र इति शाब्दसामग्रीमुपपादयति। तादृ
शानुपूर्वीघटकज्ञाधातुजन्यज्ञानाद्युपस्थितीति॥ चैत्रो जानातीत्यानुपूर्वीघटकज्ञाधातुजन्यज्ञानाद्युपस्थितिरित्यर्थः॥ ६ ॥ ६ ॥

व्यु·टी·
६४

नवीनआश्रयतासंसर्गतावादिप्राचीनमते शंकते। नचैतदित्यादिवाच्यमित्यन्तेन। प्राचीनमते आश्रयतासंसर्गकयोग्यताज्ञानकारणतावादि प्राचीनमते॥ आश्रयतासंसर्गकशाब्दाभावात् न आश्रयतासंसर्गकरूपयोग्यताज्ञानकारणतेति लाघवमिति भावः। अथाश्रयतावादी स्वमते गौरवमुद्धरति। आश्रयतासंबन्धेनज्ञानविशिष्टचैत्रादितात्पर्यकादिति॥ सर्वनाम्नः। सइत्येवंरूपात्तदादेः। एवंसंकेतितशब्दान्तराद्वा। यद्वा मया घटइतिवक्तव्यं तदा त्वयाश्रयतासंबन्धेन ज्ञानवांश्चैत्रो बोद्धव्य इति वक्त्रा सयदा संकेतः इच्छारूपा तादृशघटादिशब्दात्तदादिसर्वनामभिन्नाद्वा इत्यर्थः। तादृशसम्बन्धेन॥ आश्रयतासंबन्धेन। ज्ञानादिप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकशाब्दबोधस्य। सइत्यत्र सांकेतिकघटइत्यत्र च प्रथमैकवचने

नचैतन्मते आश्रयतासंबन्धेन ज्ञानादिप्रकारकशाब्दबोधे तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वान्तरकल्पनाधिक्यम्। आश्रयतासंबन्धेन ज्ञानविशिष्टचैत्रादितात्पर्यकात्सर्वनाम्नः सांकेतिकशब्दान्तराद्वा तादृशसंबन्धेन ज्ञानादिप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकशाब्दबोधस्य सर्वमत एव प्रसिद्धावपि तादृशशाब्दबोधे पदार्थान्तरभानं नैयत्येन तन्मिश्रितयोग्यताज्ञानस्य तत्र हेतुताया आवश्यकत्वे

पस्याप्येकत्वसंसर्गबोधस्य। एको ज्ञानवानित्याकारकस्य। सर्वमत एव सिद्धावपीत्यनेनाश्रयतासंसर्गकयोग्यताज्ञानकारणता सर्वमतसिद्धत्वान्न प्राचीनमतेऽधिकेति सूचितमिति न गौरवमिति भावः। अथेतिवादी आश्रयतासंसर्गमते भूयोपि गौरवमावेदयति। तादृशशाब्दबोधइति। तादृशशाब्दबोधे तादृशतात्पर्यकसर्वनामसांकेतिकमेकघटादिशब्दान्यतरजन्यो ज्ञानवांश्चैत्र इति शाब्दबोधे प्रथमाद्युपस्थितैकत्वरूपपदार्थान्तरविषयत्वनियमेनेत्यर्थः। अन्यथा पदार्थेतराभाने पदार्थयोः संसर्गबोधरूपशाब्दबोधपदवाच्यत्वान॥ ६ ॥

राम
६४

स्यात्किन्तु नामार्थमात्रोपस्थितिपदाभिधेयः स्यात्तथा च तन्निश्रितयोग्यताज्ञानस्य स इति सर्वनाम्नः घट इति सांकेतिकशब्दस्य स्य योग्यः
आश्रयतासंबन्धेनज्ञानवांश्चैत्र इत्यर्थस्तदपेक्षयापदार्थान्तरं स इति घट इति प्रथमापदार्थ एकत्वं तन्निश्रितं तद्विषयकं सत् योग्यता
ज्ञानं ज्ञानवानेकश्चैत्र इति योग्यताज्ञानं तस्य तत्र पूर्वनामसांकेतिकपदजन्यबोधे हेतुताया आवश्यकत्वात् सर्वमतसिद्धत्वादित्यर्थः। यद्वा
तन्निश्रितस्य एकत्वविशिष्टस्य ज्ञानवच्चैत्रस्य योग्यताज्ञानत्वेत्यर्थः। ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिमात्रविषयकयोग्यताज्ञानस्य ज्ञानादिविशि
ष्टचैत्रादिविषयकशाब्दबोधहेतुतायाः कुत्राप्यक्लृप्तत्वादिति मूलम्। तथा च चैत्रो जानातीत्यत्राश्रयतासम्बन्धेन ज्ञानवांश्चैत्र इति शाब्दबोधं प्र

ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिमात्रविषयकयोग्यताज्ञानस्य ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिविषयकशाब्दबोधे हेतुतायाः कुत्राप्यक्लृप्तत्वा
दितिवाच्यम्। भवन्मतेपि ज्ञानाश्रयताप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकशाब्दबोधे तथाविधयोग्यताज्ञानहेतुताया आधिक्यात्

ति ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिमात्रविषयकयोग्यताज्ञानं हेतुरिति संसर्गतावादिप्राचीनमत एव गौरवमित्यर्थः। कुत्रापि। सर्वनामसंकेतितशा
ब्दस्थलेपि चैत्रो जानातीत्यादावपि चेत्यर्थः। आश्रयतासंसर्गतावादी गौरवसाम्यमाह। भवन्मतेपीति॥ आश्रयताप्रकारकबोधवादिनवीनम

तेपि॥ तथाविधयोग्यताज्ञानहेतुतायाः॥ ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकयोग्यताज्ञानहेतुतायाः॥ नवीनमते आधिक्यादित्यर्थः तथा
चाश्रयतासंबन्धेन ज्ञानवांश्चैत्र इति बोधे नवीनानंगीकृत आश्रयतासंबन्धेन ज्ञानवांश्चैत्र इति योग्यताज्ञानकारणत्वात् संसर्गतावादिप्राचीनमते
पिकायथा तथा ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इति बोधे प्राचीनानंगीकृत ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इति योग्यताज्ञानकारणता नवीनस्याधिकेत्युभयमतसाम्येपि॥

आश्रयतासंसर्गमते लाघवमाह। आश्रयतासंसर्गकज्ञानीयकारणतावच्छेदकस्येति। तस्य च लघुशरीरतया इत्यनेनान्वयः। संसर्गतामते यो
ग्यताज्ञाने ज्ञानं चैत्र आश्रयता इति त्रयो विषयाः प्रकारतामते तु योग्यताज्ञाने ज्ञानं आश्रयता आश्रयतायाः स्वरूपसंबन्धश्चेति चत्वारो विषयाः
इति नवीनमते गौरवमित्यर्थः। आश्रयतासंसर्गकं ज्ञानं शाब्दबोधः। तदीयतन्निरूपितायाकारणता तदवच्छेदकस्य आश्रयतासंसर्गेण ज्ञा
ज्ञानवांश्चैत्र इत्याकारकशाब्दनिरूपिताश्रयतासंसर्गकज्ञानप्रकारकचैत्रविशेष्यकज्ञानवांश्चैत्र इत्याकारकयोग्यताज्ञानत्वस्येत्यर्थः॥ तदीय
संसर्गविषयताघटिततत्तत्प्रकारज्ञानकारणतावच्छेदकापेक्षया॥ तदीयः आश्रयत्वीयः ज्ञानाश्रयतानिरूपितः यः संसर्गः स्वरूपसं

आश्रयतासंसर्गकज्ञानीयकारणतावच्छेदकस्य तदीयसंसर्गविषयताघटिततत्प्रकारकज्ञानकारणतावच्छेद-
कापेक्षया लघुशरीरतया आश्रयतायाः संसर्गतामतस्यैव लघुत्वात्।

((सर्गः तन्निष्ठासांसर्गिकीविषयता तद्घटितं यत् तत्प्रका
रकज्ञानकारणतावच्छेदकम्। ज्ञानाश्रयता तद्घटितं यत् तत्प्रकारकज्ञानकारणतावच्छेदकम्। ज्ञानाश्रयताप्रकारकचैत्रवि
शेष्यकशाब्दनिष्ठाकार्यतानिरूपिता या ज्ञानाश्रयताप्रकारकज्ञानाश्रयत्वीयस्वरूपसंसर्गकचैत्रादिविशेष्यकयोग्यताज्ञाननिष्ठ
कारणताश्रयावच्छेदकं ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इत्याकारकं शाब्दबोधसमानाकारसंशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वं तच्च ज्ञानाश्र
यत्वीयस्वरूपसंबन्धघटितत्वाद्गुरुभूतमित्येतदपेक्षया प्राचां योग्यताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकम्। लघुभूतमित्यर्थः॥ ज्ञानाश्रय
ताप्रकारतावादी नवीनः पुनः शङ्कते॥

नचयत्राश्रयत्वेज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातस्यशक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहोवातत्रज्ञानाश्रयताप्रकारकशाब्दस्योभयमतसिद्धतया
तत्रतादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वमुभयमतसिद्धमेवेतिवाच्यमिति मूलम्।तत्र।शक्तिभ्रमस्वारसिकलक्षणान्यतरस्थले॥ तादृशयोग्यताज्ञा
नहेतुत्वम्।ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकयोग्यताज्ञाननिष्ठहेतुत्वम्।आश्रयतासंसर्गवादीप्राचीनःस्वप्रौढ्यासमाधत्ते॥तत्राप्याश्रयताप्रका
रकस्याभ्युपगन्तव्यादितिचेदिति॥तत्र।आख्यातस्याश्रयत्वेशक्तिभ्रमस्थलेस्वारसिकलक्षणास्थलेपिज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्रइति
शाब्दबोधोपिनस्वीक्रियतेकिंतुआश्रयतासंसर्गेणज्ञानवांश्चैत्रइत्येवशाब्दबोधःस्वीक्रियतेतत्रायमाशयःयथाओदनंपचतीत्यत्रक

नचयत्राश्रयत्वेज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातस्यशक्तिभ्रमःस्वारसिकलक्षणाग्रहोवातत्रज्ञानाश्रयताप्रकारकशाब्दबो
धस्योभयमतसिद्धतयातत्रतादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वमुभयमतसिद्धमेवेतिवाच्यम्।आश्रयतायाःसंसर्गतावादिना
तत्राप्याश्रयताप्रकारकबोधस्यानभ्युपगंतव्यत्वादितिचेत्सत्यम्।एतदभिप्रायेणैवजानातीत्यादावाख्यातस्यनिरर्थकतांमणि
कारउरीचकार॥

स्यचिन्मतेविभक्त्यर्थोपिकर्मत्वंसंसर्गएवकर्मतासंबन्धेनओदनवान्पाकइतिबोधस्वीकारात्सत्तुनिरूपकतासंबन्धेन॥
ओदनवान्पाकइतिबोधः।यथाचराज्ञःपुरुषइत्यत्रकस्यचिन्मतेराजवान्पुरुषइतिबोधःषष्ठ्यर्थोपिस्वत्वंसंसर्गतयैवभासतेनतुस्वत्ववान्पु
रुषइतिबोधः।तथाजानातीत्यत्राख्यातार्थोप्याश्रयत्वंसंसर्गएवेति॥आश्रयत्वसंसर्गत्वेमणिकारसंमतिंदर्शयति।एतदभिप्रायेणैवजानातीत्या
दावाख्यातस्यनिरर्थकतांमणिकारउरीचकारेतिमूलम्।यद्याश्रयत्वंसंसर्गतयैवभासतेतर्हिआश्रयत्वेआख्यातस्यलक्षणास्वीकारोपिव्यर्थएव

सु·टी· ६६ आश्रयत्वप्रकारकबोधमुपपादयितुं शिरोमणिमतमाह। तत्राश्रयत्वेनिरूढलक्षणामिति॥ तत्र। धातुसमभिव्याहृताख्याते। निरूढलक्षणा न तु स्वा
रसिकलक्षणा॥ आश्रयत्वे ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातस्य शक्तिभ्रमकाले स्वारसिकलक्षणाग्रहकाले वा सर्वानुभवसिद्धं ज्ञानाश्रयत्वप्रका
रकं चैत्रविशेष्यकबोधमप्युपलभ्य स्वप्रौढिबलात् स्वमात्रानुभवसिद्धधात्वर्थज्ञानप्रकारकचैत्रविशेष्यकबोधोपपादनेऽपि यत्र धातोरेवाख्यात
सज्ञानाश्रयत्वे शक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र शक्तिभ्रमकाले स्वारसिकलक्षणाग्रहकाले वा चैत्राद्यंशे विशेष्यीभूते धात्वर्थैकदेश

तत्राश्रयत्वे निरूढलक्षणामभ्युपगच्छतां दीधितिकाराणां पुनरेष आशयः यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञानाश्रयत्वे शक्तिभ्रमः स्वारसिकल
क्षणाग्रहो वा तत्र चैत्राद्यंशे धात्वर्थैकदेशस्य ज्ञानादेरन्वयानुपपत्त्या स्वरूपसंबन्धेन ज्ञानाश्रयताप्रकारकचैत्रादिविशे
ष्यकान्वयबोध एव तत्र मणिकृता स्वीकरणीयः। तथा च तत्र ज्ञानाश्रयताप्रकारकशाब्दबोधे तत्प्रकारकयोग्यताज्ञान
हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् आश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधे तादृशयोग्यताज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमेव मणिकृन्मते॥ ((स्य ज्ञानादेर्ज्ञानाश्र
यत्वरूपज्ञाधात्वर्थैकदेशस्य ज्ञानस्यान्वयानुपपत्त्या एकत्र विशेषणतयान्वितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगादिति नियमात् तत्राश्रय
त्वविशेषणतयान्वितस्य पुनश्चैत्रे विशेषणतयाऽन्वयो न संभवतीति सर्वथा ज्ञानवांश्चैत्र इति शाब्दबोधासंभवात् मणिकृद्भिरपीदृशस्थले
ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इत्याकारकबोधः स्वीकरणीय इत्यर्थः। उपसंहरति। तथा च न तत्रेति॥ तत्र ज्ञाधातोर्ज्ञानाश्रयत्वे शक्तिभ्रमस्वारसि
कलक्षणाग्रहकालिकजानातीतिप्रयोगस्थले जायमाने ज्ञानाश्रयताप्रकारकशाब्दबोधे तत्प्रकारकज्ञानाश्रयत्वप्रकारकयोग्यताज्ञाने हेतुतायाः ६६

क्तृप्तनयानाधिक्यं किंतु नवीनैरनङ्गीकृते आश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधे आश्रयतासंसर्गकयोग्यताज्ञानहेतुतायाः कल्पनमधिकमेव मणिकृन्मत इत्यर्थः। शिरोमणिमते गौरवमाशंकते॥ नच दीधितिकृन्मत इति॥ तादृशेति॥ आश्रयतासंसर्गकयोग्यताज्ञानहेतुत्वाकल्पनलाघवसंभवेपीत्यर्थः। जानातीत्याद्यानुपूर्वीरूपाकांक्षाज्ञानघटितायाः शाब्दसामग्रीएवंज्ञाधातुशक्तिजन्यज्ञानोपस्थितिघटिताचयाज्ञानाश्रयत्वप्रकारकशाब्दस्यसामग्रीतस्याघटादिभिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति प्रतिबन्धकतायामाख्यातजन्याश्रयत्वादिनिवेशाद्गौरवम्। प्राचीनमतेतु आख्यातस्यानर्थकत्वान्नगौरवमित्यर्थः। समाधत्ते। भवन्मतेपीति॥ भवन्मतेपि॥ मणिकृन्मतेपि। ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः सुन्दर इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि

· नच दीधितिकृन्मते तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वाकल्पनलाघवेपि जानातीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानघटितज्ञाधातुशक्तिज्ञानजन्यज्ञानोपस्थितिघटितशाब्दसामग्र्याभिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायां आख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थितेर्निवेशनस्याधिक्याद्गौरवमितिवाच्यम्। भवन्मतेपिज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः सुन्दर इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे॥

११ प्रत्यक्षे॥ ज्ञानाश्रयत्वाभाववविशिष्टचैत्रे सुन्दरराजवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे एकविशिष्टेऽपरधर्मवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य हेतुतयानवीनमते जानातिचैत्र इत्यत्रज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इति बोधात् शाब्दसामग्रीतादृशप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका नयाहि शाब्दसामग्रीज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्र इति बोधस्तदभावघटितायोग्यताज्ञानादिरूपा प्रत्यक्षसामग्रीतुज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्र इति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयघटिता अतो बाधतदभावयोर्युगपदवस्थानासंभवेन शाब्दसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्र्येवनास्तीतिसा॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ।

मु.दी. मग्र भावादेवज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः सुन्दर इति प्रत्यक्षानुत्पत्तौ सत्यां नेदृशप्रत्यक्षे शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धिकेति नवीनमते लाघवम्॥
६७ प्राचीनमते तु ज्ञानवानिति ज्ञानप्रकारका श्रयतासंसर्गकचैत्रविशेष्यकयोग्यताज्ञानघटिता शाब्दसामग्री। प्रत्यक्षसामग्री तु ज्ञानाश्रयत्वाभाव
प्रकारकचैत्रविशेष्यकविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटिता। तत्र च ज्ञानप्रकारकमाश्रयतासंसर्गकचैत्रविशेष्यकं ज्ञानं कर्तृज्ञानाश्र
यत्वाभावप्रकारकं चैत्रविशेष्यकं ज्ञानं नावरुणद्धि॥ ग्राह्याभावानवगाहित्वात्। अतः सामग्र्योर्यौगपद्यसंभवात् शाब्दसामग्र्याः प्रत्यक्षं प्रति प्रति
बन्धकत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्याह॥ जानाति चैत्र इत्या‾द्यानुपूर्वीज्ञानघटितज्ञाधातुजन्यज्ञानोपस्थितिघटितशाब्दसामग्र्याः प्रतिबं

ज्ञानाति चैत्र इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानघटितज्ञाधातुजन्यज्ञानोपस्थितिघटितसामग्र्याः प्रतिबंधकताधिक्येन गौरवात्। मन्मते
च तादृशसामग्र्याविरोधिज्ञानाश्रयत्वाभाववत्तानिश्चयघटिततथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्याः।
ऽऽधकताधिक्येन गौरवा

दिति मूलम्। जानाति चैत्र इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानघटिताया ज्ञाधातुसामग्रीघटितायाः तथा ज्ञाधातुजन्या ज्ञानोपस्थितिघटितायाः ज्ञानप्रकारकाश्रय
तासंसर्गकचैत्रादिविशेष्यकशाब्दबोधसामग्र्याः योग्यताज्ञानादिरूपायाः प्रतिबन्धकताधिक्येन गौरवादित्यर्थः। नवीनमते लाघवमाह। मन्मते इति
॥ दीधितिकृन्मते इत्यर्थः॥ ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इति शाब्दबोधविरोधियो ज्ञानाश्रयत्वाभाववत्तानिश्चयो विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति प्रत्यक्षे विशेष्य
तावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन कारणीभूतस्तद्घटिततया। तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्याः॥ ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः सुन्दर इत्या राम
कारकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षसामग्र्याः॥ ६७

ताद्दशसामग्र्यासमम्। ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इति शाब्दबोधस्य ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्र इति योबोधस्तदभावघटितयोग्यताकांक्षाज्ञानादिरू
पशाब्दसामग्र्यासमम्। युगपदवस्थानासंभवेन। ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः सुन्दर इति प्रत्यक्षे ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्र इति विशेष्यतावच्छे
दकंप्रकारकनिर्णयघटितासामग्री विशेष्यतावच्छेदकज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्र इति निश्चय एव ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इति शाब्दबोधे बा
धः ईद्दशबाधाभावः शाब्दसामग्री तयाच बाधतदभावयोर्युगपदवस्थानासंभवेन शाब्दसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्र्यभावादेव ईद्दशप्रत्य
क्षानुत्पत्तौ शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनाविरहादित्यर्थः॥ शेषं दर्शितदिशावसेयमिति॥ यद्यपि प्राचीनमतेपि ज्ञानाभाववांश्चैत्रः सु
न्दर इति विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे ज्ञानवांश्चैत्र इति शाब्दबोधसामग्र्याः योग्यताज्ञानादिरूपायाः ताद्दशप्रत्यक्षे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनि

ताद्दशशाब्दसामग्र्यासमं युगपदवस्थानासंभवेन ताद्दशप्रतिबंधकत्वकल्पनाविरहादित्यधिकं दर्शितदिशावसेयम्॥

र्णयविधया कारणस्य ज्ञानाभाववांश्चैत्र इति निर्णयस्य ज्ञानवांश्चैत्र इति शाब्दबोधे बाधतया ताद्दशबाधाभावघटितायाः प्रतिबन्धक
त्वं न कल्प्यते बाधतदभावयोर्युगपदवस्थानासंभवेन बाधाभावघटितशाब्दसामग्रीकाले विशेष्यतावच्छेदकज्ञाना भाववत्ताप्रकारक
निश्चयरूपप्रत्यक्षकारणाभावादेतत्प्रत्यक्षानुत्पत्तौ शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाभावादिति लाघवं संभवति। नवीनमते तु ज्ञानाभाववांश्चैत्र इ
ति प्रत्यक्षसामग्री ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र शाब्दसामग्र्योः यौगपद्यसंभवात्ताद्दशप्रत्यक्षे शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकतया नवीनमते गौरवमिति
तथापि ज्ञानाभाववदाश्रयत्वं प्रमेयमिति आश्रयत्वं ज्ञानाभाववदिति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयो हेतुः॥ स च निर्णयः ज्ञानाश्रय

त्ववानितिशाब्दस्यबाधस्तज्ज्ञावघटिताशाब्दसामग्रीतिबाधतदभावयोर्यौगपद्यासंभवात् शाब्दसामग्रीकालेप्रत्यक्षसामग्र्यभावादेवज्ञाना
भाववदाश्रयत्वेप्रमेयमितिप्रत्यक्षानुसत्तौशाब्दसामग्र्याःप्रत्यक्षंप्रतिप्रतिबन्धकत्वाभावान्नवीनमतेलाघवम्।प्राचीनमतेतुआश्रयत्वं
ज्ञानाभाववदितिनिश्चयघटिताप्रत्यक्षसामग्रीज्ञानवानितिशाब्दस्यसामग्री।आश्रयत्वंज्ञानाभाववदितिनिश्चयाभावघटितानभवती
तिसामग्र्योर्यौगपद्यसंभवाच्छाब्दसामग्रीप्रत्यक्षेप्रतिबन्धिकेतिगौरवंप्राचीनमतेपीत्युभयमतसाम्येपिज्ञानत्वाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः
सुन्दरइत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षेजानातिचैत्रइत्याद्यानुपूर्वीज्ञानघटितज्ञाधातुजन्यज्ञानोपस्थितिघटितसामग्र्याःप्रति

अथैवंरीत्याभूतलेनघटइत्यादौघटादिपदस्यघटप्रतियोगिकादौतदुत्तरसुब्विभक्तेरेववाप्रतियोगितायांलक्षणामभ्युपेत्यतत्र
घटप्रतियोगिकाभावोभूतलवृत्तिरित्याद्याकारकप्रतियोगिताप्रकारकशाब्दबोधोपगमएवसमुचितः॥ ((वंधकताधिक्येनप्राचीनमते
पूर्वोक्तगौरवमधिकमितिभावः।शंकते॥अथैवंरीत्येति॥जानातीत्यादावाख्यातार्थाश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधाङ्गीकारेणत्यर्थः।इदञ्च
प्रतियोगिताप्रकारकशाब्दबोधएवसमुचितइत्यत्रान्वेति।प्रतियोगिताप्रकारकशाब्दबोधप्रवादमुपपादयति।भूतलेनघटइत्यादौघटादिपदस्य
घटप्रतियोगिकादौ।लक्षणांस्वीकृत्यतत्रभूतलेनघटइतिवाक्येघटप्रतियोगिकाभावोभूतलवृत्तिरितिप्रतियोगिताप्रकारकशाब्दएवसमुचितःज
याचनामार्थयोर्घटप्रतियोगिकस्याभावस्यचअभेदान्वयबोधइतिनिपातातिरिक्तत्वविशेषणंनामार्थयोरभेदान्वयइतिव्युत्पत्तौनदेयंएवंघटपदोत्तम
तरंप्रथमायाएववाप्रतियोगितायांलक्षणातदापिघटस्यप्रतियोगित्वेप्रथमार्थेतस्यचाभेदान्वयइतिनामार्थविभक्त्यर्थयोरेवान्वयस्तदापि॥ ६ ॥ ६९

निपातातिरिक्तत्वविशेषणं नामार्थयोरिति व्युत्पत्तौ व्यर्थमिति नवीनस्य शंका॥ प्राचीनमते प्रतियोगितासंबन्धेन घटस्य नञर्थो अभावे भेदान्वयः
। स च नामार्थयोर्न संभवतीति उक्तव्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तविशेषणं सार्थकमिति भावः। तथा सति। प्रतियोगिताप्रकारकशाब्दांगीकारे सति। तथा
विधसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्याः। भूतलेन घट इत्यादिसमभिव्याहारज्ञानघटितशाब्दबोधसामग्र्याः। घटप्रतियोगिकत्वाभाववान भावः
प्रमेय इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवादिति। घटाभावः घटप्रतियोगिकत्वाभाववानिति। विशेष्यतावच्छेद
कप्रकारकनिर्णयः प्रत्यक्षकारणं स एव घटप्रतियोगिताकत्ववान् भाव इति शाब्दबोधे बाधस्तदभावघटिता च योग्यताज्ञानादिरूपा शाब्द

तथा सति तथाविधसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्या घटप्रतियोगिकत्वाभाववानभावः प्रमेय इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति
प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन लाघवात् इत्युक्तनियमे निपातातिरिक्तत्वविशेषणवैयर्थ्यमिति चेन्न भूतलेन घट इत्यादौ घटाद्यभावे
भूतलाद्यन्वितसप्तम्यर्थाधेयत्वस्येव तादृशस्थले शाब्दे तादृशसप्तम्यंतार्थभूतलादिवृत्तित्वाभावस्यान्वयबोधोऽप्यनुभवसिद्धः॥

सामग्री। तथाच बाधतदभावयोरयौगपद्यात् शाब्दसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्र्यभावादेव प्रत्यक्षानुत्पत्तौ न शाब्दसामग्री प्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका
इति नवीनमते लाघवादित्यर्थः। प्राचीनमते तु प्रतियोगितासंबन्धेन घटवान् भाव इति शाब्दबोधः सामग्री उक्तप्रत्यक्षसामग्र्योर्मेलनसंभवा
त् शाब्दसामग्री उक्तप्रत्यक्षे प्रतिबंधिकेति गौरवमिति भावः। अथ नामार्थयोरिति व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणसाफल्याय पूर्वपक्षिमते
दृष्टान्तस्याबदति। भूतलेन घट इत्यादाविति। घटाभावो भूतलवृत्तिरिति घटाभावधर्मिक भूतलवृत्तित्वप्रकारकशाब्दानुभववत् तादृशस्थले

कारणबलात्घटोभूतलवृत्तित्वाभाववानितिघटविशेष्यकभूतलवृत्तित्वाभावप्रकारकशाब्दानुभवोपीत्यर्थः॥अन्यथा॥घटादिविशेष्यक
भूतलादिवृत्तित्वाभावप्रकारकशाब्दबोधानङ्गीकारे॥तादृशवाक्यजन्यस्य॥भूतलेनघटइत्यादिवाक्यजन्यस्य।अप्रामाण्यज्ञानविषयी
भूतोबाधोनप्रतिबन्धकइत्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितेत्युक्तम्॥पूर्वपक्षिमतेसिद्धस्यघटाभावोभूतलवृत्तिरितिबोधस्यभूतलेघटइत्यादि
वाक्यजन्यघटादिविशेष्यकभूतलादिवृत्तित्वप्रकारकबोधंप्रतिसर्वानुभवसिद्धविरोधितानुपपत्तेरित्यर्थः।नहिघटाभावधर्मिकभूतल
वृत्तित्वप्रकारकंज्ञानंघटधर्मिकंभूतलवृत्तित्वप्रकारकज्ञानंविरुणद्धिग्राह्याभावानवगाहित्वात्॥किंतुघटोभूतलवृत्तिरितिज्ञानंघटोनभूत

अन्यथातादृशवाक्यजन्यस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितबोधस्यभूतलेघटइत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेष्यकभूतलाद्याधेयत्व
प्रकारकबोधविरोधितायाःसर्वानुभवसिद्धायाअनुपपत्तेः।नञ्पदंविनायत्रधर्मिणियस्यविशेषणतयाभानंयादृशसमभि
व्याहाराद्भवतितादृशसमभिव्याहारस्थलेनञ्सत्त्वेतत्रधर्मिणितदभावःप्रतीयतेइत्यनुभवापलापप्रसंगाच्च। लवृत्तिरित्येवज्ञान

प्रतिबन्धकंग्राह्याभावावगाहित्वादिति।भूतलेनघटइतिवाक्यात्घटधर्मिकभूतलवृत्तित्वाभावप्रकारकबोधोअवश्यमंगीकरणीयइतिभावः
प्रतियोग्यभावान्वयोतुल्ययोगक्षेमावितिनियमनिर्वाहमप्याह॥नञ्पदंविनेति॥यादृशसमभिव्याहारात्।भूतलेघटइत्याकांक्षावशात्।नञ्
पदंविनायत्रधर्मिणिघटे।यस्य।भूतलवृत्तित्वस्य।विशेषणतयाभानंभवति।तादृशसमभिव्याहारस्थले॥भूतलेनघटइतिसमभिव्याहारस्थले
नञ्सत्त्वे।तत्र।तस्मिन्घटरूपेधर्मिणि।तदभावः।भूतलवृत्तित्वाभावः।प्रतीयतेइत्यनुभवापलापप्रसंगाच्चेत्यर्थः॥ ६ ॥ ६ ॥

एवञ्च॥ न भूतले घट इति वाक्यात् घटो भूतलवृत्तित्वाभाववानिति बोधांगीकारे च सति॥ नञर्थाभावेऽनुयोगितारूपभेदसंबन्धेन प
टो भूतलवृत्तित्वाभाववानित्यन्वयबोधो न संभवति नामार्थयोरभेदान्वयबोधनियमादिति तादृशबोधोपपत्तये नामार्थयोरित्यादिव्युत्प
त्तिशरीरे निपातातिरिक्तत्वं विशेषणमावश्यकमित्यर्थः। निपातातिरिक्तेये नामनी तदर्थयोरभेदान्वयः प्रकृते च निपातत्वान्नञर्थेऽभावेऽनु
योगितारूपभेदसंबन्धेन घटान्वयो न विरुद्ध इति भावः। उक्तव्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वप्रवेशे युक्त्यन्तरमाह। एवं पूर्वोक्ततुल्यरीत्या न पचति
चैत्रः चैत्रस्य न धनमित्यादौ पाककृतिचैत्रस्वत्वयोरभावस्य नञर्थस्य चैत्रधनादावनुयोगितयाभेदसंबन्धेनान्वयबोधोपपत्तये तत्र निपाताति

एवञ्च नञर्थाभावेऽनुयोगितया घटाद्यन्वयबोधोपपत्तये निपातातिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकम्। एवं न पचति चैत्रः चैत्र
स्य न धनमित्यादौ पाककृतिचैत्रस्वत्वाद्यभावस्य नञर्थस्य चैत्रधनाद्यन्वयबोधोपपत्तये घटो न पट इत्यादौ नञर्थघटा
दिभेदस्यान्वयबोधोपपत्तये च तदावश्यकम्। न चोक्तस्थलेषु नञोऽभाववल्लाक्षणिकतयाभाववतासममनुयोगिनो भेदान्वय
बोध एवोपेयत इति वाच्यं।

रिक्तत्वं विशेषणं नामार्थयोरिति व्युत्पत्तावावश्यकम्। एवं घटो न पट इत्यादौ घटे अनुयोगितया पटे प्रतियोगितया उभय
विधभेदसंबन्धेनान्वयबोधोपपत्तये च। तदावश्यकं। निपातातिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकमित्यर्थः। पुनः शंकते। न चोक्तस्थलेष्विति। भूतले न पटः। न
पचति चैत्रः। चैत्रस्य न धनम्। घटो न पटः। इत्यादिषु भूतलवृत्तित्वाभाववान् पटः पाककृत्यभाववांश्चैत्रः चैत्रस्वत्वाभाववद्धनम्। पटप्रतियोगिकाभाव
वान् घट इति शाब्दबोधसंभवात् नञोऽभाववति लक्षणया ऽभाववत्तासममनुयोगिनोऽभेदान्वयबोध एव तत्र तेषु स्थलेषूपेयते न तु भेदान्व

योपियेनोकव्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणं स
त्वं स्यादित्यर्थः।

व्यु॰टी॰ ७०

समाधत्ते॥ तथासतिसर्वत्राभाववत एव नञर्थतया मुख्यार्थपरनञो दुर्लभत्वापत्तेरिति मूलम्। तथासतीति। अभावत्विनञो लाक्षणिकत्वे सतीति। सर्वत्र। घटो न पटः अपटो घटः भूतलेन घटः अघटं भूतलमिति व्याससमासस्थले सर्वत्रेत्यर्थः। अभाववत एव नञर्थतया मुख्यार्थनञो दुर्लभत्वापत्तेरिति। अनन्तानामभावानां शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादखण्डोपाधिरूपमभावत्वं शक्ततावच्छेदकं लघुभूतमुपेयं अभावरूपमुख्यार्थकनञश्च प्रयोगादर्शनादभावे शक्तेरसिद्धौ शक्यसंबन्धरूपालक्षणापि न संभवतीति भूतले न घटः चैत्रो न पचति चैत्रस्य न धनं न घटो न पटः इत्यादिषु नञोऽभावपरताभ्युपेया॥ तथा च नामार्थयोः कथं भेदान्वय इत्युक्तव्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकमिति भावः। ननु घटो

तथासति सर्वत्राभाववत एव नञर्थतया मुख्यार्थपरनञो दुर्लभत्वापत्तेः। अभावस्य भेदान्वयबोधोपगमेऽपि कार्यकारणभावकल्पनाधिक्यविरहेणाभाववति लक्षणानौचित्यात्। अभाववतोऽभेदान्वयबोधोपगमे भूतले घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधे भूतलेन घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधस्याविरोधित्वापत्तेश्च॥

११ नेत्यनुयोग्यसमभिव्याहृतनञ एव अभावपरत्वं संभवतीत्यत आह॥ अभावस्येति॥ ननु मन्मते ज्ञायमानस्याभाववत्ताग्रहस्य प्रतिबध्यते तं इत्ताज्ञानं अभावमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधस्याविरोधित्वेनाभावमुख्यविशेष्यकशाब्दसामग्र्याप्रतिबन्धकत्वकल्पनं लक्षणानंगीकर्तुरधिकमित्याशंक्याह॥ कल्पनाधिक्यविरहेणेति। तथा च निर्धर्मितावच्छेदकाभावबुद्धेरपि कुत्राप्यविरोधितया साम्यादित्याशयः। भेदसंसर्गकनञर्थप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमधिकमेवेत्यत आह। अभाववत इति। अविरोधित्वापत्तेश्चेति। बाधकमप्युक्तमित्यविरोधित्वापत्तिमुपपादयति॥ ६ ॥ ६ ॥

लाघवादिति॥ग्राह्याभावनिर्णयस्यैवेति॥भूतले घट इत्यत्र भूतलवृत्तिर्घट इति बोधात् ग्राह्यं भूतलवृत्तित्वं तदभावो भूतलवृत्तित्वाभावः तन्नि र्णयस्यैव भूतलवृत्तित्वाभाववानिति भूतलवृत्तित्वाभावप्रकारकघटविशेष्यकनिर्णयस्यैव न तु भूतलवृत्तित्वाभाववत्प्रकारकाभेदसं सर्गकघटविशेष्यकबोधस्येति भूतलेन घट इति वाक्यात् भूतलवृत्तित्वाभावप्रकारकघटविशेष्यकबोध एवाङ्गीकर्तुमुचितः नत्वभावव त्तिलक्षणापीति नञोऽभावे शक्तिः सिद्धेति भावः॥नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमतेपि यद्यप्युक्तरीत्या लाघवं संभवती तियथा राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षं प्रति षष्ठीस्वत्वार्थिकेति नव्यमते।राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं नक

लाघवात्स्वरूपसंबन्धेन ग्राह्याभावनिश्चयस्यैव विशिष्टबुद्धिविरोधित्वान्नत्वभेदसंसर्गकग्राह्याभावाश्रयप्रकारक निश्चयस्येति।नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमतेपि यद्यप्युक्तरीत्या लाघवं संभवति॥

स्यते राजस्वत्वाभाव वान् पुरुष इति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयः प्रत्यक्षे कारणं स एव निर्णयः शाब्दबोधेषु बाधः।तादृशबाधाभावः शाब्दबोधे कारणम्।तथा च बाधतदभावयोर्युगपदवस्थानासंभवात्सामग्र्योर्मेलनं न संभवतीति न शाब्दसामग्रीप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका तथा नीलाभेदाभाववान् घटः प्रमेय इति प्रत्यक्षेपि नीलाभेदाभाववान् घटः इति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयः कारणं स एव च नीलो घट इति वाक्यजन्ये नीलाभेदवान् घट इति शाब्दबोधे बाधः तस्य बाधस्याभावः शाब्दबोधे कारणमिति प्रत्यक्षशाब्दसामग्र्योः बाधतदभावघटितयोर्यौगपद्यासंभवात् न शाब्दसाम ग्री प्रत्यक्षे प्रतिबन्धिके त्युक्तरीत्येत्यर्थः।यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वत्वं संसर्गः षष्ठी निरर्थिका राजवान् पुरुष इति शाब्दधीः षष्ठ्यन्तराजपद

मकत्वाच्चनराजापुरुषइत्यत्रस्वत्वसंसर्गकराजवान्पुरुषइतिबोधापत्तिः॥नवानामार्थयोरभेदान्वयानुपपत्तिरितिवदतः प्राचीनमतेराजपदस्यराजसंबन्धिनिस्वारसिकलक्षणाग्रहदशायांराजसंबन्धिप्रकारकबोधआवश्यकः तथाचनीलोघटइत्यत्रापिविशेषणविभक्तिरप्यभेदबोधकतयाषष्ठीवत्सार्थिकेत्युक्तरीत्येत्यर्थः॥इष्टापत्त्यासमाधत्ते।तथापितत्रापिननोविद्वेषइतिदिगिति।तथापिप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावस्यलेउक्तरीत्यालाघवसंभवेपि॥तत्रापिप्रतिबन्धकतालाघवलभ्येविशेषणविभक्त्यभेदार्थकत्वेपि॥नः।अभेदसंसर्गतावादीनामस्माकम्।युक्तिबलात्वस्तुसिद्धौनविद्वेषइतिभावः॥इतिव्युत्पत्तिवादेनामार्थान्वयबोधविवरणम्॥अथप्रत्ययार्थंनिरूपयितुमाह।प्रत्ययाश्चेति।तद्धि

तथापितत्रापिननोविद्वेषइतिदिक्।प्रत्ययाश्चविभक्तिकृत्तद्धितादिभेदेननानाविधाः।विभक्तिश्चसुप्तिङ्भेदेनद्विविधासुबिभक्तयःप्रथमाद्वितीयादयःसप्त।तत्रप्रथमार्थःप्रकृत्यर्थेविशेषणविधयान्वयिनीसंख्यैव।

(तादीत्यादिनाक्यच्काम्यच्सनादिपरिग्रहः।तत्रप्रथमार्थःप्रकृत्यर्थेविशेषणविधयान्वयिनीसंख्यैवेति।नीलोघटोनास्तीत्यादिनीलादिसमभिव्याहृतप्रकृत्यर्थेघटादिःनीलाभिन्नेकैघटप्रतियोगिकोऽभावइतिबोधात्।तत्र।सप्तविभक्तिमध्ये।संख्यैवेत्येवकारेणसंख्यातिरिक्तार्थव्यवच्छेदः।अन्यथातण्डुलंपचतीत्यत्रद्वितीयार्थएकत्वंकर्मत्वंतत्रएकत्वविशिष्टतण्डुलनिष्ठाकर्मतेतिबोधात्यथाएकत्वंप्रकारएवनतुविशेष्यंतथासंख्यातिरिक्तार्थस्वीकारेतस्यैवविशेष्यतयाभानंस्यान्नत्वेकत्वस्य।घटइत्यत्रनीलादिपदान्तरासमभिव्याहारेघटवृत्तिएकत्वमित्येवानुभूयतेनत्वेकत्ववान्घटइतितथासति घटत्वादिवदेकत्वस्यापिप्रकृत्यर्थत्वंस्यादितिप्रथमानिरर्थिकैवस्यादितिवैयाकरणमतप्रवेशइतिभावः।घटवृत्तिएकत्वमितिबोधमुपपादयति॥

अत एवेति। अत एव संख्यामात्रस्य प्रथमार्थत्वादित्य। मात्रपदेन संख्यातिरिक्तार्थव्यवच्छेदः। अतिरिक्तार्थे च परामिसत्र एकत्वविशिष्टपदस्य सिकताः
इति वदेकत्वस्य विशेषणत्वं स्यान्न त्वेकत्वस्य कुत्रापि विशेष्यत्वमिति भावः। प्रथमार्थत्वादेवेत्येवकारेण प्रकृत्यर्थत्वव्यवच्छेदः प्रकृत्यर्थत्वे प्रकृत्यर्थ
तावच्छेदकघटत्वादिवत् एकत्वमपि सर्वत्र विशेषणतयैव भासते न तु विशेष्यतया। तथा च नीलादिपदासमभिव्याहृतकेवलं घट इत्यत्रापि घटवृ
त्त्येकत्वमिति बोधो न स्यादित्यर्थः। प्रथमार्थत्वे तु एकत्वस्य मुख्यविशेष्यतया भानमुपपद्यते इति भावः। न च एकत्वादिवाचकत्वं तत् एकवचनत्वं सुवच

अत एव यत्र विशेष्यवाचकसमानविभक्तिकं पदं निपातपदं वा नास्ति तत्र प्रथमान्तार्थस्य विशेष्यभासकसामग्र्यभावादसौ मुख्य
विशेष्यतयैव भासते। संख्यायां च एकवचनद्विवचनबहुवचनानामेकत्वत्वद्वित्वत्वबहुत्वत्वावच्छिन्नायां शक्तिः शक्तता
च सुऔजस्त्वादिना न तु स्वादित्वादिना साधारणैकवचनत्वादिना एकवचनत्वादेर्द्विवचनत्वातानैकत्वादिवाचकत्वं तत् वाचकतायाः
शक्ततावच्छेदकत्वे आत्माश्रयात्। बोधकतारूपत्वे शक्तिभ्रमेण द्विवचनादीनामपि एकत्वबाधकतया अतिप्रसक्तत्वात्॥

मिति शंकतां समाधत्ते॥ वाचकतायाः। एकत्ववाचकतायाः॥ शक्ततावच्छेदकत्वे आत्माश्रयप्रसंगात्। शक्तत्वाज्ञाने शक्ततावच्छेदकज्ञानं कारणं
शक्ततावच्छेदकश्च एकवचनत्वमेव तच्च शक्ततारूपमेवेति स्वज्ञाने स्वज्ञानापेक्षया आत्माश्रयप्रवेशादित्यर्थः। आत्माश्रयमुद्धरति बोधकतारूप
त्वे इति। वाचकत्वं यदि शक्तत्वरूपं तदात्माश्रयः यदि एकत्वबोधकत्वरूपं तदा घटाविति आदावेकत्वे द्विवचनशक्तिभ्रमकाले लक्षणाग्रहकाले वा द्वि
वचनादीनामपि एकत्वबोधकतयाऽतिप्रसक्तत्वादित्यर्थः।

अतिप्रसक्तो हि धर्मीनावच्छेदक इति। नचैकवचनत्वादिकं जातिविशेष इति॥ सुरभिपदघटकसुभागे सुबन्तत्वैकवचनत्वं नास्ति एकवचनत्वं पटमित्यत्रवि
भक्तौ तत्र सुत्वं नास्ति सुत्वमेकवचनत्वञ्चोभयं रामइत्यत्रसावितिसांकर्यादित्यर्थः। नचेत्यारभ्यवाच्यमित्यन्तेन ग्रन्थेन शंकते॥ नचेति। तत्। एकवचन
त्वं। तदज्ञानदशायां। शक्तिसंबन्धेन एकवचनपदवत् सुअमादिकमिति ज्ञानं भ्रमात्मकं तदज्ञानदशायां सुपदं एकत्वेशक्तमिति शक्तिभ्रम एवतस्मा
देव शाब्दबोधोपपत्तिरित्यर्थः एकवचनादिशब्दस्येति॥ शंकामध्ये शंकातु न कर्त्तुमर्हा॥ एकवचनमिति समुदायो रूढ्या स्वादिबोधको न त्वेकं वक्तीति व्यु

नचैकवचनत्वादिकं जातिविशेषः। सुत्वादिनासंकरात्। नचशक्तिसंबन्धेन एकवचनादिपदवत्त्वं तत्। तादृशाज्ञानदशायांचस्व
त्वादिनाशक्तिभ्रमादेव शाब्दबोधः एकवचनादिशब्दस्यपदद्वयात्मकतयातादृशसमुदायशक्तेरेवाप्रसिद्धिरितितुनाशंकनीयम्
। एकं वक्तीत्यादिव्युत्पत्त्या एकवचनादिशब्दस्य स्वादिबोधकत्वे एकादिशब्देपि तादृशव्यवहारापत्तेः। एकवचनादिशब्दस्यस्वादौ
रूढिस्वीकारस्यावश्यकत्वादितिवाच्यम्। ग्रन्थकारीयसंकेतेनैवोपपत्तौ एकवचनादिपदे शक्तेरप्रामाणिकत्वात्। तान्येकवचन
द्विवचनइत्यादिपाणिनिसूत्रस्य तदीयसंकेतग्रहपरतयाप्युपपत्तेः॥

त्पत्त्या एकवचनमिति समस्तं वाक्यमपि स्वादिबोधकमेकशब्देप्येकवचनव्यवहारापत्तेरिति शंकाग्रन्थार्थः। समाधत्ते। ग्रंथकारीयेति॥ पाणिन्यादि
मुनीनामेकवचनपदेन स्वादिर्बोध्य इतीच्छाविशेषरूपः संकेत एव एकवचनपदेस्ति न त्वीश्वरेच्छारूपा शक्तिरप्रामाणिकत्वादित्यर्थः। ननु व्याकरणेश
क्तिग्राहकं न स्यादत आह। तान्येकवचनद्विवचनेइत्यादीति। द्विवचनार्थो द्वित्वं बोध्यमिति पाणिनीयसंकेत एव न तु शक्तिरित्यर्थः।

तत्तद्ग्रन्थमाह। नह्यिवृस्थाख्यौ नदीत्यनुशासनादिति॥ स्त्र्याख्यौ स्त्रीवाचके ईकारान्ते शब्दे गंगादिनदीवाचकनदी ------ पदस्य यागस्यासंकेतस्य
थाएकवचनपदेपीत्यर्थः॥ अत्र ग्रन्थान्तरसंमतिमाह। अत एव नद्यादिसंज्ञा इति॥ आधुनिकविषयसंकेतशालित्वात् टिघुभादिसंज्ञा ------------
द्वनद्यादिसंज्ञापि पारिभाषिक्यः पाणिन्यादिकृताः सांकेतिका एवेत्यर्थः। नत्वौपाधिकीति॥ जात्युपाधी नैमित्तिकसंज्ञे स्त इति सूत्रं जात्यवच्छिन्नवाचकत्वमुपाध्यव
च्छिन्नवाचकत्वं वा नैमित्तिकसंज्ञात्वमिति तदर्थात् जात्यवच्छिन्नवाचकत्वस्वरूपनैमित्तिकसंज्ञात्वं टिघुभादिबोध्येष्वनजातयइतिभावः। शंकते। अथै

नह्यिवृस्थाख्यौ नदीत्यनुशासनात् स्त्र्याख्य इदूदन्तादिशब्देन नद्यादिपदस्य शक्तिः सिध्यति किन्तु तदीयसंकेततयाप्युपपत्तेः
अत एव नद्यादिसंज्ञा आधुनिकसंकेतशालित्वात् पारिभाषिक्य एव न त्वौपाधिकी अथैवमपि पाणिनिसंकेतसंबंधेन तादृशपदवत्त्व
मेव एकत्वादिशक्ततावच्छेदकमस्त्विति चेत्। तादृशसंकेतस्य केन रूपेण संबन्धता। संकेतत्वेनेति चेत्तर्हि कस्यचित् पुंस एक
वचनपदात् सुऔजसादिर्बोद्धव्य इत्याकारकसंकेतस्यापि संभवादतिप्रसक्तिर्दुर्वारैव। पाणिनिसंकेतत्वेन तथेति चेत्तर्हि
व्याकरणान्तरप्रणेतुः पुरुषान्तरस्यापि तादृशसंकेतस्य संभवात् तदीयसंकेतसंबन्धेन तत्पदवत्त्वस्य॥ ६ ॥ ६ ॥

वमपीति॥ एकत्वादौ एकवचनपदे शक्तेरप्रामाणिकत्वेपीत्यर्थः। त्वदुक्तपाणिनिसंकेतसंबंधेन एकवचनत्वमेवैकत्वादिशक्ततावच्छेदकमित्य
र्थः। समाधत्ते। तादृशसंकेतस्येति। अतिप्रसक्तिर्दुर्वारैवेति। अतिप्रसक्तौ धर्मो नावच्छेदक इत्यर्थः। पाणिनीयसंकेतसंबंधेन तथा संबंधतेति
चेत् तर्हि व्याकरणप्रणेतुः पाणिनिभिन्नपुरुषस्यापि पाणिनिसंकेतसंभवात् पुरुषान्तरीयसंकेतसंबन्धेन तत्पदवत्त्वस्य पुरुषान्तर ॥ ६ ॥

संकेतितनयत्किंचित्पदवत्त्वस्यवाएकत्वंशक्ततावच्छेदकंसंकेतभेदेनैवशक्ततावच्छेदकभेदेनापिशक्तिभेदमाह॥डिस्यादिपदादिति॥डिस्यादि
पदात्स्वौजसादिर्बोद्धव्यः इत्याकारकपुरुषविशेषसंकेतसंबन्धेनडिस्यादिपदवत्त्वस्यवाविनिगमनाविरहेणएकत्वशक्ततावच्छेदकत्वमितिगौर
वात्तथाचागत्याशक्तिसंबन्धेनपाणिनिसंकेतसंबन्धेनवाएकवचनपदवत्त्वमेकत्वादिशक्ततावच्छेदकमित्याद्युक्तगतिविरहेणआनुपूर्वीविशे

डिस्यादिपदात्सुऔजसादिर्बोद्धव्यइत्याकारकपुरुषविशेषसंकेतसंबंधेनडिस्यादिपदवत्त्वस्यवाविनिगमनाविरहेणशक्तता
वच्छेदकताप्रसंगस्तथावागत्याआनुपूर्वीविशेषएवशक्ततावच्छेदकइति।यत्तुसंख्यापिप्रकृतेरर्थः एकवचनादिकंचए
कत्वाद्यर्थेतात्पर्यग्राहकमेव-नचैवमेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयेआकांक्षाविरहात्घटादावेकत्वाद्यन्वयानु
पपत्तिः अन्यथाहर्यादिपदादुपस्थितयोरश्वसूर्ययोराधाराधेयभावेनान्वयापत्तिः घटादिपदस्यएकत्वादिविशिष्टस्यघटा
दौचनशक्तिसंभवः घटरूपंपश्येत्यादौसंख्यानवच्छिन्नघटादेरेवान्वयबोधादितिवाच्यम्।आकांक्षावैचित्र्यादेकप्रकृत्युपस्थाप्ययो
रपिघटैकत्वयोः परस्परमन्वयसंभवात्॥९॥

षएवसुत्वऔत्वजस्त्वादिरूपएवशक्ततावच्छेदकमित्यर्थः।यत्त्विति।शंकते।नचैवमिति।संख्या
सा अपिप्रकृत्यर्थत्वंइत्यर्थः।एकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परान्वयबोधेआकांक्षानास्तिकिन्तुभिन्नपदोपस्थाप्ययोरेव॥अन्यथेतिएकपदोपस्था
प्ययोरप्यर्थयोरन्वयबोधेआकांक्षासत्वेहरिरित्यतोप्यश्वारूढः सूर्यइतिबोधापत्तेरित्यर्थः।घटपदस्यचैकत्वविशिष्टेघटेनशक्तिः घटरूपंपश्येत्या याम
दौएकघटनिष्ठरूपमितिबोधाभावात्॥समाधत्ते॥आकांक्षावैचित्र्यादिति।तथाचहरिरित्यादौअश्वारूढः सूर्यइत्यननुभवाभावात्॥ ९ ॥ ९ ॥

एकपदार्थयोरन्वयेपि घटइत्यादावेको घटइत्यनुभवादाकांक्षाच कल्प्यते। अत एवेति। एकपदोपस्थाप्ययोरप्याकांक्षासत्वादेव। अन्ययोगः व्यव
च्छेदश्चएवकारार्थः। तयोः परस्परान्वयः पार्थएव धनुर्धरइत्यादौ पार्थइत्यादौ पार्थभिन्ने धनुर्धरत्वयोगप्रतियोगिकाभावप्रतीतेरित्यर्थः। नचैवं
कर्मत्वादिकमपि प्रकृत्यर्थ एवेति॥ एवंप्रत्ययार्थस्यापि प्रकृत्यर्थत्वांगीकारे॥ किंतत्र कर्मत्वे द्वितीया शक्तेति शंकाग्रन्थः। समाधत्ते। नामार्थधात्व
र्थयोरिति। तेन नामार्थेन समंधात्वर्थस्याभेदान्वयो न संभवतीति कर्मत्वन्द्वितीयार्थइत्यर्थः। पुनः शंकते। नच संख्यायाः प्रातिपदिकार्थत्वेता

अत एवखण्डशक्तैवकाराद्युपस्थाप्ययोरन्ययोगव्यवच्छेदाद्योः परस्परमन्वयबोधः नचैवंकर्मत्वादिकमपि प्रकृत्यर्थएवास्तुकिं
तत्रद्वितीयादिशक्त्येति वाच्यम्। नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया कर्मत्वादेर्नामार्थत्वेतेन समं धात्वर्थान्व
यासंभवात्। नच संख्यायाः प्रातिपदिकार्थत्वे सति तात्पर्यज्ञाने विनैव शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहंच द्विवचनाद्यन्तपदादेकत्वादिबो
धसंभवात्। एकत्वादितात्पर्येण एकवचनान्तस्येव द्विवचनांतस्यापि पदस्य स्वारसिकप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्।

त्पर्यज्ञाने सति विनैव शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहञ्च द्विवचनाद्यन्तपदादेकत्वबोधसंभवादिति मूलम्। द्विवचनस्य एकत्वे शक्तिभ्रमकाले द्विवचनस्यै
कत्वे लक्षणाग्रहकालेच एकत्वबोधे इष्टापत्तेराह। विनैव शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहञ्चेति। तथाच द्विवचनान्तत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताकल्पने गौरवेण
एकत्ववाचकप्रकृतिसत्वात् द्विवचनबहुवचनान्तस्थलेपि एकत्वभ्रमापत्तेरित्यर्थः। द्विवचनान्तस्यापि पदस्य स्वारसिकप्रयोगापत्तिरिति वाच्य
मिति। स्वारसिकः सकलजनसाधारणप्रयोगस्तदापत्तिरिति न संख्यातदर्थेत्यर्थः॥ ॥ ८ ॥ ८ ॥ ८ ॥ ६ ॥ ६ ॥

समाप्यते। अनादितात्पर्यस्यैव स्वारसिकप्रयोगमूलत्वादिति। तथाचस्वारसिकप्रयोगे एकत्वार्थकपदसत्वंननियामकं किन्त्वनादितात्पर्यमेव नियामकन्द्विवचनाद्यन्तपदस्यएकत्वाद्यावनादितात्पर्यविरहेणद्विवचनाद्यन्तपदादेकत्वबोधरूपातिप्रसंगविरहादित्यर्थः। ननुप्रयोगमूलाभूतशक्तिग्रहप्रयोजकतयैवव्याकरणसार्थक्यंतच्चनसंभवति अनादितात्पर्यस्यैवप्रयोगमूलत्वोक्तेरत आह॥ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्याद्यनुशासनञ्चतादृशार्थेतात्पर्यग्राहकमेवेतीति। द्व्येकयोरितिभावप्रधानोनिर्देशः वाचकत्वंसप्तम्यर्थस्तथाचद्वित्वैकत्ववाचकेद्वि

अनादितात्पर्यस्यैवस्वारसिकप्रयोगमूलत्वात्। एकवचनाद्यंतपदस्यैवएकत्वाद्यावनादितात्पर्योपगमेनातिप्रसंगविरहा
त्द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचनेइत्याद्यनुशासनंचतादृशतात्पर्यग्राहकमेवेतिवैयाकरणमतम्। तदसत्। अनंतानांप्रकृत्यानुपू
र्वीणांशक्ततावच्छेकत्वापेक्षया अल्पतरविभक्त्याद्यानुपूर्वीणामेकत्वादिशक्ततावच्छेदकस्यैवोचितत्वात्। नचप्रातिपदिक
त्वमेवशक्ततावच्छेदकंनतुघटपदत्वादिकमितिनशक्त्यानन्त्यमितिवाच्यम्। ((वचनबहुवचनेभवतः। इत्येवंरीत्याव्याकरणंशक्ति

ग्राहकंनभवतिकिन्तुतादृशार्थेएकवचनान्तप्रकृतेरेकार्थकत्वन्द्विवचनान्तप्रकृतेर्द्वित्वार्थकत्वंद्व्येकयोरित्यनुशासनमनादितात्पर्यग्राहकमेवेत्यर्थः। वैय्याकरणमतन्दूषयति। तदसदिति। अनन्तानामिति। प्रकृतयः प्रत्ययानुपूर्व्यो बहुतरास्तदपेक्षया विभक्तयः स्वल्पा इतिविभक्त्या/नुपूर्व्याप्यल्पा इतितादृशशक्ततावच्छेदका इतिविभक्तेरेवएकत्वमर्थोनतुप्रकृतेरेकत्वमर्थइत्यर्थः। स्वादिविभक्तयएकविंशतिगणिताः एवन्तिबादिविभक्तयोपिगणिताः प्रातिपदिकानित्वनन्तानीतिभावः। शंकते। नचेति। प्रातिपदिकत्वंसर्वप्रातिपदिकेषुएकमेवएकत्वंश

तावच्छेदकमितिन शक्त्यानंत्यमित्यर्थः।

समाधत्ते। प्रातिपदिकत्वस्य। घटपटादिसाधारणस्यैकस्य दुर्वचत्वादित्यर्थः॥ ननु प्रातिपदिकत्वमखण्डोपाधिरत आह। तदज्ञानेपीति॥ घटः प्रातिपदिकं भवतीतिज्ञानाभावेपि घट इत्यादितः एकत्वबोधादित्यर्थः॥ पदत्वेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे विभक्तेरपि तद्वाचकतासिद्धेरिति मूलम्॥ विभक्तावपि शक्ततावच्छेदकरूपपदत्वस्य वर्णत्वस्य च सत्त्वान् विभक्तावप्येकत्ववाचकत्वसिद्धौ विभक्तावेकत्वबोधकत्वाभावसाधनाय प्रवृत्तस्य वैयाकरणस्यार्थान्तरदोषापातादिति भावः। वैयाकरणमते दोषान्तरमप्याह। एकत्वादिशाब्दबोधात्पूर्वं वर्णत्वाद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वाच्चेति। घट इत्यादित एक

प्रातिपदिकत्वस्य दुर्निर्वचत्वात्। तदज्ञानेपि एकत्वादिज्ञानस्यानुभविकत्वात्। पदत्वेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे विभक्तेरपि तद्वाचकतासिद्धेः एकत्वादिशाब्दबोधात्पूर्वं वर्णत्वाद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वाच्च। फलानुरोधेन तत्कल्पने च कल्पनागौरवात्। एवमानुपूर्वीभिन्नस्य वाचकतावच्छेदकत्वे घटपदं सुपदं च न संख्यावाचकमिति विपरीतनिश्चयकालेपि तादृशधर्मावच्छिन्नस्य वाचकताग्रहसंभवात्॥

१ त्वशाब्दबोधे घोत्तरटत्वरूपानुपूर्वीज्ञानमेव पदार्थोपस्थितिद्वारा कारणं न तु पदत्वावच्छिन्नवर्णत्वाद्यवच्छिन्नज्ञानमपीत्यर्थः। फलानुरोधेनेति। एकत्वशाब्दबोधानुरोधेन। पदत्ववर्णत्वज्ञानं हेतुताकल्पनाधिक्येन गौरवादित्यर्थः॥ दोषान्तरमप्याह। एवमानुपूर्वीभिन्नधर्मस्येति॥ प्रातिपदिकत्ववर्णत्वादिरूपस्यानुपूर्वीभिन्नधर्मस्यैकत्ववाचकतावच्छेदकत्वे घटपदमिति वैयाकरणमताभिप्रायेण सुपदमिति नैयायिकमताभिप्रायेणोक्तं न संख्यावाचकमिति बाधनिश्चयकालेपि तादृशधर्मावच्छिन्नस्य प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नस्य वर्णत्वाद्यवच्छिन्नस्य च वाचकताग्रहसंभवात् घटपदं सुपदं न संख्यावाचकमिति बाधज्ञानं घटपदं सुपदं संख्यावाचकमिति

ज्ञानंविरुणद्धिनतुप्रातिपदिकंसंख्यावाचकमितिज्ञानंविरुणद्धिग्राह्याभावानवगाहित्वादित्यर्थः।घटपदंनसंख्यावाचकमितिबाधज्ञानकाले
घटइत्यतःसंख्याबोधोनजायतेसस्मादित्यर्थः।शंकते।अथविभक्तीनांसंख्यार्थकतामतेइति।तयोःप्रकृतिविभक्त्योःसमभिव्याहाररूपा
कांक्षाज्ञानस्यघटादिविशेष्यकैकत्वादिप्रकारकशाब्दंप्रतिकारणताधिकांविभक्तेःसंख्यार्थकतामतेघटपदादेकप्रकृत्याभिन्नशक्तिभ्यामुपस्थापित
योर्घटैकत्वयोरेवकारस्यलुवत्शाब्दस्वीकारेचनप्रकृतिविभक्तिसमभिव्याहाररूपाकांक्षाज्ञानस्यतत्रघटादिविशेष्यकैकत्वप्रकारकशाब्देहेतुताक

घटइत्यादौसंख्यायाबोधापत्तिःअथविभक्तीनांसंख्यार्थकतामतेप्रकृतिविभक्त्योरेकवाक्यताविरहनिश्चयदशायां
विभक्त्युपस्थाप्यैकत्वादेःप्रकृत्यर्थेऽन्वयबोधवारणायतयोःसमभिव्याहारज्ञानस्यघटादिविशेष्यकैकत्वान्वयबोधंप्रतिका
रणत्वमधिकंकल्पनीयम्।एकपदोपस्थापितयोःघटैकत्वाद्योरन्वयबोधोपगमेचनसमभिव्याहारज्ञानस्यतत्रहेतुताक
ल्प्यतेइतिलाघवात्प्रकृत्याद्यानुपूर्वीणांसंख्यावाचकतावच्छेदकत्वमुपेयतइतिचेन्न।आकांक्षाविचारेसमभिव्याहारा
कांक्षाज्ञानस्यहेतुतायानिराकृतत्वात्॥ ९ ॥

((ल्प्यतइतिलाघवात्प्रकृत्सानुपूर्वीणांसंख्यावाचकतावच्छेदकत्वमंगीक्रियतइ
तिशंकाग्रंथः।समाधत्ते॥आकांक्षाविचारेसमभिव्याहाररूपाकांक्षाज्ञानहेतुतायानिराकृतत्वादिति।यत्पदार्थस्ययत्पदार्थेनसहान्वयबोधोविवक्षि
तःतयोःपदयोःपरस्परसमभिव्याहारआकांक्षाइतितात्पर्यगर्भाकांक्षासाचतात्पर्यघटिताइतितात्पर्यज्ञानकारणतयैवशाब्दबोधनिर्वाहेघटइत्या
दौघटपदोत्तरसुत्वरूपसमभिव्याहाराकांक्षाज्ञानहेतुतायानिराकृतत्वादित्यर्थः॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

तथाचविभक्तीनांसंख्यार्थकतामतेपिसमभिव्याहारज्ञानकारणताकल्पनंनास्तीतिनाधिकमितिभावः।तात्पर्यज्ञानहेतुतायामेवशंकते॥अथैवमि
ति॥विभक्तिसमभिव्याहृताप्रकृतिर्वाप्रकृतिसमभिव्याहृताविभक्तिर्वासंख्याप्रकारकान्वयबोधपरा इतितात्पर्यज्ञानकारणताद्वयम्॥विभ
क्तेर्द्योतकत्वेतुविभक्तौतात्पर्यविरहेणप्रकृतिधर्मिकमेवतात्पर्यज्ञानंतादृशशाब्दधीहेतुरेकत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दधीहेतु
रितिशंकाग्रन्थः॥समाधत्ते॥विभक्तेःसंख्यावाचकताविरहेपीति॥प्रकृतिविभक्त्योरानुपूर्वीज्ञानस्येवतादृशान्वयबोधेएकत्वप्रकारकशाब्द

अथैवमपिविभक्तेःसंख्यार्थकत्वेविनिगमनाविरहेणप्रकृतिधर्मिकस्यविभक्तिधर्मिकस्यचसंख्याप्रकारकान्वयबोधपर
त्वज्ञानस्यहेतुताकल्पनीया।विभक्तेर्द्योतकत्वमतेतुविभक्तौतात्पर्यविरहेणप्रकृतिधर्मिकमेवतात्पर्यज्ञानंतादृशान्वयधीहे
तुरितिलाघवमितिचेन्नविभक्तेःसंख्यावाचकताविरहेपिप्रकृतिविभक्त्योरानुपूर्वीज्ञानस्यतादृशान्वयबोधहेतुतायानिर्वि
भक्तिकादिपदज्ञानादन्वयबोधवारणायावश्यकल्पनीयतयासंख्यावाचकप्रकृतेरिवतदवाचकविभक्तेरपिसंख्यान्वय
बोधकत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वरूपतादृशबोधपरत्वसंभवेनविभक्तिधर्मिकतज्ज्ञानहेतुतायाविनिगमनाविरहेणावश्यक

बोधेहेतुतायाघटेनिर्विभक्तिकादिपदज्ञानादन्वयधीवारणायावश्यकल्पनीयतयासंख्यावाचकप्रकृतेरिवसंख्यावाचकविभक्तेरपिएकत्वसं
ख्याप्रकारकान्वयबोधजनकप्रकारकेच्छाविषयत्वरूपएकत्वप्रकारकशाब्दबोधपरत्वसंभवेनविभक्तिधर्मिकप्रकृतिसमभिव्याहा
रज्ञानहेतुताया अपिविनिगमनाविरहादावश्यकत्वादित्यर्थः॥

प्रकृतेः संख्यार्थत्ववादी भूय शंकते॥ अथेत्यादिमेवमित्यन्तेन ग्रन्थेन॥ अथेति॥ घटादिरूपप्रकृतेस्तत्र एकत्वे लक्षणा घटे तु शक्तिरेको घट इत्यनुभव बलाद्युगपद्वृत्तिद्वयविरोधे मानाभाव इति भावः॥ तादृशविभक्तेः। प्रकृतिसमभिव्याहृतविभक्तेः संख्यायां लक्षणा किंवा विभक्तिसमभिव्याहृतप्रकृते र्वा संख्यायां लक्षणेति विनिगमकं दुर्लभं तथा चात्र कर्मत्वं द्वितीयार्थः घटश्च प्रकृत्यर्थ इति कुत्रापि लक्षणा नेति भावः। शङ्कामध्ये शंकते॥ नचेति ॥ एकत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधे घटपदाद्येकज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेनानन्तहेतुताकल्पनमपेक्ष्य प्रातिपदिकापेक्षयास्व

॥अथ संख्यावाचकत्वकल्पनापेक्षया प्रकृतेस्तत्र लक्षणैवोचिता शक्यलक्ष्ययोः परस्परमन्वयोपगमे क्षतिविरहा त्। प्रथमाविभक्तेः कुत्रापि शक्तेरक्लृप्ततया तस्याः शक्यसंबन्धरूपलक्षणा न संभवति। द्वितीयादेः कर्मत्वादौ शक्तत्वेपि ता दृशविभक्तेस्तत्समभिव्याहृतप्रकृतेर्वा संख्यायां लक्षणा इत्यत्र विनिगमकं दुर्लभं। नचैकत्वाद्यन्वयबोधे घटपदादिज्ञा नजन्योपस्थितित्वेनानन्तहेतुताकल्पनमपेक्ष्य स्वादिपदज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन कतिपयहेतुताकल्पनायां लाघवा त्कतिपयशक्तिकल्पने गौरवमकिंचित्करम् सामान्यतः पदवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनैककारणताकल्पनन्तु न सम्यक्।

त्मन स्वादिपदज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेन कतिपयहेतुताकल्पनायां लाघवात्। स्वल्पतरविभक्तिभेदेन कतिपयशक्तिकल्पने गौरवमकिं चित्करमिति स्वादिविभक्तीनां संख्यावाचकत्वं युक्तमित्यर्थः। नचेति शंकामुद्धरति। सामान्यतः पदत्वेन पदवृत्तिज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेन ए कैव कारणतास्तु न तु घटपदादिज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेन कारणताकल्पनं येन पदनिवेशनप्रयुक्तं गौरवं स्यादिति पदत्वांशन त्वन्तर्भावे

शाब्दबोधे॥एकत्वविशिष्टघटशाब्दबोधे।सुविभक्तिजन्यसंख्योपस्थितिहेतुताकल्पनंन्यायमतेऽपिक्रमं।व्याकरणमतेतुघटादिपदस्यैकत्वा
दिविशिष्टघटादौलक्षणाग्रहदशायांसर्वसंमतएवघटपदजन्यएकघटविषयकोपस्थित्याघटोनास्तीत्यत्रपदान्तरसमभिव्याहृतघटादिपद
स्थलेएकत्वादिविशिष्टघटविशेष्यकशाब्दधीजननात्॥तथाविधोपस्थितिहेतुतायाः॥घटादिपदज्ञानजन्यैकत्वविशिष्टघटाद्युपस्थिति
हेतुतायाःसर्वानुमतत्वादित्यर्थः।एकपदार्थेऽपरपदार्थस्यसंसर्गबोधएवहिशाब्दबोधः।केवलघटपदस्थलेएकत्वविशिष्टघटस

शाब्दबोधेविभक्तिजन्यसंख्योपस्थितिहेतुताकल्पनाधिक्येनगौरवात्।घटादिपदस्यैकत्वादिविशिष्टघटादौलक्षणाग्रहद
शायांसर्वमतएवतज्जन्यविशिष्टविषयकोपस्थित्याविशिष्टविषयकशाब्दधीजननात्तथाविधोपस्थितिहेतुतायाःसर्वानुमतत्वात्न
पदांतरासमभिव्याहृताद्घटइत्यादिपदादेकत्वादिविशिष्टघटादिशाब्दबोधस्त्वलीकएव।तद्विषयकस्मरणस्यत्वीपगमात्
तथाचोक्तंसर्वंहिवाक्यंक्रियायांपरिसमाप्यतेइत्यपिनिरस्तम्।यादृशपदानांलक्षणयाएकत्वादिविशिष्टस्वार्थहेतुत्वंनोभय
वादिसिद्धंतादृशानंतपदजन्यविशिष्टोपस्थितीनांशाब्दधीहेतुताकल्पनमपेक्ष्यविभक्तिजन्यसंख्योपस्थितीनामल्पानांतत्क

रणमेवाङ्गीक्रियतेनतुशाब्दबोधइत्यर्थः।सर्वंवाक्यंक्रियायांपरिसमाप्यतेइतीति॥निष्क्रियंसर्वमेवनभवतीतिक्रियासमभिव्याहारेएवशा
ब्दबोधमुत्पाद्यनिराकांक्षंभवतीतिप्राचीनवैय्याकरणसंमतनिर्दर्शितेत्यर्थः।एतेनेत्यस्यार्थंप्रकाशयति॥यादृशपदानाम्।पदान्तरसम
भिव्याहृतानामितिशेषः॥लक्षणयेति॥एकत्वविशिष्टबोधहेतुत्वंनोभय वादिसिद्धमिति॥विभक्तेरेवैकत्वमर्थः।नतुप्रकृतेरित्याशयइति॥

मु.टी. तादृशानन्तपदजन्यैकत्वविशिष्टोपस्थितीनां एकत्वविशिष्टशाब्दधीहेतुताकल्पनमपेक्ष्य विभक्तिजन्यसंख्योपस्थितीनामल्पानामेकत्ववि-
१८ शिष्टशाब्दधीहेतुताकल्पने लाघवादित्यर्थः। अथ प्रातिपदिकस्यैव संख्यार्थ इति व्यवस्थापयितुमाह। इदं पुनरिहावधेयमिति॥ तयोश्च॥ प्रा-
तिपदिकजन्यघटाद्युपस्थितिविभक्तिजन्यसंख्योपस्थित्योश्च। तदुभयस्थलीया। प्रातिपदिकजन्यघटाद्युपस्थितिस्थलीया॥ अथ च विभ-
क्तिजन्यसंख्योपस्थितिस्थलीयाएकत्वविशिष्टघटविशेष्यिकाविशिष्टलाक्षणिकप्रकृतिजन्यउपस्थितिरेकैव प्रसक्तशाब्दसामग्र्यामन्तर्भ-

इदं पुनरिहावधेयम्। विभक्तेः संख्याबोधकत्वे समानविषयकानुमित्यादिकं प्रति शाब्दसामग्री प्रतिबंधकतायां याप्राति-
पदिकजन्या घटाद्युपस्थितिर्या च विभक्तिजन्या संख्योपस्थितिस्तयोश्च मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्प्रतिबंध-
कताबाहुल्यम्। प्रकृतेर्विशिष्टलाक्षणिकत्वे तु तदुभयस्थलीय विशिष्टविषयकोपस्थितिरेकैव सामग्र्यामंतर्भवतीति लाघवम्
न च विशिष्टविषयकोपस्थितेरपि एकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताशालित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपितएकत्वादि-
विषयताशालित्वेन वा प्रवेश इति विनिगमनाविरहात्साम्यमिति वाच्यम्॥ भवन्मते योग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितीनां तिसृ-
णां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावषट्कं ॥ ६ ॥

वतीति लाघवमित्यर्थः। शंकते। न चेति वाच्यमित्यन्ते-
न। प्रकृतिजन्याया एकत्वाविशिष्टघटादिविशेष्यकोपस्थितेरित्यर्थः। प्रतिबंधकतायां साम्यं तथा च संख्यायाः प्रकृत्यर्थत्वे युक्तिविरहात् राम
विभक्त्यर्थत्वे वास्तीति शंकाशयः। समाधत्ते तार्किकः॥ भवन्मते इति। तार्किकमते इत्यर्थः। एकपदार्थे परपदार्थ॥ ६ ॥ १८

नचेतिवाद्दीविभक्तेः संख्यार्थइतिभूयः साधयितुमाह। निर्विभक्तिककुंभपदादितः लक्षणया संख्योपस्थितौ तदगृहीतवृत्तिकघटादिपदेन शक्तौ तद्व
त्तिकं यत्घटादिपदं तस्मिन् सुअमदादिरूपतत्तद्विभक्त्यन्तत्वज्ञानवतः पुंसः संख्यान्वयबोधप्रसंगादिति निर्विभक्तिककुंभपद इति ज्ञानजन्याए
कत्वोपस्थितिरस्ति॥ अथसुविभक्तिसमभिव्याहृतं घटपदं ज्ञानञ्चवर्ततेइति घटपदवृत्तिज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितिविरहकालेपि भवदुक्तकारण
बलादेकत्वबोधः स्यादित्यापत्तिवारणाय घटपदपरपदादिज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितिश्चतयोः परस्परसहकारेण एकत्वप्रकारक शाब्दबोधरूपफल

निर्विभक्तिककुंभपदादितः संख्योपस्थितौ तदगृहीतवृत्तिकघटादिपदेतद्विभक्त्यं तत्वज्ञानवतः पुंसोघटादौ संख्या
न्वयबोधप्रसंगात् घटपदादिज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधहेतुतां कल्पयित्वा विभक्तिघटा
दिपदानुपूर्वीज्ञानतादृशोपस्थित्योः परस्परसहकारेण फलजनकताया अवश्याभ्युपेयत्वादिति वाच्यम्। घटादिपदस्यैकत्वा
दौ लक्षणाग्रहसत्वे घटः प्रमेय इत्यादिवाक्यादेकत्वं प्रमेयमित्याद्यन्वयबोधस्य सर्वसंमततया तदनुरोधेनैकत्वादिविषयक
शाब्दबोधे घटादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुतायाः सर्वसंमतत्वात्॥

१ जनकताया आवश्यकत्वात्। तथाच घटादिपदभेदनिवेशगौरवा
पेक्षया विभक्तेरेवलाघवात्संख्यावाचकत्वमुचितमिति न चेति वाच्यमित्यन्तशङ्काग्रन्थाशयः। अथेति पूर्वपक्षी वैयाकरणो भूयः प्रकृतेः संख्यावाचक
त्वेयुक्तिमाह। घटादिपदस्यैकत्वादौ लक्षणाग्रहसत्वे घटः प्रमेय इत्यादिवाक्यादेकत्वं प्रमेयमित्याद्यन्वयबोधस्यन्याय व्याकरणोभयमतसिद्ध
तया तदनुरोधेन लक्षणास्थलेयथा घटपदादेकत्वबोधस्तथा शक्यस्थलेपि घटपदादेकत्वबोधः स्यादित्यनुरोधपदार्थः॥ १ ॥ १ ॥

व्यु॰टी॰ एकत्वादिविषयकशाब्दबोधे एकत्वलाक्षणिकघटः प्रमेय इत्यत्र एकत्वं प्रमेयमित्येकत्वविशेष्यके घटवत् भूतलमित्यत्र एकत्ववद्भूतलमित्ये
७७ कत्वप्रकारके शाब्दे च घटादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुतायाः सर्वसंमतत्वादिति प्रकृतेरेव संख्यार्थ इति वैय्याकरणशङ्काया
न्यार्थः। नैय्यायिकः संख्याया विभक्त्यर्थत्वं व्यवस्थापयति॥ यादृशयादृशपदानां लक्षणया एकत्वादिशाब्दधीजनकत्वं नोभयवादिसि
द्धं तादृशानन्तपदज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितीनान्तच्छाब्दहेतुत्वकल्पनमिति॥ एकत्वविषयकशाब्दहेतुत्वकल्पनम्। प्रकृतेः संख्यावाचकता
वादिवैय्याकरणानामधिकमिति तत्कल्पनापेक्षया॥ नहि सर्वत्रैव पदेषु लक्षणा संभवति येषु प्रकृतिपदेषु अनन्तेषु लक्षणा नास्ति

मेवम्। यादृशयादृशपदानां लक्षणया एकत्वादिशाब्दधीजनकत्वं नोभयवादिसिद्धम् तादृशानन्तपदज्ञानजन्यैक दं
त्वाद्युपस्थितीनां तच्छाब्दहेतुत्वकल्पनं प्रकृतेः संख्यावाचकतावादिनामधिकमिति तत्कल्पनापेक्षया चाल्पतरस्वादि
पदजन्यैकत्वाद्युपस्थितिहेतुताकल्पनमेव लाघवम्। एतेन संख्याविशेषावच्छिन्नघटादिर्लक्षणया प्रकृतेरर्थः नतु संख्या वि

तादृशानन्तपदज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितीनां एकत्वविषयकशाब्दबोधहेतुत्वकल्पनापेक्षया च। अल्पतराणामेकविंशतिसंख्यानां विभक्तीनां या
उपस्थितयस्तासामेकत्वशाब्दधीहेतुताकल्पने एव लाघवमित्यर्थः। एतेनेति। एतेन उक्तेन वक्ष्यमाणेन च दूषणेन। एका सु विभक्तिस्तस्या रामक
दिरूपा अनन्ताः प्रकृतयः रामपदरूपा प्रकृतिस्तदुत्तराः स्वादिविभक्तयः एकविंशतिस्त्वल्पतरा एव इति स्वादिपदज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितिहे रामं
तुताकल्पनलाघवमित्यर्थः। इत्यस्य निरस्तमित्यनेनान्वयः। संख्याविशेषावच्छिन्नेति। एकत्वविशिष्टो घटादिर्लक्षणया घटादिपदस्यार्थः॥ ७७

संसर्गवत्तारूपयोग्यताज्ञानमेकघटोपस्थितिर्द्वितीयाएकत्वोपस्थितिस्तृतीयेतितिसृणांविशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणप्रतिबध्यप्रतिबन्धक
भावषट्कं॥ मन्मते॥ व्याकरणमते॥ तत्र। यत्रषट्प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावास्तत्रतच्चतुष्टयमात्रंप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावचतुष्टयमेवेत्वनेना
न्वयः। प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावचतुष्टयमुपपादयति॥ योग्यताज्ञानेति। विशिष्टविषयोपस्थितेः। तत्प्रकृतिजन्यैकत्वविशिष्टघटाद्युपस्थिते
।प्रत्येकं। एकस्यामेकस्यामुपस्थितेरित्यर्थः। दर्शितोभयरूपेण। एकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटविशेष्यताशाल्युपस्थितिविशिष्टयोग्य
ताज्ञानत्वेनशाब्दसामग्र्याःसमानविषयकानुमितिंप्रतिप्रतिबन्धकत्ता॥ उक्तघटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिविषयताशाल्युपस्थितिवि

मन्मतेत्तत्रयोग्यताज्ञानविशिष्टविषयकोपस्थितेःप्रत्येकंदर्शितोभयरूपेणवैशिष्ट्यंनिवेश्यतदुभयंप्रत्येकंतादृशरूपद्व
यावच्छिन्नायामुपस्थितौयोग्यताज्ञानस्यवैशिष्ट्यंनिवेश्यद्वयमितितच्चतुष्टयमात्रमितिरीत्यास्माकमल्पतरत्वकल्पनेमहालाघवं

शिष्टयोग्यताज्ञानत्वेनचप्रतिबन्धकताद्वयमुभयरूपेण॥ एकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताशाल्युपस्थितित्वेनघटादिविशेष्य
तानिरूपितैकत्वप्रकारताशाल्युपस्थितित्वेनद्वयमेवंप्रकारेणोभयरूपेणप्रकृतिजन्यैकत्वविशिष्टोपस्थितेर्योग्यताज्ञानेवैशिष्ट्यंनिवेश्यतदुभ
यंप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोभयमित्यर्थः। प्रत्येकंतादृशरूपद्वयावच्छिन्नोपस्थितौ॥ एकैकस्यामेकत्वप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताशा
ल्युपस्थितित्वावच्छिन्नायामेवंघटविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिप्रकारताशाल्युपस्थितित्वावच्छिन्नायामुपस्थितौयोग्यताज्ञानस्यवैशिष्ट्यंनि
वेश्यचप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयमित्यर्थः। योग्यताज्ञानविशिष्टएकत्वप्रकारतानिरूपितघटा॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

व्यु॰टी॰ ७९

द्विविशेष्यताशाल्युपस्थितित्वेनशाब्दसामग्र्याःसमानविषयकानुमितिंप्रतिप्रतिबंधकता।एवंयोग्यताज्ञानविशिष्टघटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वप्रकारकशा
ल्युपस्थितित्वेनवाशाब्दसामग्र्याःसमानविषयकानुमितिंप्रतिप्रतिबंधकताइतिप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयमितिरीत्यानञ्चतुष्टयम्।प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावच
तुष्टयमितिरीत्यास्माकंवैय्याकरणानामल्पतरस्यतस्यप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यकल्पनेमहल्लाघवमिति॥प्रकृतेरेवसं ख्यावाचकत्वात्सरिष्कृ
तंवैयाकरणमतमिति॥अथप्राद्युपसर्गाणांद्योतकत्वंव्यवस्थापयति॥ तादृशरीत्यैवचप्रणमतीत्यादौप्रकर्षविशिष्टन तिधात्वूनामेवार्थःप्रादयोद्योत
कानतुप्रकर्षादिवाचकाइतिसर्वानुमतःपन्थाःपरिष्कर्तुंशक्यतेइतिप्रणमतीत्यत्रसमानविषयकानुमितिंप्रतिशाब्दसामग्र्याःप्रतिबन्धकतायां

तादृशरीत्यैवचप्रणमतीत्यादौप्रकर्षविशिष्टंनत्यादिर्द्धातूनामेवार्थःप्रादयोद्योतकाएवनतुप्रकर्षादिवाचकाइतिसर्वा॰
नुमतःपंथाःपरिष्कर्तुंशक्यतेअन्यथानंतधातुजन्यप्रकर्षादिविशिष्टतत्तत्स्वार्थोपस्थितीनांशाब्दधीजनकतामपेक्ष्यकतिप
योपसर्गाधीनप्रकर्षाद्युपस्थितीनांतज्जनकताकल्पनेलाघवात्॥१

नमधातुजन्यनमस्कारोपस्थितिनिवेश्यापेक्षप्राद्युपसर्गजन्याप्रकर्षोपस्थितिश्चानिवेश्यातयोश्चोपस्थित्योःपरस्परविशेषणविशेष्यभावेविनि
गमनाविरहाद्धातुजन्योपस्थितिविशिष्टप्रादिजन्योपस्थितित्वेनप्रतिबन्धकताउतप्रादिजन्योपस्थितिविशिष्टधातुजन्योपस्थितित्वेनप्रतिब
न्धकताइतिप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयकल्पनागौरवमितिधातोरेवप्रकृष्टनतिरर्थस्तथाचधातुजन्योपस्थितित्वेनैकैवप्रतिबन्धकताइतिलाघवम
मितिप्रादयोद्योतकाएवनप्रकर्षादिवाचकाइत्यर्थः॥अन्यथेति॥समानविषयकानुमितिंप्रतिशाब्द॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७९

सामग्रीप्रतिबन्धकतायान्धातुजन्यप्रकर्षविशिष्टनद्युपस्थितिनिवेशाप्रयुक्तलाघवानङ्गीकार इत्यर्थः। प्राद्युपसर्गापेक्षयाधातूनामानन्त्यात्॥ अमन्त धातु जन्यप्रकर्षादिविशिष्टाये विहाराहारसंहार प्रभावादयस्तेते भूवादिधात्वर्थोस्तदुपस्थितीनांशाब्दधीजनकतामपेक्ष्यकतिपयोपसर्गाधीनप्रकर्षा द्युपस्थितीनांप्रकर्षादिविशिष्टशाब्दधीजनकताकल्पनेलाघवात् स्वादीनामिव प्रादीनामपिवाचकतासिद्धिर्निराबाधैवेत्यर्थः॥ इतिस्वादिविभक्त्यर्थ निरूपणम्॥ अथस्वादिविभक्त्यर्थान्वयो निरूप्यते॥ संख्यायाश्च प्रकृत्यर्थे पर्याप्तिसंबन्धेनैव विशेषणत्व मितिनियमासति। पर्याप्तिभिन्नसमवा

स्वादीनामिव प्रादीनामपिवाचकतानिराबाधासिद्धेदिति॥ संख्यायाश्च प्रकृत्यर्थे पर्याप्तिसंबन्धेनैव विशेषणत्वंनतुसम वायादिना। तथासति एकव्यक्तिबोधपराद्घटाकाशशब्दादपि द्विवचन बहुवचनाद्यापत्तेः तत्तदर्थयोर्द्वित्व बहुत्वयोः समवा यादिनाआकाशाद्यन्वययोग्यत्वात्। नचपर्याप्तेः संसर्गत्वेपितद्दोषतादवस्थ्यं। घटाकाशादौद्वित्वादेःपर्याप्तिसत्त्वेप्रत्येकमा काशादौतत्पर्याप्तिर्नास्तीतिवक्तुमशक्यत्वात्। प्रत्येकस्यामयान निरुक्तत्वादिनिराकृतमुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्ट पर्याप्तेरेवसंसर्गतोपगमात्॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

यादिनाऽन्वयस्वीकारेसति। तत्तदर्थयोःद्विवचनबहुवचनार्थयोः घटाकाशादिगतद्वित्वबहुत्वयोः। समवायेनाकाशेसत्त्वाद्घटाकाशाविति प्र योगापत्तिरित्यर्थः॥ शंकते। नचेति। तद्दोषतादवस्थ्यम्॥ आकाशाविति प्रयोगापत्तिरितितादवस्थ्यम्। समाधत्ते। उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्व विशिष्टेति॥ यथाघटाविसादौ घटत्वविशिष्टेद्वित्ववन्तौ इतिबोधात् घटत्वमुद्देश्यतावच्छेदकन्तद्व्याप्योद्वित्वपर्याप्तिस्तयासंसर्गेण द्वित्वं ६॥

मु.टी.
८०

घटद्वयेऽस्तीति घटाविति प्रयोगः॥ आकाशत्वव्याप्यत्वविशिष्टद्वित्वपर्याप्तेरभावात् आकाशाविति न प्रयोग इत्यर्थः॥ घटाकाशावित्यत्र द्वित्वपर्याप्तिर्घटेऽपि तत्रापि घटे आकाशत्वं नास्तीति व्यभिचारात् नाकाशत्वव्याप्यद्वित्वपर्याप्तिरिति भावः। यदाकाशद्वयं स्यात्तदाकाशाविति प्रयोग इति॥ वैशिष्ट्यञ्च वैज्ञानिकं न तु वास्तवमिति॥ ज्ञानकृतं वैशिष्ट्यं उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वेन ज्ञायमानायाः पर्याप्तेः संसर्गेनोपगमात्। आकाशं द्वित्ववदिति योग्यताभ्रमजन्यः। आकाशावित्यादिवाक्यजन्यद्वित्वादिप्रकारकाकाशबोधः तत्राकाशाविति वाक्ये विशिष्टसंसर्गाप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति॥ आकाशत्वव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिरूपसंबन्धप्रसिद्धावपि न शाब्दानुपपत्तिरित्यर्थः। कुत्रचित्प्रसिद्धस्यैव भ्रमो वक्तव्यः। आकाशत्वव्याप्यत्वं श:

आकाशत्वादिव्याप्यतायाः द्वित्वादिपर्याप्तावसत्त्वेनातिप्रसंगविरहात्। वैशिष्ट्यं च वैज्ञानिकं ग्राह्यं न तु वास्तवम्। तेन यत्र योग्यताभ्रमजन्यः अत्राकाशावित्यादिवाक्यजन्यद्वित्वादिप्रकारकाकाशबोधस्तत्र विशिष्टसंसर्गाप्रसिद्धावपि न क्षतिः। द्वित्वादिपर्याप्तावन्यत्रप्रसिद्धस्याकाशत्वादिव्याप्यत्वस्य भ्रांतेस्तत्रोपगमात्॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६॥

ब्दादौ प्रसिद्धं तस्य घटादिवृत्तिद्वित्वपर्याप्तौ घटत्वव्याप्यायां भ्रमः। तथा चाकाशत्वव्याप्यत्वेन गृह्यमाणपर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वस्याकाशे भ्रम इत्यर्थः। तेनेति॥ वैज्ञानिकस्य उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्ववैशिष्ट्यस्य पर्याप्तौ निवेशेन॥ तेनेत्यस्य विशिष्टसंसर्गाभावेऽपि न क्षतिरित्यनेनान्वयः॥ अन्यत्र॥ शब्दादौ॥ प्रसिद्धस्याकाशत्वादिव्याप्यत्वस्य द्वित्वादिपर्याप्तौ॥ भ्रान्तेः तत्र॥ आकाशाविति वाक्यस्थले॥ उपगमादित्यर्थः। नन्वत्राकाशाविस्य राम
त्राकाशे द्वित्वं प्रकारतया भासते तेन तत्र संबन्धः पर्याप्तिः॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६॥

तत्राकाशत्वव्याप्यत्वमसदपि भासते इति संबन्धतावच्छेदकांशे भ्रमत्वं न तु हित्वरूपप्रकारांशे संबन्धतावच्छेदकांशे च भ्रमत्वस्यानंगीकारादित्
त आह। संबंधतावच्छेदकांशे च भ्रमत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वादिति। पर्याप्तिः संबन्धः तत्राकाशत्वव्याप्यत्वविशेषणं संबन्धतावच्छेदकं तत्राकाशत्व
व्याप्याभाववत्पर्याप्तौ चाकाशत्वव्याप्यत्वं प्रकारतयावच्छेदकं इति संबन्धतावच्छेदकांशे भ्रमत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वादित्यर्थः॥ परस्परविशेषण
विशेष्यभावापन्नेष्वेव संसर्गतास्वीकारात् तादृशप्रकारतामादायैव भ्रमत्वमुपपादनीयमित्याद्यन्यत्र स्थितं। उद्देश्यतावच्छेदकाकाशत्वव्या
प्याभावो यथा द्वित्वपर्याप्तौ तथा द्वित्वव्यापकतायां आकाशत्वे विरहादाकाशाविति प्रयोगवारणं भवतीति विनिगमनाविरहादाशङ्कते॥ न चेति

संबन्धतावच्छेदकांशे भ्रमत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वात्। न च प्रकृतसर्वतावच्छेदक एव व्यापकतासंबन्धेन द्वित्वान्वयधीः
किं नोपेयते इति वाच्यम्। घटावित्यादौ घटत्वादीनां स्वरूपत एवोपस्थिततया तत्रोक्तान्वयबोधस्यासम्भवात्॥ ॥

वाच्यमित्यन्तेन। प्रकृतसर्वतावच्छेदके घटत्वे एव व्यापकतासंबन्धेन द्वित्वान्वयधीः किं नोपेयते द्वित्ववत्। घटत्ववन्तावितिशाब्दधीरित्य
र्थः॥ आकाशे समवायेन द्वित्वसत्त्वेपि प्रकृतसर्वतावच्छेदकमाकाशत्वं न द्वित्वव्यापकमिति व्यापकतासंबन्धेन द्वित्वसत्त्वादाकाशावि
ति प्रयोगापत्तिरिति भावः॥ समाधत्ते॥ घटावित्यादौ घटत्वादीनां स्वरूपत एवोपस्थित्या तत्र उक्तान्वयबोधस्यासंभवादिति॥ धर्मितावच्छे
दकघटत्वत्वादिरूपेणानुपस्थिते एकघटत्वादौ धर्मिणि इतरस्यान्वयबोधानंगीकारात् तथा च घटत्वं व्यापकतासंबन्धेन द्वित्ववदित्यन्व
यबोधो न संभवति॥ घटत्वत्वेन घटत्वरूपानुपस्थितेरिति भावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वव्यापकीभूतोद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वरूपपरंपरयावएप्रकृत्यर्थैहित्वादेः। घटाविस्यत्र स्वंहित्वन्तस्यव्यापकीभूतमुद्देश्यतावच्छेदकंघ
टत्वन्तद्वत्त्वंघटेअस्तीतिपरंपरासंबन्धेनहित्वान्वयःप्रकृत्यर्थे॥ घटौहित्ववन्तौघटाविति बोधस्वीकारात् इत्यर्थः। तथाचात्राकाशाविति भ
भ्रमात्मकशाब्दस्थलेहित्वनिष्ठव्याप्यतानिरूपिताव्यापकताघटत्वादौप्रसिद्धानत्वाकाशत्वेहित्वव्यापकताभ्रमत्वमवश्यंस्वीकार्यमेव॥ तथा
चस्वव्यापकीभूतेसत्त्रस्वव्यापकतयाज्ञायमानोद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वरूपपरंपरायाःकारइत्यर्थात् स्वन्हित्वं व्याप्यताःयाज्ञायमानत्वभ्रमविषय
त्वमाकाशत्वेइतिभवत्यत्राकाशाविति प्रयोगःएवमग्रेप्याकाशत्वव्याप्यतायाशब्दादौप्रसिद्धायाज्ञायमानाभ्रमविषयीभूतापर्याप्तिरपीतिभव

स्वव्यापकीभूतोद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वरूपपरंपरयाएवप्रकृत्यर्थेहित्वादेःसंबन्धतास्वीकारेच व्यापकतारूपसंबन्ध
तावच्छेदकांशेभ्रमत्वस्यावश्यकतयाउद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेःसंबन्धतोपेक्षायांनिर्बीजत्वात्। अ
थात्रव्याप्तिर्व्यापकसामानाधिकरण्यरूपैववाच्यानतुतद्दन्यावृत्तित्वरूपाकेवलान्वयिधर्मस्यप्रकृत्यर्थतावच्छेदकता
यत्रतत्राप्रसिद्धेः॥ त्याकाशाविति प्रयोगः॥ एवमाकाशत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वंपर्याप्तौनास्तीतिपर्याप्तौव्याप्यत्वांशेभ्रमत्वस्वी
कारेसमानेपिउद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेःसंसर्गतायान्त्यागेकारणाभावइति पथमोक्तापर्याप्तेरपिसंसर्गतोचितेत्यर्थः
॥अथपर्याप्तेःसंसर्गतोपेक्षायांबीजमाशंकते॥ अथात्रेति॥ व्यापकसामानाधिकरण्यरूपैवव्याप्तिरत्रवाच्या॥ ननुतद्दन्यावृत्तित्व
रूपा॥ प्रमेयाविस्यत्रप्रमेयत्ववदन्याप्रसिद्धेः॥

एवञ्च॥ व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिनिवेशेचेत्सर्थः। घटाविस्तत्र घटत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकरूपव्यापकाधिकरणघटद्वृत्तिनिरूपक
व्याप्यपेक्षया लघोः स्वव्यापकतादृशधर्मवत्त्वस्यैव॥ स्वन्द्वित्वपर्याप्तिर्न तद्व्यापकः तादृशः प्रकृतस्यर्थतावच्छेदको घटत्वलक्षणो धर्मस्तद्वत्त्व
स्यैव संबन्धत्वमिति॥ व्यापकसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः तत्र व्यापकाधिकरणीयवृत्तित्वं तद्वृत्तित्वमेवाधिकमिति गौरवमिति॥ तद्घटितपर्या
प्तिसंबन्धो गुरुः स्वव्यापकतादृशधर्मवत्त्वसंबन्धश्च लघुस्तत्राधिकरणनिरूपितवृत्तित्वेन विशिष्टमिति लाघवं। द्वित्वव्यापकघटत्व
वत्त्वसंबन्धेन द्वित्ववन्तो घटाविति बोधादिति गौरवमेव पर्याप्तिसंसर्गतोपेक्षाबीजमिति शंकाग्रंथाशयः॥ समाधत्ते॥ तर्हीति॥ आकाशेन

एवञ्चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्त्यपेक्षया लघोः स्वव्यापकतादृशधर्मवत्त्वस्यैव संबन्धत्वमुचितमिति चेत्तर्हि आ
काशेन ह्याविस्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधदशायामपि आकाशाविस्यादिवाक्याद्द्वित्वबोधापत्तिः। तथाहि। आकाशेन ह्याविस्यादि
तो द्वित्वावच्छिन्नभेदः प्रतीयते। स च न स्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकः तादृशसंबन्धे

द्वाविति शाब्ददशायामपि॥ आकाशेस्त इति वाक्यात् द्वित्ववन्तावाकाशाविति शाब्दधीस्यात्। तथाहि॥ आकाशेन ह्याविस्यादितो यदि शाब्दबोधः संभ
वत्येतदा स द्वित्वावच्छिन्नभेदविषयक एव स्यात्। स च न स्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकः॥ तदर्थश्च
स्वन्द्वित्वं तद्व्यापकमाकाशत्वं तद्वत्त्वसंबन्धावच्छिन्ना द्वित्वनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकता यस्य स द्वित्ववान् भेदप्रतियोगी द्वित्वं प्रतियोगिताव
च्छेदकमिति तादृशसंबन्धेन द्वित्वव्यापकं घटत्वादि न त्वाकाशत्वमिति द्वित्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वादिसंबन्धेन॥ ६॥ ६ ॥

द्वित्ववतोः प्रसिद्धेः॥ अतस्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताको भेदो न संभवतीत्यर्थः॥ पर्याप्तिसंबंधेन द्वित्ववतोः प्रसिद्धेः। पर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्तावच्छेदकताक एव द्वित्वावच्छिन्नभेदः प्रतीयते। तत्काले च पर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदप्रतीतिकाले च। पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वविशिष्टबुद्धिरेव प्रतिबध्यते॥ ननु द्वित्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वादिरूपपरंपरासंबन्धेन द्वित्वविशिष्टबुद्धिरपि प्रतिबध्यते। तथा चाकाशो न द्वावित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधदशायां आकाशावित्यादिवाक्यजन्यद्वित्वबोधवारणाय आकाशत्वव्याप्यतया भ्र

द्वित्ववतोः प्रसिद्धेः अपितु पर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक एव। तत्काले च पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वविशिष्टबुद्धिरेव प्रतिबध्यते न तूक्तपरंपरासंबन्धेन तद्विशिष्टबुद्धिरपीति। अथाकाशो न द्वावित्यादौ केवलपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदो यत्र बोधयितुं न शक्यते। आकाशेप्युक्तयुक्त्या द्वित्वपर्याप्तेः सत्वेन तत्र तेन संबंधेन तद्भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् आकाशत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्वादिमद्भेदस्याप्रसिद्ध एवेति चेन्न॥॥

मविषयीभूतपर्याप्तिरेव निवेशनीया न तु द्वित्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वादिसंबन्धो निवेश्य इति भावः। ननु केवलपर्याप्तित्वेन आकाशत्वव्याप्यपर्याप्तित्वेन वा पर्याप्तेः संबन्धता इति विकल्प्य दूषयितुं शङ्कते॥ अथेति॥ आकाशेप्युक्तयुक्त्या द्वित्वपर्याप्तेः सत्वेनेति॥ घटाकाशौ द्वित्वादेः पर्याप्तिसत्वे प्रत्येकमाकाशादौ तत्पर्याप्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात्। प्रत्येकस्योभयाननिरेकात् इत्युक्तयुक्त्या द्वित्वपर्याप्तेः सत्वेन। तत्र॥ आकाशे। तेन संबन्धेन। शुद्धपर्याप्तिसंबन्धेन। तद्भेदस्य। द्वित्ववद्भेदस्य। वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः। पर्याप्तिर्यत्तत्वादिव्याप्यानत्वाकाशत्वव्या॥ ६ ॥ ६॥

श आकाशादौ द्वित्वादिसमवायसत्वेपीति। तथा चाकाशे समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्ववद्भेदविरहात् आकाशो न द्वावि-
ति प्रतीतिर्नस्यादिति भावः। उपपत्तिमाह। द्वित्वादेरेव उभयादिवृत्तिधर्ममात्रावच्छिन्नत्वोपगमादिति। उभयादिवृत्तिधर्मः घटपटोभयत्वादिरूपः
तन्मात्रावच्छिन्नत्वं द्वित्वादावेव स्वीक्रियते द्वित्वादेरेवेत्येवकारेण द्वित्वपर्याप्तिव्यवच्छेदः मात्रपदेन एकमात्रवृत्ति आकाशत्वादिव्यवच्छेदः
तथा च आकाशो न द्वावित्यत्र घटपटोभयत्वावच्छिन्नद्वित्ववद्भेदवानाकाश इति शाब्दबोधः ननु घटपटोभयत्वावच्छिन्नद्वित्वपर्याप्तित्वाव-
च्छिन्नवद्भेदवानाकाश इति शाब्दधीरित्यर्थः द्वित्वादौ घटपटोभयत्वमात्रावच्छिन्नत्वं न त्वेकमात्रवृत्ति आकाशत्वावच्छिन्नत्वं स्वीक्रि-

आकाशादौ द्वित्वसमवायसत्वेपि द्वित्वादेरेवोभयादिवृत्तिधर्ममात्रावच्छिन्नत्वोपगमात्तदनवच्छेदकाकाशत्वाद्यवच्छे-
देन समवायसंबन्धेन तद्वतो भेदस्य वृत्तौ बाधकाभावादिति चेन्न। आकाशौ वित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्याप्रमात्वा-
नुपपत्त्यैव तादृशसंबन्धसिद्धेः तादृशबुद्धेः समवायविषयकत्वे प्रमात्वनिराकरणस्याशक्यत्वात्॥ ॥यते॥ तदनवच्छेदकम्।
द्वित्वानवच्छेदकम्। यदाकाशत्वं तदवच्छेदेन॥ समवायसंबन्धेन। यस्तद्वान् द्वित्ववान् तद्भेदस्याकाशे वृत्तौ बाधकाभावादिति शंकाग्रन्थः॥ समा-
धत्ते॥ आकाशौ वित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य अप्रमात्वानुपपत्त्यैव तादृशसंबन्धसिद्धेस्तादृशबुद्धेः समवायविषयकत्वे प्रमात्वनिराकरणस्या-
शक्यत्वादिति॥ तादृशबुद्धेः। आकाशौ वित्यादिवाक्यजन्यबुद्धेः। समवायविषयकत्वे॥ प्रमात्वमेव स्यात् समवायेनाकाशे घटाकाशगतद्वि-
त्वस्याबाधितत्वात् पर्याप्त्यंगीकारे तु द्वित्वपर्याप्तेर्घटाकाशयोरेव सत्त्वेन केवलाकाशे द्वित्वपर्याप्तेर्बाधात् पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वाभाववत्त्वा-

व्यु·टी· काशेद्वित्वप्रकारिकाधीरप्रमैवेति पर्याप्तिसंबन्ध आवश्यकइत्यर्थः यद्यपि समवाये नाकाशेद्वित्वं नाकाशत्वावच्छेदेन किंतु घटाकाशोभयत्वावच्छे॰
८५ देनैवेति पर्याप्त्यनंगीकारेपि आकाशाविति धियोऽप्रमात्वंसूपपादं। तथापि तत्संबंधितावच्छेदकस्य तदवच्छेदकतानियमात् प्रकृते च द्वित्वस
मवायावच्छेदकस्याकाशत्वस्य द्वित्वावच्छेदकत्वनियमादाकाशत्वावच्छेदेन द्वित्वसमवायोस्ति द्वित्वंचास्तीत्याकाशाविति प्रतीतेः प्रमात्वंस्या
दतः आकाशत्वानवच्छेद्यः कश्चिद्द्वित्वसंबन्धोऽन्वेष्टव्यः सच पर्याप्तिनामास्त्विति द्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेदकाकाशत्वावच्छेदेन पर्याप्तिसंबन्धे
न द्वित्वावगाहिनी आकाशाविति प्रतीतिरप्रमैवेति पर्याप्तिसंबन्धोऽवश्यमंगीकरणीय इति॥ उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टसमवायस्य

उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टसमवायस्य संसर्गत्वोपगमे घटाविस्यादिवाक्यस्याप्रमाणतापत्तिः समवायस्यैकेन घटा
दिनिष्ठस्य द्वित्वादिसमवायस्य पटादावपि सत्वेन घटत्वाद्यव्याप्यत्वात्। न चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वादिसमवायत्वेनै
वसंबंधतास्तु। द्वित्वादिसमवायस्य घटत्वाद्यव्याप्यत्वेपि द्वित्वादेस्तद्व्याप्यतया न घटाविस्यादेरप्रमाणतेति वाच्यम्॥ ६ ॥

संसर्गत्वोपगम इति। द्वित्वसमवायस्य घटादावपि सत्वादाकाशत्वव्याप्तिविशिष्टसमवायाऽप्रसिद्ध्या तेन संबन्धेन द्वित्वाभाववत्याकाशे द्वित्वप्रका
रिकाऽकाशाविति प्रतीतिरप्रमैवेति पर्याप्तिसंबन्धो मास्तु॥ एवं सति घटाविति वाक्यस्याप्यप्रमाणतापत्तिः। समवायस्यैकेन घटादिनिष्ठस्य द्वित्वादि
समवायस्य पटादावपि सत्वेन घटत्वाद्यव्याप्यत्वात्। शंकते। न चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वादिसमवायत्वेनैव संबन्धतास्त्विति। उद्देश्यतावच्छेद राम
कव्याप्यो यो द्वित्वादिसमवायस्तत्वेनेत्यर्थः। एवं च द्वित्वादिसमवायस्य उद्देश्यतावच्छेदका॥ ७ ॥ ८ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ८५

काशत्वाव्याप्यतयातादृशाकाशत्वव्याप्यतयाभ्रमविषयीभूतद्वित्वादिसमवायसंबन्धेनद्वित्वप्रकारकाकाशावितिप्रतीतेरप्रमात्वसंपादनेपितदु-
त्यसुक्त्याद्वित्वादिसमवायस्य घटत्वाव्याप्यतयाउद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वसमवायेनद्वित्वप्रकारकघटाविस्यादिप्रतीतेरप्यप्रमात्वापादनं
नसंभवति।उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यंयद्वित्वंतत्समवायत्वेनसंबंधतास्वीकारात्।यद्यपिद्वित्वादिसमवायःएकत्वात्पटादावप्यस्तीतिनघटत्वव्या
प्यः तथापिघटवृत्तिद्वित्वंघटत्वव्याप्यमेवेतिउद्देश्यतावच्छेदकघटत्वव्याप्यंयद्वित्वंतत्समवायेनद्वित्ववतिद्वित्वप्रकारिकाघटाविति प्रतीतेर्नोप्र
माणत्वाइतिसमवायेनैवनिर्वाहेपर्याप्तिसंबन्धोमास्त्वितिशंकाशयइति।समाधत्ते॥एवंसतीति।उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वस्यद्वित्वविशे

एवंसतितथाविधद्वित्वादेरेवलाघवेनद्वित्वादिसंबन्धतौचित्यात्।अथास्त्वेवमेतावतापिपर्याप्तिसंबन्धस्यावितयादि
तिचेन्न।द्वित्वादिस्वरूपस्यैवद्वित्वादिपर्याप्तितयाभिमतसिद्धेः॥

((षणेसति।तथाविधद्वित्वादेरेवउद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वि
त्वादेरेव॥लाघवेन॥उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वसमवायेद्वित्वसंबन्धताकल्पनापेक्षयाउद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वेएवद्वित्ववचना
र्थद्वित्वसंबन्धतांगीकारात्।समवायानिवेशप्रयुक्तलाघवेनेत्यर्थः घटाविस्यादितएवघटत्वव्याप्यद्वित्वसंबंधेनद्वित्ववंतौघटाविति
शाब्दबोधात्।शंकते।अथास्त्वेवमेवेति।उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वस्यसंबंधत्वमेवास्त्वित्यर्थः।एतावतापि।उद्देश्यतावच्छेदकव्या
प्यद्वित्वस्यसंबंधतांगीकारेणापि।सिद्धांतिमतेपर्याप्तिसंबंधस्यासिद्धेरित्यर्थांतरमित्यर्थः।यतःपर्याप्तेःसंबंधतासाधनप्रवृत्तस्यसिद्धांतिनोद्वि
त्वेसंबंधितासिद्धिरिति।समाधत्ते।द्वित्वादिस्वरूपस्यैवद्वित्वादिपर्याप्तितयाभिमतसिद्धेरिति।द्वित्वमेवद्वित्वपर्याप्तिपदवाच्यमित्यनभिमतार्थ

द्वित्वमेवाद्वित्वपर्याप्तिरत्रसंमतिमाह। उक्तंचदीधितिकृतेति। अयमेकोघटोऽयमेकोघट इतिनानैकत्वावगाहिन्याऽपेक्षाबुद्ध्याजन्यः इमौद्वावित्याकारकप्रतीतिप्रमाणकः द्वित्वस्वरूपसंबन्धविशेषः। द्वित्वएवपर्याप्तिसंबन्धतास्वीक्रियतेइत्यर्थः। समवायस्यनानात्वमतेच द्वित्वादिसमवाय एवतत्पर्याप्तिरिति। यदासमवायएकस्तदासमवायस्यउद्देश्यतावच्छेदकाव्याप्यत्वादुद्देश्यतावच्छेदकघटत्वादिव्याप्यं द्वित्व ˮमेवद्वित्वचनार्थेद्वित्व संबन्धः यदातुसमवायोनानातदाउद्देश्यतावच्छेदकघटत्वादिव्याप्योघटत्वादिसमवायएवद्वित्वस्यसंबन्धः द्वित्वसमवायएवतत्पर्याप्तिर्द्वित्व पर्याप्तिर्भवतिनतुद्वित्वंपर्याप्तिर्भवतिनवापर्याप्तिरतिरिक्तपदार्थरूपानवाद्वित्वरूपाइत्यतिरिक्तत्वानतिरिक्तत्वविवेचनमन्यत्रप्रकृतानुप

उक्तंचदीधितिकृतापर्याप्तिश्चायमेकोघटइमौद्वावित्यादिप्रतीतिसाक्षिकःस्वरूपसंबन्धविशेषइति। समवायस्यनानात्वमतेचद्वित्वादिसमवायएवतत्पर्याप्तिर्नतुस्वरूपमतिरिक्तपदार्थोवेत्यन्यदेतत्। यत्तुआकाशंनद्वेइत्यादिप्रतीतिवदाकाशंनद्वित्ववदितिप्रतीतेःप्रमात्वस्यवारणायसमवायेनद्वित्वादिमद्भेदआकाशत्वावच्छेदेननस्वीकर्त्तव्यः ॥ ६ ॥

युक्तमित्युपेक्षितमस्माभिरितिभावः॥ यत्त्विति॥ क्वचित्तुयत्तुस्थानेअथेतिपाठः। तन्नेत्यस्यस्थानेचानेतिपाठः आकाशंनद्वेइत्यादिप्रतीतिवदाकाशंन द्वित्ववदितिप्रतीतेः। प्रमात्वस्येति। आकाशंनद्वेइतिप्रतीतौहिआकाशत्वावच्छेदेनसमवायसंबन्धावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठावच्छेदकताकद्वित्वादिम द्भेदोविषयःसएवआकाशंनद्वित्ववदितिप्रतीतावपिविषयइति- आकाशंनद्वेइतिप्रतीतेर्यथाप्रमात्वंस्वीकृतंतथाआकाशंनद्वित्ववदितिप्रतीतेरप्रम पिप्रमात्वंस्यात्तद्वारणायसमवायेनद्वित्वादिमतोभेदआकाशत्वावच्छेदेननस्वीकर्त्तव्यः॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ६ ॥

प्याद्व्याकाशत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्वादिमद्भेदस्याप्रसिद्ध एव। अतः पर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रति
योगितावच्छेदकताकद्वित्वावच्छिन्नभेदबोधासंभवादाकाशेन द्वावित्यादिवाक्यमूलकमेवेति शंकाशयः॥ समाधत्ते। द्वित्वादिपर्याप्तेरुभ
यादिवृत्तिधर्मेणेवावच्छेदादिति॥ उभयादिवृत्तिधर्मे उभयत्वन्तेनैव द्वित्वपर्याप्तिरवच्छिद्यते। धर्मेणैव। एवकारव्यवच्छेद्यमाह। तदनव
च्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्मेणेति। तस्याद्वित्वादिपर्याप्तेरनवच्छेदको य आकाशत्वादिरूप एकैकमात्रवृत्तिधर्मः तदवच्छेदेन। तद्भेदस्य। द्वि
त्वादिपर्याप्तिमद्भेदस्य। तेन संबन्धेन। पर्याप्तिसंबंधेन। द्वित्वादिमद्भेदस्य च। तद्वृत्तौ। आकाशवृत्तौ। बाधकाभावादित्यर्थः। तथा चाकाशेन द्वावि

द्वित्वादिपर्याप्तेरुभयादिधर्मेणैवावच्छेदात्। तदनवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन तद्भेदस्य तेन संबन्धेन द्वित्वादिम॰
द्भेदस्य च तद्वृत्तिवृत्तौ बाधकाभावात्। न चैवं घटपटौ न द्वाविति प्रयोग आपद्येत। घटपटयोरपि प्रत्येकद्वित्वावच्छिन्नभेदसत्वादि
ति वाच्यम्। द्विवचनाद्युपस्थापित द्वित्वावच्छेदेनैव द्वित्वावच्छिन्नभेदस्य बाधेन तादृशप्रयोगाभावोपपत्तेः॥ ((तिप्रयोग उपपद्यते।

घटपटौ न द्वाविति प्रयोगो न युज्यते। घटपटोभयत्वावच्छेदेन द्वित्वपर्याप्तिसत्वेन द्वित्वपर्याप्तिमद्भेदस्य तत्वात् आकाशत्वावच्छेदेन द्वित्वपर्या॰
प्त्यभावादाकाशे द्वित्वादिमद्भेदसत्वादिति भावः। शंकते। न चैवमिति। एवं पर्याप्तेरुभयत्वादिव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छेदेनैव स्वीकारे। घटपटयो
रपि। प्रत्येकघटत्वावच्छेदेन पटत्वावच्छेदेन च द्वित्वादिमद्भेदसत्वात्। घटपटौ न द्वाविति प्रयोगापत्तेरित्यर्थः। समाधत्ते॥ द्विवचनाद्युपस्थापित
द्वित्वावच्छेदेन द्वित्वावच्छिन्नभेदबाधेन तादृशप्रयोगाभावोपपत्तेरिति। घटपटोभयत्वावच्छेदेन द्वित्वपर्याप्तिसत्वात् पर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्न

घटपटौनद्वावितिप्रयोगाभावोपपत्तेरित्यर्थः। नञाव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः। उभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः। उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नैवेति। घटपटौनद्वावित्यत्रउद्देश्यतावच्छेदका घटपटाविति द्विवचनोपस्थाप्या द्वित्वतदवच्छेदेनउभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदोबाधितइति घटपटौनद्वावितिनप्रयोगइत्यर्थः। द्वित्वसामानाधिकरण्येनतद्बाधस्याकिंचित्करत्वादिति। घटवृत्तिद्वित्वपटवृत्तिद्वित्वसामानाधिकरण्येनतद्बाधस्य। व्यासज्यवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदबाधस्याभेदसत्वेस्याकिंचित्करत्वात् घटपटौनद्वावितिप्रयोगानापादकत्वादित्यर्थः। नचघटत्वादेरतिप्रसक्ततयेति। घटपटौस्तइत्यत्र द्वित्वपर्याप्तिर्घटपटयोरेवास्तिघटत्वंतुबहुषुघटान्तरेष्वतिप्र

नञाव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यउद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनैवव्युत्पत्तेर्द्वित्वसामानाधिकरण्येनतद्बाधस्याकिंचित्करत्वात्। नचघटत्वादेरतिप्रसक्ततयाद्वित्वादिपर्याप्तेरनवच्छेदकत्वात्तदवच्छेदेनद्वित्ववद्भेदस्यभवत्तामप्यनुमतत्वात्प्रकृत्यर्थगतैकत्वाविवक्षायांघटौनद्वावित्यादिप्रयोगापत्तिरितिवाच्यम्॥

((सक्त— मितिनद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकमितिद्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेदेनचद्वित्ववद्भेदस्यभवत्तांसिद्धान्तिनामप्यनुमतत्वात्। यद्भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छेदकंतद्भेदावच्छेदकमितिनियमात्॥ यस्यटत्वन्द्वित्ववद्भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकस्यावच्छेदकंनभवतितस्यटत्वन्तद्भेदस्यावच्छेदकंभवतीतिनियमवाक्यार्थः। प्रकृत्यर्थघटगतैकत्वाविवक्षायांघटौनद्वावित्यादिप्रयोगापत्तिरितिवाच्यमिति॥ घटस्यएकत्वविवक्षायांतुद्वित्वपर्याप्तेःपर्याप्तिसंबन्धेनद्वित्वस्यवानवच्छेदकैकत्वावच्छेदेनद्वित्ववद्भेदसत्वात् घटौनद्वावितिप्रयोगइष्टापत्तेराह घटगतैकत्वाविवक्षा

अतिप्रसक्ततया द्वित्वानवच्छेदकघटत्वावच्छेदेन पटत्वावच्छेदेन द्वित्ववद्भेदस्य सत्त्वेन घटो न द्वावितिप्रयोगापत्तिरिति शंकां समाधत्ते॥ तादृ
शप्रयोगाभावे इति। घटैकत्वविवक्षायां घटो न द्वाविति प्रयोगाभावे इत्यस्यार्थः। घटत्वादेर्द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकतायथाप्रामाणिकी तथा घटत्वा
देर्द्वित्वादिमद्भेदस्यानुयोगितायाः द्वित्ववद्भेदाधिकरणताया अवच्छेदकताया अपि प्रामाणिकत्वादित्यर्थः। ननु यत्प्रतियोगितावच्छेदकानव
च्छेदकं तद्भेदावच्छेदकमिति नियमबलात् घटत्वं द्वित्वादिमद्भेदावच्छेदकमास्तां अत आह। प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छेदकताया भेदाव
च्छेदकतानियमासिद्धेरिति। तथा च घटत्वं न द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकं न वा द्वित्वादिमद्भेदाधिकरणतावच्छेदकं येन घटो न द्वाविति प्रयोगापत्तिः

तादृशप्रयोगाभावे घटत्वादेर्द्वित्वपर्याप्तेरिव द्वित्वमद्भेदस्याप्यनुयोगितावच्छेदकताया अप्रामाणिकत्वात्। प्रतियोगिता
वच्छेदकानवच्छेदकताया भेदावच्छेदकतानियमासिद्धेः अस्तु वातिप्रसक्तोपि घटत्वादिर्द्वित्वपर्याप्तेरवच्छेदकः घटा
वित्यादिप्रतीतिबलात्॥ ११ त्यादिरस्यार्थः॥ अथ नियमरक्षणाय पक्षान्तरमाह॥ अस्तु वातिप्रसक्तोपि घटत्वादिर्द्वित्वपर्याप्तेरवच्छेदक इ

ति। तथा च घटत्वादेर्द्वित्वावच्छेदकत्वं न द्वित्वादिमद्भेदावच्छेदकं अतो यद्भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छेदकं तद्भेदावच्छेदकमि
त्युक्तनियमो रक्षितः घटैकत्वविवक्षायां घटो न द्वाविति प्रयोगोपि वारितो घटत्वावच्छेदेन द्वित्वसत्त्वादित्यर्थः। अतिप्रसक्तस्यापि घटत्वादेर्द्वित्वप
र्याप्त्यवच्छेदकतायां युक्तिमाह। घटावित्यादिप्रतीतिबलादिति। अत्र द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणे तद्द्वयद्वयातिरिक्तघटवृत्तित्वादतिप्रसक्तमपि घट
त्वमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य द्विवचनार्थद्वित्वं विधीयते घटत्वविशिष्टौ द्वित्ववन्तावितिबोधादित्यर्थः॥ ६ ॥ ६ ६ ॥ ६ ॥

मु॰टी॰ अथातिप्रसक्तधर्मस्यावच्छेदकत्वमसहमानआह॥ वस्तुतस्तुघटत्वादेःप्रत्येकंद्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेदकत्वेपीति। प्रत्येकरूपेणएतद्घटपटद्वनिष्ठद्वि
८४ त्वपर्याप्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वेनएतद्द्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेदकत्वेपीति। द्वित्वपर्याप्तिरेतयोरेवघटपटयोरस्तिघटत्वंतुघटांतरेपीत्यतिप्रसक्तंघटत्वंएतद्द्वि
त्वपर्याप्त्यनवच्छेदकमितिद्वित्ववद्भेदावच्छेदकमितिघटौनद्वावितिप्रयोगापादनेपि। समाधत्ते। द्वित्वपर्याप्तित्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततयेति। यत्र
यत्रघटत्वंतत्रसर्वत्रद्वित्वपर्याप्तिरितिद्वित्वपर्याप्तित्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततयातदवच्छिन्नावच्छेदकत्वंतेनद्वित्वपर्याप्तित्वेनावच्छिन्नायाद्वित्वपर्या
प्तेरवच्छेदकत्वंघटत्वस्याव्याहतमेवेत्यर्थः॥ तथाचद्वित्वपर्याप्तित्वावच्छिन्नावच्छेदकघटत्वावच्छेदेनद्वित्ववद्भेदाभावात् घटौनद्वावितिप्रयोगा

वस्तुतस्तुघटत्वादेःप्रत्येकंद्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेदकत्वेपिद्वित्वपर्याप्तित्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततयातदवच्छिन्नावच्छेदक-
त्वमव्याहतमेव। अथपर्याप्त्याख्यविलक्षणसंबन्धएवप्रामाणिकःतत्कथंनस्संबन्धताआकाशोनद्वावितिप्रतीतिस्तुसमवायसं
बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्वावच्छिन्नभेदविषयिकैवास्तां॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

पत्तिर्नसंभवतीत्यर्थः। शंकते। अथेति। पर्याप्त्याख्यविलक्षणसंबन्धोधर्मोवाप्रामाणिकस्तत्तर्हिधर्मिणोऽसिद्धौकथंतस्याःपर्याप्तेःसंबन्धताविशिष्टबु
द्धिनियामकतारूपोधर्मःप्रामाणिकइत्यर्थः। ननुद्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेदकाकाशत्वावच्छेदेनद्वित्ववद्भेदसत्त्वादाकाशोनद्वावितिप्रयोगोपपत्तयेऽवश्यंपर्या-
प्तिसंबन्धोऽभ्युपेयइत्यतआह॥ आकाशोनद्वावितिप्रतीतिस्त्विति। समवायसंबन्धावच्छिन्नाद्वित्वनिष्ठाप्रतियोगितावच्छेदकतायस्यतादृशोयो राम
द्वित्ववद्भेदस्तद्विषयिकैवप्रतीतिरास्तांनतुपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदविषयिकेत्यर्थः॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ८४

तथाचेति। आकाशत्वावच्छेदेन समवायेन द्वित्वादिमद्भेदास्वीकारे च सति। ननु पर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठावच्छेदकताकद्वित्वादिमद्भेद आकाशं न
द्वे इति प्रतीतौ विषयस्तत्कथमप्रमात्वं भत आह॥ पर्याप्तेरविलक्षणत्वे इति। पर्याप्तेर्द्वित्वरूपत्वे द्वित्वसमवायरूपत्वे वा इत्यर्थः। तथा च पर्याप्त्यनंगीकारे आ
काशत्वावच्छेदेन समवायेन द्वित्वादिमद्भेदानंगीकारे च आकाशं न द्वे इत्यादिप्रतीतेरपि अप्रमात्वापत्तिः समवायेन द्वित्वादिमद्भेदाभाववति आका
शे समवायेन द्वित्वादिमद्भेदावगाहित्वादप्रमात्वापत्तिः। समाधत्ते॥ तन्नेति। आकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतौ हि मत्वर्थसमवायी प्रतियोगितया विष
यस्तथा चाकाशमपि द्वित्वसमवायीति द्वित्वसमवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्वित्वसमवायिभेदः आकाशे नास्तीति तदवगाहिनी आकाशं

तथा च पर्याप्तेरविलक्षणत्वे आकाशं न द्वे इत्यादिप्रतीतेरप्यप्रमात्वापत्तिरिति। तन्न। आकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतौ द्वित्वसम
वायावच्छिन्नभेद एव विषयः मतुपा संबंधस्योल्लेखात्। न तु द्वित्वावच्छिन्नभेदः एवं चाकाशत्वाद्यवच्छेदेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेद
एव स्वीकर्तव्यः न तु तत्संबंधावच्छिन्नभेद इत्याकाशं न द्वे इति प्रतीतेरप्रमात्वस्याकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतेर्वा प्रमात्वस्य न प्रसंगः

न द्वित्ववदित्यप्रमैवेत्यर्थः। न तु द्वित्वावच्छिन्नभेद इति। आकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतौ द्वित्वावच्छिन्नभेदो न विषयो यन प्रमात्वमापद्येत। किं तु द्वित्वस
मवायिनो भेदो विषयः आकाशमपि द्वित्वसमवायीति द्वित्वसमवायिभेदाभावादाकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतिरप्रमैवेत्यर्थः। आकाशव्यक्तेरेकैवत्वादाका
शं न द्वे इति प्रतीतौ द्वित्वावच्छिन्नस्य भेद एव विषय इति प्रतीत्योर्भिन्नविषयकत्वमित्यर्थः। उपसंहरति। एवं चेति। आकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतेर्द्वि
त्वाद्यवच्छिन्नभेदाविषयकत्वे सति द्वित्वसमवायावच्छिन्नभेदविषयत्वे च सतीत्यर्थः। आकाशत्वावच्छे॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥

तादृशवाक्यद्वयविषयकसमूहालंबनेन धवखदिरावितिवाक्यद्वयविषयकसमूहालंबनप्रत्यक्षेण जन्याया धवविशेष्यिकाखदिरविशेष्यिकाया शाब्द
बुद्धिस्तस्या धवत्वखदिरत्वरूपनानाधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकतया शुद्धपर्याप्तेरपि संसर्गतयावगाहनसंभवात् शुद्धपर्याप्तेरपीत्यपिना धवत्वव्याप्तिविशिष्ट
पर्याप्तेः खदिरत्वव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेश्च संसर्गतयावगाहनपरिग्रहः। समाधत्ते। यत्रेति। यत्र। धवखदिरावित्यत्र। धवत्वखदिरत्वरूपनानाधर्मावच्छि
न्नविशेष्यताद्वयनिरूपिता एकाद्वित्वादिप्रकारता। तत्रैव। धवखदिरावित्यत्रैव। शुद्धायाः पर्याप्तेः समवायस्य वा संसर्गतया भानोपगमात् इत्यर्थः॥ धवौ

तादृशवाक्यद्वयविषयकसमूहालंबनजन्यसमूहालंबनशाब्दबोधे नानाधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकतया शुद्धपर्याप्तेरपि संस
र्गतयाऽवगाहनसंभवादिति वाच्यम्। यत्र नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता एकाद्वित्वादिप्रकारता तत्रैव शुद्धायाः पर्याप्तेः स
मवायस्य वा संसर्गतया भानात्। धवौ खदिरावित्यादिनानावाक्यजन्यसमूहालंबनशाब्दबोधे विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदेन चो
द्देश्यतावच्छेदकधवत्वादिव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः संसर्गतानियमेन एकैकधवखदिरादितात्पर्येण तथाप्रयोगासंभवात् धवख
दिरावित्यादिसमासोत्तरद्विवचनेन धवखदिरत्वाद्यवच्छिन्ननानाविशेष्यतानिरूपितैकद्वित्वादिप्रकारताशालिज्ञानमेव जन्यते

खदिरावित्यादिनानावाक्यजन्यसमूहालंबनशाब्दबोधे विशेष्यताद्वयभेदेन द्वित्वद्वयनिष्ठप्रकारताभेदेन च उद्देश्यतावच्छेदकधवत्वादि-
व्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः संसर्गतानियमेन एकैकधवखदिरादितात्पर्येण तथाप्रयोगासंभवात्॥ धवौ खदिरावितिप्रयोगासंभवादित्यस्यार्थः॥ धवख राम
दिरावित्यादिसमासोत्तरद्विवचनेनेति॥ ६॥ ९८

तादृशवाक्यजन्यबोधस्य। धवखदिरावित्यादिवाक्यजन्यबोधस्य। समूहालंबनात्मकतया विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदाभावादिति। धवखदि
रावितिसमूहालंबन एव विशेष्यताभेदेन हि सप्रकारताभेदः स्वीक्रियते न तु विशिष्टज्ञाने इत्यर्थः। यथा खड्गी चैत्रः कुंडलीयत्र तथा तेन प्रकारेण तथा
विधसमूहालंबनात्मके इत्यर्थः। अन्यथा समूहालंबनत्वस्य हेलक्षण्यानुपपत्तेरिति। अन्यथा धवखदिरावितिविशिष्टज्ञानेऽपि नानाविशेष्यतानिरूपित
द्वित्वादिनिष्ठनानाप्रकारतास्वीकारेणेत्यर्थः। धवखदिरादिनिष्ठनानाविशेष्यतानिरूपितद्वित्वादिनिष्ठनानाप्रकारताशालिनि धवौ खदिरावित्यादिसमू

तादृशवाक्यजन्यबोधस्य समूहालंबनात्मकतया विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदाभावात्। यथा हि। समूहालंबनात्मके ख
ड्गी चैत्रः कुण्डलीत्याकारकनानाविशेषणकैकविशेष्यकज्ञाने नानाप्रकारतानिरूपिता एका विशेष्यता तथा तथाविधे धवखदिरा
वित्याकारके नानाविशेष्यकैकविशेषणकज्ञाने विशेष्यताभेदेऽप्यभिन्नैव द्वित्वादिप्रकारता अन्यथा समूहालंबनत्वस्य हेलक्षण्यानु
पपत्तेः। समासघटकधवखदिरादिपदानामेकवाक्यतानुपपत्तिश्च। तत्प्रयोज्यविषयतया साक्षात्परंपरया वा निरूपिता या विष
यता तत्प्रयोजकत्वस्यैव तदेकवाक्यतापदार्थत्वात्॥

हालंबनतः धवखदिरावित्यादिविशिष्टज्ञानस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेरित्यर्थः। समा
सघटकधवखदिरादिपदानामेकवाक्यतानुपपत्तिश्चेति। विशेष्यताद्वयनिरूपितैकप्रकारताशालिज्ञानजनकवाक्ययोरेव एकवाक्यत्वादिति
भावः। एकवाक्यतालक्षणमाह। तत्प्रयोज्यविषयतया साक्षात्परंपरया वा निरूपिता या विषयता तत्प्रयोजकत्वस्यैव तदेकवाक्यतापदार्थत्वा
दिति। धवखदिरावित्यत्र तत्प्रयोज्या धवपदप्रयोज्या धवपदज्ञानजन्या धवपदार्थोपस्थि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ९ ॥ ७ ॥

तिजन्यधवखदिरावितिशाब्दबोधनिरूपितधवपदार्थनिष्ठविशेष्यतातयापरंपरयानिरूपितायाद्वित्वनिष्ठाप्रकारतायाख्यविषयतातत्प्रयोजक
त्वस्य खदिरपदनिष्ठस्यैवतदेकवाक्यतापदार्थत्वात् धवपदैकवाक्यतापदार्थत्वात्। धवपदजन्यधवोपस्थितिजन्यधवखदिरशाब्दबोधनिरू
पितधवनिष्ठविशेष्यतानिरूपितद्वित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितशाब्दबोधीयखदिरनिष्ठविशेष्यताशालिशाब्दधीजनकखदिरोपस्थितिजनक
त्वखदिरपदेइतिधवपदैकवाक्यतापन्नंखदिरपदमेवेतिरीत्याखदिरपदैकवाक्यतापन्नंधवपदमितिपरस्परधवपदखदिरपदयोरेकवाक्य
त्वमित्यर्थः। एवंराजपुरुषइत्यत्रराजसंबन्धीप्रकारः पुरुषो विशेष्यः तत्रतत्प्रयोज्याराजपदप्रयोज्यायाराजपदजन्याराजसंबंधुपस्थितिजन्यशा
ब्दबोधीयराजसंबंधिनिष्ठाप्रकारताख्याविषयतातन्निरूपितायापुरुषनिष्ठाविशेष्यताख्यासास्याद्विषयतातत्प्रयोजकत्वंतन्निरूपकशाब्द

॥ नचैतादृशैकवाक्यताविरहेपिस्सतिविरहः। तथासतिसमासस्यैवानुपपत्तेः॥

बोधजनकपदार्थोपस्थितिजनकत्वरूपमेकवाक्यत्वंपुरुषपदे एवंपुरुषपदप्रयोज्यापुरुषपदजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधनिरूपितापु
रुषनिष्ठविशेष्यताख्याविषयतातन्निरूपितायाराजसंबन्धिनिष्ठाप्रकारतातत्प्रयोजकत्वंतन्निरूपकशाब्दजनकपदार्थोपस्थितिजनकत्वरूप
मेकवाक्यत्वंराजपदेतत्पदजन्यज्ञाननिरूपितत्वेनतत्सदप्रयोज्यत्वव्यवहारोविषयतायामितिबोध्यमित्यर्थः। नचैतादृशैकवाक्यताविरहेपिस्स
तिविरहइतिशंकाग्रन्थः। समाधत्ते। तथासतिसमासस्यैवानुपपत्तेरिति। समासस्यनिरुक्तैकवाक्यतारूपत्वादितिराजपदजन्यपदार्थोपस्थिति राम
जन्यशाब्दनिरूपितराजनिष्ठप्रकारताख्याविषयतानिरूपितसंबंधनिष्ठविशेष्यत्वाभिन्नप्रकारता ॥ ६ ॥ ६ ॥ ८९

निरूपिताशाब्दबोधीयपुत्रनिष्ठविशेष्यताशालीशाब्दबोधजनकपुत्रोपस्थितिजनकत्वस्यैकवाक्यत्वं पुत्रपद एव न तु पुरुषपदेऽस्तीति भावः। जल
पृथिव्योः स्नेहगंधावित्यत्र सप्तम्यर्थो द्वित्वमाधेयत्वं च तथा च जलपृथिवीवृत्तिद्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितं यत् जलत्वावच्छिन्नपृ
थिवीत्वावच्छिन्नविशेष्यताद्वयात्मकप्रकारताद्वयं तन्निरूपिता या सप्तम्यर्थाधेयत्वनिष्ठविशेष्यतारूपप्रकारता तन्निरूपितं यद्धर्मितावः

भयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ राजपुरुषपदादीनां समासवारणाय समर्थपदानामेव समासानुशासनात् सा
मर्थ्यस्य निरुक्तैकवाक्यतारूपत्वात् जलपृथिव्योः स्नेहगंधावित्यादितोऽपि न जले स्नेहः पृथिव्यां गंध इत्याकारकसमूहाल
बनबोधः किन्तु न द्वित्वस्य णो द्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितजलत्वपृथिवीत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतात्मकप्रकारता
द्वयनिरूपिताधेयत्वप्रकारतानिरूपितं यद्धर्मितावच्छेदकद्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपकं स्नेहत्वगंधत्वाद्यवच्छि
न्नविशेष्यताद्वयं तद्वानिति अतो न कुत्राप्येकवाक्यताभंगः। चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्यातार्थद्वित्वादिप्रकारेणभास
माने चैत्रमैत्रोभयादौ गमनाश्रयत्वाद्यन्वयेन निरुक्तैकवाक्यतासंभवेऽपि समासविधेर्विभाषाधिकारीयत्वादसमासः।

च्छेदकं द्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपकं स्नेहत्वावच्छिन्नगंधत्वावच्छिन्नविशेष्यताद्वयं तद्वान् स्नेहो गंधश्चेति बोधः। द्वौ स्नेहगंधौ जलपृथिव्यु
भयवर्तिनौ इति बोधाकारः। चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इति। द्वित्वं कृतिराख्यातार्थः। प्रथमानिरर्थिका चैत्रमैत्रौ गमनकर्तारावितिबोधः। निरुक्तैकवा
क्यतासंभवेऽपीति। चैत्रपदप्रयोज्या चैत्रपदजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दधीनिरूपिता या चैत्रनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपिता याख्याता॥

देनहित्वाद्यवच्छिन्नभेदएवस्वीक्रियतेनतुतत्संबंधावच्छिन्नभेदः। हित्वस्ययःसंबंधःसमवायस्तदवच्छिन्नभेदः हित्वसमवायावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकहित्वसमवायिभेदःनप्रतीयतेइत्यर्थः। तेनाकाशेहित्वावच्छिन्नभेदसत्वादाकाशंनद्वेइतिप्रतीतेरप्रमात्वस्यनप्रसंगः किंतुविषयसत्वात्प्र
मात्वमित्यर्थः। आकाशंहित्वसमवायीभेदरूपविषयाभावादाकाशंनहित्ववदितिप्रतीतेर्वाप्रमात्वप्रसंगोनकिन्तुअप्रमात्वमेवेत्यर्थः आका
शोनद्वावित्यत्रद्वौप्रतियोगिनौहित्वंप्रतियोगितावच्छेदकं आकाशोनहित्ववानित्यत्रहित्वसमवायीप्रतियोगीहित्वसमवायश्चप्रतियोगि
तावच्छेदकइतिप्रतीत्योर्विषयभेदादितिभावः। शंकते॥ अथेति॥ आकाशत्वव्याप्यहित्वपर्याप्तेरभावादाकाशावित्यादिप्रयोगवारणाय

अथोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तेर्हित्वसंबन्धत्वेधवखदिरौछिन्नतीत्यादौउद्देश्यतावच्छेदकीभूतधवत्वख
दिरत्वव्याप्यंहित्वादिद्वयमेवप्रत्येतव्यम्। नतुधवखदिरादिपर्याप्तहित्वादिकं। तथाचैकैकधवखदिरादितात्पर्येणत
थाप्रयोगानुपपत्तिरितिहित्वान्वयितावच्छेदकमपेक्षाबुद्धिविषयत्वादिरूपमुभयादिनिष्ठंसाहित्यंद्वंद्वसमासार्थोवा
च्यः तथाचमीमांसकमतप्रवेशइतिचेन्न॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तेर्हित्वा
दिसंबन्धत्वेंगीकृतेधवखदिरौछिन्नतीत्यादौउद्देश्यतावच्छेदकीभूतधवत्वव्याप्यखदिरत्वव्याप्यंनधवखदिरोभयपर्याप्तहित्वंकिंतुधवद्वय
खदिरद्वयगतंहित्वमितिहित्वादिद्वयमेवप्रत्येतव्यं। तथाचएकधवैकखदिरादितात्पर्येणतथाधवखदिरावितिप्रयोगानुपपत्तिरिति। हित्वा
न्वयितावच्छेदकमिमौद्वावित्यपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वादिरूपमुभयादिविशिष्टंसाहित्यंद्वन्द्वसमाससंज्ञासमुदायार्थः। उद्देश्यतावच्छेदकस्य

प्तिसंबंधेनद्वित्ववंतौधवखदिराविति बोधांगीकारेमीमांसकमतप्रवेशइतिशंकायांसमाधानमाह। यत्रेति। यत्रधवखदिरावित्यादौ। धवत्वादिरूपैक
धर्मस्यद्वित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकता॥ तत्रैव॥ धवावित्यत्रैव। धवत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेर्द्वित्वसंसर्गतानियमः। यत्रतुधव
खदिरावित्यत्र। धवत्वखदिरत्वरूपधर्मद्वयादेः। तथात्वं। द्वित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकत्वं। तत्रकेवला॥ उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिरहितापर्याप्तिः। सम
वायएववासंसर्गइत्युपगमात्। साहित्यस्यमीमांसकमतसिद्धस्यान्वयितावच्छेदकतांविनैवएकधवैकखदिरादिनातात्पर्येणधवखदिरावित्यादिप्रयो
गोपपत्तेरित्यर्थः। शंकते। नचैवमिति। एवंधर्मद्वयादेरुद्देश्यतावच्छेदकत्वेकेवलपर्याप्तेः समवायस्यवाद्वित्वादिसंबंधतांगीकारेइत्यर्थः। एकधवखदि

यत्रएकधर्मस्यद्वित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकतातत्रैवोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः संसर्गतानियमः यत्रधर्मद्वयादे
स्तथात्वंतत्रकेवलापर्याप्तिः समवायएववासंसर्गइत्युपगमात् विनैवसाहित्यस्यान्वयितावच्छेदकतां एकैकतात्पर्येणधव
खदिरावित्यादिप्रयोगोपपत्तेः नचैवमेकैकधवखदिरादितात्पर्येणापिधवोखदिरावित्यादिप्रयोगापत्तिः॥ ९ ॥ ८ ॥

रादितात्पर्येणापिधवखदिरावित्यादिप्रयोगापत्तिरिति। शुद्धपर्याप्तिर्यद्यपिद्वित्वसंबंधस्समवायोवानत्वाशुद्धपर्याप्त्या एकस्मिन्धवेपिद्वित्वसत्वादेकधवैक
खदिरतात्पर्येणापिधवखदिरावित्यादिप्रयोगःस्यादित्यर्थः। द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकतायत्रधर्मद्वयेतत्रशुद्धपर्याप्तिः समवायोवासंसर्गः यथाधवखदि
रावित्यत्रधवत्वेखदिरत्वेचद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकतास्थैवधवखदिरावत्रधवत्वेखदिरत्वेचधर्मद्वयेद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकताऽतएवध
वैकखदिरैकतात्पर्येपिधवखदिराविति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः॥

र्थद्वित्वनिष्ठैकप्रकारतातन्निरूपितायां मैत्रनिष्ठविशेष्यतातत्प्रयोजकत्वं मैत्रपदे इति चैत्रमैत्रपदयोरेकवाक्यतारूपसामर्थ्यसत्त्वात् चैत्रमैत्रा
विति समासापत्तिरस्तु द्वारणं तु समाससविधर्मेद्वाविभाषाधिकारीयत्वाद्वत्वलि विभाषाधिकाराच्च चैत्रमैत्रौ गच्छत इति समासोप्युपपद्यत इ
त्यर्थः। मैत्रनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकत्वं मैत्रपदे मैत्रनिष्ठविशेष्यताशालीशाब्दधीजनकपदार्थोपस्थितिजनकत्वं बोध्यम्। मतान्तरमाह। तत्र
विशेष्यताभेदभिन्नद्वित्वनिष्ठप्रकारताद्वयप्रतियोगीसमूहालंबनो बोध इति तु न सम्यगिति। तत्र। चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः इत्यत्र। चैत्रनिष्ठ
विशेष्यतानिरूपिता द्वित्वप्रकारता भिन्ना। एवं मैत्रनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता द्वित्वनिष्ठप्रकारताभिन्ना इति विशेष्यताभेदभिन्नद्वित्वादि
निष्ठप्रकारताभेदावगाही बोधः समूहालंबनबोधः इत्युच्यते द्वित्वनिष्ठप्रकारताद्वयस्य प्रतियोगितानिरूपक इत्यर्थः। दूषयति। तथा स

तत्र विशेष्यताभेदभिन्नद्वित्वनिष्ठप्रकारताद्वयप्रतियोगीसमूहालंबनो बोध इति तु न सम्यक्। तथा सत्युक्तयुक्त्या एकै
कचैत्रमैत्रादितासत्त्वेन तथाप्रयोगानुपपत्तेः॥

युक्तयुक्त्येति। तथासति। विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदे सति। धवौ खदिरौ विति समू
हालंबने धवद्वयनिष्ठविशेष्यतानिरूपितद्वित्वप्रकारताभिन्ना· एवं खदिरत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितद्वित्वनिष्ठप्रकारताभिन्नेति विशेष्यता
भेदेन प्रकारताभेदः। धवखदिरावितिविशिष्टज्ञाने तु धवखदिरादिनिष्ठविशेष्यताद्वयनिरूपितद्वित्वप्रकारता एका अत्रापि प्रकारताभेदे समूहा
लंबनविशिष्टज्ञानयोर्भेदो न स्यादि युक्तयुक्त्या इत्यर्थः। एकैकचैत्रमैत्रतासत्त्वेन तथाप्रयोगानुपपत्तेरिति। चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इति प्रयोगानुपपत्तेरि
त्यर्थः। तव मते चैत्रनिष्ठविशेष्यतानिरूपितद्वित्वनिष्ठप्रकारताद्वयस्वीकारे चैत्रद्वयबोधापत्तेरेवं मैत्रनिष्ठविशेष्यतानिरूपितद्वित्वनिष्ठप्रकारताभेदस्वी

कारे मैत्रद्वयबोधापत्तेः एकचैत्रैकमैत्रतासत्त्वे चैत्रो मै
त्रश्च गच्छत इति प्रयोगानुपपत्तेरित्यर्थः॥

प्रसंगादाह॥ आख्यातोपस्थाप्यद्वित्वादिकं च उभयादिरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्न एवान्वेतीति व्युत्पत्तिरिति। घटत्वपटत्वोभयादिरूपेण
रन्वयितावच्छेदकं तदवच्छिन्ने घटे पटे वाख्यातार्थो द्वित्वमन्वेतीति न घटपटौ तिष्ठत इति प्रयोगः तत्र घटत्वरूपेणोपस्थिते घटे पटत्वरू
पेणोपस्थिते पटे आख्यातार्थद्वित्वान्वयः। ननु घटौ स्त इति प्रयोगो न स्यात् आख्यातार्थद्वित्वस्य घटत्वपटत्वाद्युभयरूपेणोपस्थितयोर्घट
पटयोरेवान्वयनियमेन घटौ स्त इत्यत्र केवलघटत्वरूपेणोपस्थिते उभयरूपेणोपस्थित्यभावादिति चेन्न। घटौ स्त इत्याख्यातं निरर्थक
मेव सुबर्थद्वित्वान्वयस्वीकारेण प्रथमाद्विवचनौकारस्य सार्थकत्वात्। तेनोक्तप्रयोगदर्शनादिति। तेनेत्यस्य घटस्तिष्ठत इत्यादयो न प्र

आख्यातोपस्थापितद्वित्वादिकं चोभयादिरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्न एवान्वेतीति व्युत्पत्तिः। तेनोक्तप्रयोगदर्श
नात् क्रियापदस्य विशेष्यवाचकसमानवचनकत्वानियमेऽपि घटद्वयादितात्पर्येण घटस्तिष्ठत इत्यादयो न प्रयोगाः एकवच
नान्तक्रियापदं च तादृशविशेष्यवाचकपदप्रयोग एव साधुः अतो घटास्तिष्ठतीत्यादयो न प्रयोगाः॥ प्रयोगा इत्यनेनान्वयः तेन। घट

त्वपटत्वाद्युभयरूपेणोपस्थितघटपटयोरेवाख्यातार्थद्वित्वान्वयस्वीकारेण। अन्वयितावच्छेदकं केवलं घटत्वमित्याद्युभयरूपान्वयितावच्छे
दकरूपेणानुपस्थितं घटद्वयादितात्पर्येण घटस्तिष्ठत इत्यादयो न प्रयोगा इत्यर्थः चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्युक्तप्रयोगदर्शनात् हेतो गच्छत इति द्वि ॥ टि ॥
वचनान्तक्रियापदस्य चैत्रमैत्रैकवचनान्तविशेष्यवाचकपदसमानवचनत्वनियमाभावेऽपि इत्यनेन घटस्तिष्ठत इत्येकवचनान्तघटपटे द्विवचनां
तक्रियापदप्रयोगापत्तौ प्राप्तायामपि घटत्वपटत्वाद्युभयरूपान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थिते रिथमापत्तिर्न भवतीत्यर्थः। एकवचनान्तक्रियापदए

सु॰टी॰ नांनचैत्रादिविशेष्यवाचकपदप्रयोगेएवसाध्वतोघटास्तिष्ठतीतिबहुवचनांतकर्तृपदेकवचनांतक्रियापदप्रयोगोनभवतीत्यर्थः।शंक
९१ ते।अथैकघटादिव्यक्तेरेतद्देशवृत्तितादशायांअत्रघटौस्तःघटाःसंतीतिकथंनप्रयोगाइति।एकघटसत्वदशायांघटौस्तःघटाःसंतीतिप्रयो
गापत्तिमुपपादयति।घटादौघटत्वादिव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तिसंबन्धेनद्वित्वादेःसत्वात्।यत्रैकोधर्मोऽन्वयितावच्छेदकस्तत्रतुघटत्वादिरूपान्व
यितावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तिरेवद्वित्वादेःसंबन्धइत्युक्तत्वात्।एकत्रद्वयमितिरीत्याघटोद्वित्ववानेतादृशवृत्तित्वाश्रयवांश्चेति।अत्र

अथैकघटादिव्यक्तेस्तद्देशवृत्तितादशायामत्रघटौस्तःघटाःसंतीतिकथंनप्रयोगाःघटादौघटत्वादिव्याप्तिविशिष्टपर्या
प्तिसंबंधेनद्वित्वादेस्स्वरूपसंबंधेनतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वादेश्चसत्वात्।नचद्वित्वेनोपस्थितयोर्द्वयोरेवव्यक्त्योरेवंबहुत्वेनोप
स्थितासुबहुषुव्यक्तिषुविधेयान्वयात्।व्यक्त्यन्तरेष्वेवतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वादिबाधान्नतादृशप्रयोगइतिवाच्यम्।व्यक्त्य
न्तरेऽयोग्यतयातादृशविधेयानवगाहिनएकघटेतदवगाहिनोबोधस्योसतौबाधकाभावात्॥ घटौस्तइत्यादयःप्रयोगाःस्युरित्यर्थः।

नन्वत्रघटौस्तइत्यादावेकधर्मविशिष्टेऽपरधर्मवैशिष्ट्यमितिरीत्याचशाब्दधीःस्वीक्रियतेऽतोद्वित्वविशिष्टेघटेएतद्देशवृत्तित्वाश्रयान्वयाद्वित्वाश्रये
देशांतरीयघटेएतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वादिबाधात्।नात्रघटौस्तइतिप्रयोगइत्याशयेनसिद्धान्तीशंकते।नचेति।द्वित्वेनोपस्थितयोर्द्वयोरेवघटव्य
क्त्योरेतद्देशवृत्तित्वविधेयान्वयाद्देशांतरीयघटव्यक्त्यंतरेतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वादिबाधान्नतादृशप्रयोगःनअत्रघटौस्तइतिप्रयोगइत्यर्थः राम
।पुनरपिपूर्वपक्षीस्वमतंव्यवस्थापयति।व्यक्त्यंतरेइति।देशांतरीयघटव्यक्त्यंतरेअयोग्यतया।योग्यताज्ञानरूपकारणविरहेण ॥ ८ ॥ ९१

एतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वरूपतादृशविधेयावगाहिनः। एतद्देशवृत्त्येकघटयोग्यतयानवगाहिनः। एतद्देशवृत्तित्वावगाहिनोऽत्र घटौस्त इति बोधस्योत्पत्तौबाधकाभावादित्यर्थः। तथातात्पर्येण। घटांतरे एतद्देशवृत्तित्वानवगाहि एतद्देशीय एकघटे एतद्देशवृत्तित्वावगाहि बोधो जायतामिति तात्पर्येण। तथा प्रयोगस्य। अत्र घटौस्त इत्यादिप्रयोगस्य दुर्वारत्वादित्यर्थः। पुनः सिद्धांती शंकते। नच व्यासज्यवृत्तीति। व्यासज्यवृत्तिधर्म उभयत्वादिः यत्रान्वयितावच्छेदकः। तत्र। अत्र घटौस्त इत्यत्र। यावत्सु देशांतरीयघटैकतद्देशीयघटादिषु द्वित्वादिरूपान्वयितावच्छेदकस्य पर्याप्तिस्तावतामेव घटादीनां एतद्देशवृत्तित्वरूपपदार्थांतरेण सहान्वये व्युत्पत्तिनियमस्तथा च द्वित्वाधिकरणदेशांतरीयघटे एतद्देशवृ

तथातात्पर्येण तथा प्रयोगस्य दुर्वारत्वात्। नच व्यासज्यवृत्तिधर्मो यत्रान्वयितावच्छेदकस्तत्र यावत्स्वन्वयितावच्छेदकपर्याप्तिस्तावतामेव पदार्थान्तरेणान्वयव्युत्पत्तिनिर्वाहाय तादृशधर्मावच्छिन्ने इतरान्वयबोधजनकसामग्र्या उभयादिविषयकपदार्थान्तरान्वयबुद्धित्वमेव जन्यतावच्छेदकं वक्तव्यमिति॥

त्तित्वबाधात् न अत्र घटौस्त इति प्रयोगापत्तिरिति भावः। तन्निर्वाहाय। ईदृशव्युत्पत्तिनिर्वाहाय॥ तादृशधर्मावच्छिन्ने। द्वित्वरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्ने घटद्वये। एतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वरूपेतरस्य अन्वयबोधजनकसामग्र्याः। अत्रेति सप्तम्यंतसमभिव्याहृतद्विवचनांतघटपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिघटितयोग्यताज्ञानादिसामग्र्याः। जन्यतावच्छेदक उभयत्वावच्छिन्नघटद्वयविशेष्यक एतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वरूपपदार्थान्तरान्वयबुद्धित्वमेव वक्तव्यमिति॥ द्वित्वादिना एकघटमात्रविषयक एतद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वरूपपदार्थांतरान्वयबुद्धित्वमेव वक्तव्यमिति॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥

व्यु·टी हित्वादिनाएकघटमात्रविषयकएतद्देशवृत्तित्वाद्यन्वयबोधोनसंभवतीति।उभयत्वावच्छिन्नघटद्वयविशेष्यकैतद्देशवृत्तित्वप्रकारका ॥९॥
९२ न्वयबुद्धित्वरूपमुक्तसामग्रीकार्यतावच्छेदकंउभयत्वावच्छिन्नोभयविशेष्यकैतद्देशवृत्तित्वप्रकारिकायामत्रघटौस्तइत्याकारकबु
द्धावेवास्तिनतुअत्रघटोस्तइत्याकारकद्वित्वविशिष्टैकघटमात्रविषयकैतद्देशवृत्तित्वप्रकारकान्वयबोधेस्यतउक्तसामग्रीबलात्का
र्यतावच्छेदकानाक्रांतद्वित्वविशिष्टैकघटमात्रविषयकैतद्देशवृत्तित्वप्रकारकोबोधआपादयितुंनशक्यतेइतितादृशबोधतात्पर्येणद्वि
त्वविशिष्टैकघटमात्रविशेष्यकैतद्देशवृत्तित्वप्रकारकबोधोऽत्रघटौस्तइतिवाक्याज्जायतामितितात्पर्येणनतादृशप्रयोगापत्तिरिति अत्रघटौस्त

द्वित्वादिनैकघटादिमात्रविषयकैतद्देशवृत्तित्वाद्यन्वबोधोनसंभवतीतिनतादृशबोधतात्पर्येणतादृशप्रयोगापत्तिरितिवा
च्यम्।योग्यताभ्रमेणाकाशावत्रस्तइत्यादिवाक्याद्वित्वादिनाएकव्यक्तिमात्रविषयकपदार्थान्तरान्वयबोधात्तादृशव्युत्पत्तेस्त
त्रनिर्वाहककार्यकारणभावस्यचकल्पनासंभवात्॥ ((इतिप्रयोगापत्तिरित्यर्थः पूर्वपक्ष्याह।योग्यताभ्रमेणाकाशावत्रस्तइतिवाक्यादिति

।अत्रान्वयितावच्छेदकमाकाशत्वमेकमिति आकाशत्वादिविशिष्टद्वित्वपर्याप्तिसंबन्धेनद्वित्वमाकाशेबाधितमतउक्तंयोग्यताभ्रमेणेति।आ
काशत्वव्याप्तिःशब्दादौप्रसिद्धाद्वित्वपर्याप्तिश्चघटद्वयेप्रसिद्धानयोर्वैशिष्ट्यांशेभ्रमइतिसंबंधांशेपिभ्रमस्यपूर्वमुक्तत्वात्योग्यताभ्रमेणएतद्दे
शवृत्तित्ववानाकाशइतिबोधांगीकारेणद्वित्वादिनाएकव्यक्तिमात्रविषयकपदार्थांतरेणान्वयबोधात्द्वित्वविशिष्टाकाशविशेष्यकैतद्देश राम
वृत्तित्वान्वयबोधात्।हेतोस्तादृशव्युत्पत्तेः व्यासज्यवृत्तिधर्मोयत्रान्वयितावच्छेदकस्तत्रयावत्त्वन्वयितावच्छेदकतापर्याप्तिस्तावत्तामे ९२

एवंतन्निर्वाहकस्य। ईदृशव्युत्पत्तिनिर्वाहकस्य। उभयत्वादिविशिष्टोभयविशेष्यकैतद्देशवृत्तित्वप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतितादृशध
र्मावच्छिन्नेतरान्वयबोधजनकसामग्रीत्वेनकारणतेतिकार्यकारणभावस्यचाकाशावत्रस्तइत्यत्रव्यभिचारेणकल्पनासंभवादित्यर्थः
।यत्विति। अत्रघटोस्तइत्याकारिकायांहित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकैतद्देशवृत्तित्वविधेयकबुद्धौघटत्वसमानाधिकरणहित्वव्यापकतानिय
मतोविधेयस्यएतद्देशवृत्तित्वस्यसंसर्गेणएतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गेभासतेइतिव्युत्पत्तिः यत्रयत्रघटत्वविशिष्टंहित्वंतत्रएतद्देशवृत्ति
त्वीयस्वरूपसंसर्गः इतिवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गेव्यापकता। यत्रचोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्धान्तद्व्यापकत्वमप्रसिद्धमिति।

यत्तुहित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकबुद्धावुद्देश्यतावच्छेदकव्यापकतानियमतोविधेयसंसर्गेभासतेइतिव्युत्पत्तिः। यत्रचो
द्देश्यतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्धौतत्तद्व्यापकत्वमप्रसिद्धम्। तत्रापिखंडशःप्रसिद्धानांतद्घटकपदा
र्थानांविशेष्यविशेषणभावापन्नानांभानसंभवान्नपीतशंखावत्रेत्यादौतादृशव्युत्पत्तिभंगः। ((यत्रचपीतशंखावत्रेत्यादौच

उद्देश्यतावच्छेदकंपीतत्वतद्विशिष्टशंखत्वंतदधिकरणत्वाप्रसिद्धापीतशंखाभावात्। यद्वा उद्देश्यतावच्छेदकंयद्विशिष्टंपीतत्वविशिष्टशं
खत्वंतदधिकरणःपीतशंखाधिकरणाप्रसिद्धेत्यर्थः वस्तुतस्तु विशिष्टपदंसंपातायातंउद्देश्यतावच्छेदकाधिकरणाप्रसिध्येतिपाठः उद्दे
श्यतावच्छेदकपीतत्वविशिष्टशंखत्वाधिकरणाप्रसिद्ध्याव्यापकत्वंपीतत्वविशिष्टशंखत्वव्यापकत्वं। एतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गे
ःसिद्धम्। तत्रापिखंडशःप्रसिद्धानांतद्घटकपदार्थानां। व्यापकताघटकपदार्थानां। विशेष्यविशेषणभावापन्नानांभानसंभवान्नपीतशंखा

...प्रसिद्धिभंगः॥

व्यु॰टी॰ उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकतानियमतो विधेयसंसर्गभासनेऽइतिव्युत्पत्तेर्भंगोनास्तीत्यर्थः। पीतशंखवच्चेत्यत्रसामानाधिकरण्येन परस्परविशे
९३ षणविशेष्यभावापन्नेधर्मितावच्छेदकीभूतं यत्पीतत्वशंखत्वोभयंतद्व्याप्तिर्द्वित्वपर्याप्तिश्चैतत्रितयनिष्ठसांसर्गिकविषयतावच्छिन्नद्वित्व
निष्ठावच्छेदकतानिरूपिताअवच्छेदकत्वनिष्ठाविषयतातन्निरूपिताधिकरणनिष्ठविषयतातन्निरूपितायावृत्तित्वनिष्ठाविषयतातन्निरूपि
तायाऽभावनिष्ठविषयतातन्निरूपिताप्रतियोगित्वनिष्ठविषयतातन्निरूपिताअवच्छेदकत्वनिष्ठाविषयतातन्निरूपितायाअभावनिष्ठवि
षयतातन्निरूपितायास्वरूपसंबन्धत्वनिष्ठाविषयतातन्निरूपितायाएतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधनिष्ठसांसर्गिकविषयतातदवच्छिन्नै
तद्देशवृत्तित्वनिष्ठविधेयतातन्निरूपितायापीतशंखनिष्ठविशेष्यतातच्छालीशाब्दबोधःएवमाकाशवत्त्वनेत्यत्रपरस्परविशेषणविशेष्यभा

एवंचैकघटादिमात्राधिकरणपरस्यात्रघटोऽस्तिइत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यंसुघटमेव॥

वापन्नाकाशव्याप्तिपर्याप्त्युभयनिष्ठसांसर्गिकविषयतावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितायाऽधिकरणनिष्ठविषयतातन्निरूपितायावृत्तित्वनिष्ठ
विषयतातन्निरूपितायाभावविषयतातन्निरूपितायाप्रतियोगित्वनिष्ठविषयतातन्निरूपितायाऽवच्छेदकत्वनिष्ठविषयतातन्निरूपिताऽभावनि
ष्ठविषयतातन्निरूपितायाअवच्छेदकत्वनिष्ठविषयतातन्निरूपितायाएतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधत्वनिष्ठविषयतातन्निरूपितायाएतद्दे
शवृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधनिष्ठविषयतातदवच्छिन्नएतद्देशवृत्तित्वनिष्ठविधेयतातन्निरूपिताऽकाशनिष्ठोद्देश्यतातच्छालीशाब्दबोधइतिद्वित्व
वद्वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेवैतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधेद्वित्वव्यापकत्वंभ्रमनिरूपिताःव्यापकताघटकपदार्थनिष्ठसांसर्गि
कविषयताःप्रकाशिताः।एवंचैकघटादिव्यक्तिमात्राधिकरणपरस्यात्रघटोऽस्तिइत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यंसुघटमेवेति।एवंच।एतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसं ९३

उद्देश्यतावच्छेदकीभूतघटमात्रवृत्तिद्वित्वेति। एतद्देशवृत्तिघटद्वयगतं द्वित्वं तदधिकरणे घटद्वये एकघटव्यक्तिमात्राधिकरणे तद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गो नास्तीति विधेयस्यैतद्देशवृत्तित्वस्य स्वरूपसंसर्गे व्यापकत्वाभावात्। एकघटादिव्यक्तिमात्राधिकरणपरस्यात्र घटौस्त इत्यादिवाक्यस्य न प्रामाण्यमित्यर्थः। अत्र घटौस्तोऽत्र घटत्वव्यापकैतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधेन द्वित्ववन्तौ घटाविति बोधः घटमात्रेति घटमात्रपदेन पटादिव्यवच्छेदः। ननु विधेयसंसर्गे यत्किंचिद्द्वित्वव्यापकत्वं घटनिष्ठद्वित्वव्यापकत्वं वा विवक्षितमिति विकल्प्य यत्किंचिदिति मतं दूषयति॥ अत्र घटौस्त इत्यादाविति। तदधिकरणावृत्तीति॥ घटद्वयाधिकरणावृत्तिर्यो देशांतरीयः घटादिस्वनिष्ठतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गाभा

उद्देश्यतावच्छेदकीभूतघटमात्रवृत्तिद्वित्वव्यापकतायास्तादृशवाक्यप्रतिपाद्याया विधेयसंसर्गे बाधादिति तदपि तुच्छम्। अत्र घटौस्त इत्यादौ द्वित्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य द्वित्ववद्घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य च तदधिकरणावृत्तिघटान्तरनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतेन तद्विधेयसंसर्गांशे बाधात्॥

वस्तत्प्रतियोगि एतद्देशवृत्तित्वसंसर्गः तत्प्रयोगितावच्छेदकीभूतेनैं द्विधेयस्यैतद्देशवृत्तित्वस्य संसर्गस्य सं ॥ सर्गतावच्छेदकैतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गत्वे एतद्देशवृत्तित्वं यत्किंचित्पटदंडादिनिष्ठद्वित्वसमानाधिकरणाभावस्य एतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेवेति तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्य बाधात्॥ एवं द्वित्ववद्देशान्तरीयघटनिष्ठस्य एतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवेति तत्प्रतियोगितानव ॥

व्यु·टी च्छेदकत्वरूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्यएतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गतावच्छेदकेएतद्देशवृत्तित्वेवाबाधात्॥घटद्वयाधिकरणपरता
९४ दृशवाक्यस्य।अत्रघटौस्तइतिवाक्यस्य अप्रामाण्यापत्तेः हेतोरुद्देश्यतावच्छेदकव्यापकतानियमतोविधेयसंसर्गेभासतेइतिव्युत्पत्तिर्वा
अंगीकार्येतिभावः।तत्तद्वित्वं।एतदधिकरणवृत्तिघटद्वयमात्रगतद्वित्वं।तत्समानाधिकरणएतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गाभावोनभवति।
किंतुपराद्यभावएवतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वंपरत्वादावेवतत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकतावच्छेदकत्वमेतद्देशवृत्तित्वीय
स्वरूपसंबंधेवर्ततेतेनसंबंधेनद्वित्ववंतौघटावितिशाब्दबोधांगीकारात्पूर्वोक्तव्युत्पत्तिर्निर्दिष्ठेतिभावः।उक्तविधेयसंसर्गतावच्छेदकेए

घटद्वयाधिकरणपरतादृशवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः।तत्तद्वित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्योक्त
विधेयसंसर्गांशेभानोपगमस्तुनसंभवति।तत्तद्वित्वत्वेनानुपस्थितेः।नचतदवच्छिन्नस्यसंसर्गतयाभानेतेनरूपेणो
पस्थितेर्नापेक्षेतिवाच्यम्॥

तद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंबन्धत्वेसंसर्गेबाधादितिपाठेपूर्वोक्तानिअभावपदानिअन्योन्याभावपराणि।संसर्गवद्भेदप्रतियोगितावच्छे
दकतासंसर्गेस्तीतिभावः।सिद्धांतीसमाधत्ते।तत्तद्वित्वत्वेनानुपस्थितेरिति।अत्रघटौस्तइत्यत्रद्विवचनेनद्वित्वत्वेनैवद्वित्वोपस्थितेर्नतुतत्त
द्वित्वत्वेनेत्यर्थः।तत्तद्वित्वत्वेनानुपस्थितेरित्युक्तंदूषणमिष्टापत्त्यापरिहर्तुंशंकते।नचेति॥तदवच्छिन्नस्य॥तत्तद्वित्वत्वावच्छिन्नस्य।एतद्देश राम
वृत्तिघटद्वयगततद्वित्वस्यसंसर्गतयाभानेतेनरूपेण॥तत्तद्वित्वत्वेन।एतद्देशवृत्तिघटद्वयगततद्वित्वस्यशाब्दबोधात्प्रागुपस्थितिर्नापेक्षेतिशं ९४

समाधत्ते। तत्संसर्गावच्छिन्नेति। तत्संसर्गावच्छिन्ना। तद्द्वित्वव्यापकैतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गावच्छिन्ना या तत्प्रकारता एतद्देशवृत्तित्व
निष्ठप्रकारता तन्निरूपिता तत्तद्विशेष्यता घटादिनिष्ठविशेष्यता तच्छालीबोधपरमिदं वाक्यं। इत्याकारकतात्पर्यज्ञाने संसर्गस्य विशेषण
तया। तद्द्वित्वव्यापकैतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गस्य विशेषणतया। तज्ज्ञाननिर्वाहाय। विशेषणीभूततत्तद्द्वित्वव्यापकत्वविशिष्टैतद्देशवृ
त्तित्वीयस्वरूपसंबन्धज्ञानसंपादनाय। संसर्गघटकानां तत्तद्द्वित्वादीनामर्थानामुपस्थितेरपि शाब्दबोधात्प्रागावश्यकत्वात्। शाब्दबोधे तात्प
र्यज्ञानं कारणं। प्रकृतसंसर्गेणेति। तत्तद्द्वित्वव्यापकस्तत्तद्द्वित्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगी वा एतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गस्ते

तत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारतानिरूपिततत्तद्विशेष्यताशालिशाब्दबोधपरमित्याकारकतात्पर्यज्ञाने संसर्गस्य विशेष
णतया तज्ज्ञाननिर्वाहाय संसर्गघटकार्थोपस्थितेरपि शाब्दबोधात्प्रागावश्यकत्वात्। प्रकृतसंसर्गेण एकपदार्थविशि-
ष्टपरपदार्थबोधपरत्वज्ञानस्य प्रकृतवाक्यार्थविषयकतया प्रागसंभवेनोपदर्शिततात्पर्यस्य ज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुत्वोपगमात्।

ना एकपदार्थः एतद्देशवृत्तित्वं तद्विशिष्टः अपरपदार्थः। घटादिः तद्बोधपरमिदं वाक्यमिति ज्ञानस्य तत्तद्द्वित्वेन तत्तद्द्वित्वोपस्थितिं विनापि
संभवात्। द्वित्वव्यापकैतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंबन्धेन एकस्मिन्घटे बाधात् एतद्देशवृत्त्येकघटदशायां घटौ स्त इति न प्रयोगः न वा घटद्वयस्यै
तद्देशवृत्तित्वदशायां तत्तद्द्वित्वव्यापकैतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंबन्धेन एतद्देशवृत्तित्वस्य घटयोर्बाधेनात्र घटौ स्त इति प्रयोगाभावापादनम
पि तथापि तत्तद्द्वित्वव्यापकवृत्तित्वीयस्वरूपसंबन्धेनैतद्देशवृत्तित्वविशिष्टघटादिरूपप्रकृतवाक्यार्थविषयकतत्प्रकृते संसर्गेण एकपदार्थ

विशिष्टापरपदार्थबोधपरत्वज्ञानस्य संसर्गविषयकस्य शाब्दबोधात्प्रागसंभवेन शाब्दबोधे प्रकारत्वातयात्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारतेत्याद्युप
दर्शिततात्पर्यज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वोपगमात्। तच्च तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधात्प्राक् न संभवतीति दूषितमेवेत्येकघटादिव्यक्तेरेतद्देशवृत्तिता
दशायामत्र घटौ स्तः घटाः संतीति कथं न प्रयोगः इति पूर्वोक्तापत्तिस्तद्वस्थेति भावः। दूषणांतरमाह। एवमिति। एवं तद्देशे एकघटवृत्तिता
दशायां अत्र घटौ स्त इत्यापत्तिवत् वक्ष्यमाणमपि दूषणमित्यर्थः। वाक्यार्थघटकसंसर्गस्याननुगमेनात्र घटौ स्त इत्यादौ वाक्यभेदप्रसंगाच्चेति
एतद्देशवृत्तित्वं प्रकारः द्वौ घटौ विशेष्यौ तत्तद्द्वित्वव्यापकैतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपमेतद्देशवृत्तित्वसंबंधः। तत्र तत्तद्द्वित्वं तत्तदपेक्षाबुद्धिजन्य

एवं वाक्यार्थघटकसंसर्गस्याननुगमेनात्र घटौ स्त इत्यादौ वाक्यभेदप्रसंगाच्च। अत्रोच्यते। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्दे
श्यताकशाब्दबुद्धौ स्वव्याप्यतादृशधर्मवत्त्वमपि विधेयसंसर्गतयाभासत इति व्युत्पत्तिः॥

मपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यं चेति नानाविध
संसर्गभेद एव वाक्यभेदनियामकः संसर्गज्ञानं वाक्यार्थज्ञानं शाब्दबोध इत्येते पर्यायशब्दाः। अत्रोच्यत इति। अथेत्यादिशंकायां समाधानमुच्यते
व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशाब्दबुद्धाविति॥ अत्र घटौ स्त इत्यादौ द्वित्वादिरूपः व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्ना उद्देश्यता यस्यां तादृश्यामेतद्देश
वृत्तित्वविधेयकशाब्दबुद्धौ॥ स्वव्याप्यतादृशधर्मवत्त्वमपि विधेयसंसर्गतयाभासत इति व्युत्पत्तिरिति। अत्र विधेयमेतद्देशवृत्तित्वं तद्वत्त्वं त
द्व्याप्यो यस्तादृशो द्वित्वादिरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मस्तद्वत्त्वे सति एतत्त्वविशिष्टो यः स्वरूपसंबंधः घटेऽस्ति तद्वत्त्वं च घटेऽस्ति। एतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूप
संबंधेन एतद्देशवृत्तित्ववन्तौ द्वित्वावच्छिन्नौ घटाविति शाब्दबोधः। विधेयसंसर्गतया। एतद्देशवृत्तित्वरूपविधेयसंबंधतयाभासत इति व्युत्पत्ति

व्याप्यत्वंचतद्वृत्त्यावृत्तित्वं। व्यतिरेकिविधेयकस्थलेइति। द्वित्वादावेतद्देशवृत्तित्वव्याप्यत्वंचएतद्देशवृत्तित्वतद्वृत्त्यावृत्तित्वरूपंए
तद्देशवृत्तित्वरूपव्यतिरेकिविधेयस्यस्थलेइत्यर्थः॥तादृशधर्मवत्वमुद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनबोध्यमिति। एतद्देशवृत्तित्वव्याप्य
द्वित्वादिरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मवत्वंघटत्वव्याप्यद्वित्वादिपर्याप्तिरूपोद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनबोध्यमित्यर्थः। तथाचात्रघटौस्तइत्य
त्रएतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधविशिष्टैतद्देशवृत्तित्वव्याप्यव्यासज्यवृत्तिद्वित्वादिरूपधर्मनिष्ठाधेयतानिरूपितघटत्वव्याप्यद्वित्वादिपर्याप्त्य
वच्छिन्नाधिकरणतासंबंधेनएतद्देशवृत्तित्ववन्तौद्वित्वावच्छिन्नौघटाविति निष्कृष्टशाब्दबोधःस्वव्याप्यतादृशधर्मवत्वमपीत्यपिनाएतद्देशवृ

व्याप्यत्वंचतद्वृत्त्यावृत्तित्वं। व्यतिरेकिविधेयस्थलेतादृशधर्मवत्वंचोद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनबोध्यम्। अ
त्रघटौस्तइत्यादौएतद्देशवर्तमानत्वादिरूपविधेयस्यतद्वृत्त्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिमचैतद्देशस्यैकघटादिव्यक्तिमात्राधि
करणत्वेघटपटादिनिष्ठद्वित्वमेवघटत्वव्याप्तपर्याप्तिरूपोद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नंतद्वत्वंचघटादौबाधितमिति

त्तित्वीयस्वरूपसंबंधेन। एतद्देशवृत्तित्वरूपविधेयस्यद्वित्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टेघटद्वयेऽन्वयः एतद्देशवृत्तित्वव्याप्यद्वित्वविशिष्टेनएतद्दे
शवृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधेन एतद्देशवृत्तित्ववन्तौघटविति शाब्दबोधः। अत्रघटौस्तइत्यादाविति। एतद्देशवर्तमानत्वादिरूपविधेयस्यव्यापकस्यए
तद्देशवर्तमानत्ववद्वृत्त्यावृत्तित्वव्याप्तिमत् एतद्देशवृत्तिघटपटादिनिष्ठद्वित्वमेवतच्चएतद्देशस्यएकघटादिव्याप्तिमात्राधिकरणत्वेसतिबोध्यम्।
मात्रपदेनद्वितीयघटव्यक्तिनिरासः घटपटादिनिष्ठद्वित्वमेवेत्येवकारेणदेशांतरीयघटद्वयगतद्वित्वेएतद्व्याप्तिनिरासः॥ ६ ॥

घटद्वयगतद्वित्वे उक्तव्याप्तिनिरासं दर्शयति। घटत्वव्याप्यपर्याप्तिरूपाया द्वित्वनिष्ठाया उद्देश्यतावच्छेदकताया घटकः संबंधस्तेनावच्छिन्नं तद्द्वित्वं घटपटादिनिष्ठद्वित्ववत्त्वं घटादौ बाधितमिति॥ एतद्देशस्यैव घटादिव्यक्तिमात्राधिकरणत्वे॥ तादृशवाक्यस्य। अत्र घटौ स्त इति वाक्यस्याप्रामाण्यमित्यर्थः। यद्यपि घटपटादिनिष्ठद्वित्वं एतद्देशवृत्तित्वव्याप्तिमद्भवति तथापि घटपटादिगतं द्वित्वाधिकरणत्वं घटत्वव्याप्तपर्याप्तिरूपोद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन घटादौ बाधितमिति एकघटाधिकरणस्थले अत्र घटौ स्त इति वाक्याप्रामाण्यं बोध्यम्॥ अत्रेदं बोध्यम् अत्र घटौ स्त इत्यत्र घटपटोभयवृत्तिद्वित्वमादाय सामान्यतो द्वित्वव्यापकत्वं न संभवति। घटद्वयगतद्वित्वव्यापकत्वमेत

तादृशवाक्यस्याप्रामाण्यम्॥ अधिकरणस्य घटद्वयादिमत्त्वे च घटत्वादिव्याप्यं द्वित्वमेव तत्रेति
घटत्वादिव्याप्यपर्याप्तिसंबंधेन तद्द्वित्वं घटादावबाधितमिति तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यं निर्वहति॥

द्देशवृत्तित्वेन संभवति देशान्तरीयघटगतद्वित्वमादाय व्यभिचारात्। एतद्देशवृत्तिघटद्वयगतद्वित्वं प्रति एतद्देशवृत्तित्वस्य व्यापकत्व संभवेपि तत्तद्द्वित्वोपस्थापकपदाभावेन तत्तद्द्वित्वव्यापकत्वस्यैतद्देशवृत्तित्वरूपविधेयस्य संसर्गताघटकत्वाभावात् इति। अधिकरणस्य घटद्वयादिमत्त्वे कघटत्वादिव्याप्यद्वित्वमेव। तथा एतद्देशवृत्तित्वव्याप्तिमत् इति घटत्वादिव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेन तद्द्वित्वद्वित्ववत्त्वं राम
घटादावबाधितमिति। अत्र घटौ स्त इत्येतादृशवाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाह इति मूलार्थः॥ २६

केवलान्वयिविधेयकस्थलेचेति। घटोप्रमेयावत्रस्त इत्यत्र स्वनिष्ठव्यापकतानिरूपकोद्देश्यतावच्छेदकाश्रयत्वसंबंधेन प्रमेयत्ववन्तौ द्वौ घटाविति
शाब्दबोधः प्रमेयत्वं तन्निष्ठव्यापकतानिरूपकं यदुद्देश्यतावच्छेदकं द्वित्वरूपं व्याप्यं तदाश्रयत्वं घटद्वयेऽस्तीत्यर्थः द्वित्वावच्छिन्नव्यापकत्वमेव
संसर्गघटकप्रमेयत्वीयस्वरूपसंसर्गघटकः तथाच द्वित्वावच्छिन्नव्यापकप्रमेयत्वीयस्वरूपसंसर्गेण प्रमेयत्ववन्तौ घटाविति निष्कृष्टशाब्दबो
धः द्वित्वावच्छिन्नव्यापकत्वमेवेत्येवकारेण पूर्वोक्तस्वव्याप्यतादृशधर्मवत्त्वस्य संसर्गतानिरासः यतस्तत्र व्याप्यत्वं तद्वदन्यावृत्तित्वरूपं निवेशितं
तच्चेह न संभवति प्रमेयत्ववदन्याप्रसिद्धेरिति भावः केवलान्वयिनि प्रमेयत्वादौ तादृशव्यापकताया अपि द्वित्वावच्छिन्ननिष्ठव्याप्यतानिरूपि

केवलान्वयिविधेयकस्थले च द्वित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकत्वमेव संसर्गघटकं। केवलान्वयिनि तादृशव्यापकताया अक्षतत्वात्
ननु तत्र द्वित्वावच्छिन्नव्यापकत्वमिति न पूर्वोक्तदोषावकाशः। घटावानयति चैत्र इत्यादौ चैत्रकर्तृकानयनकर्मत्वादिव्याप्य
द्वित्वादिमन्निष्ठनिरूपकताधेयत्वादिसंबंधेन कर्मत्वादौ घटादेरन्वयो व्युत्पन्नः तेन न चैत्रादौ एकघटादिव्यक्तिमात्रानयनकर्तृत्वे
न तादृशप्रयोगः॥

॥ तद्व्यापकताया अपि निराबाधात्। अपिनाननद्वित्वव्यापकतायाः संग्रहः ननु तत्र द्वित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकत्वमिति न

पूर्वोक्तदोषानवकाश इति न तत्र द्वित्वेनानुपस्थितिरूपस्य वाक्यभेदरूपस्य च दोषस्यानवकाश इत्यर्थः॥ घटावानयति चैत्र इत्यादाविति। कर्मत्वं
विशेष्यं घटः प्रकारः घटनिष्ठाकर्मतेति बोधात्। चैत्रकर्तृकं घटानयनं तन्निरूपिताया घटनिष्ठाकर्मताया व्याप्यं यत् द्वित्वादि तन्निष्ठा द्वित्वादिमद्वृत्तिनि
ष्ठानिरूपकतायस्तादृशं घटाधेयत्वादि तदेव संबन्धः। तेन चैत्रादावेकघटादिव्यक्तिमात्रानयनकर्तृत्वे। न तादृशप्रयोगः।

नघटावानयतिचैत्रइतिप्रयोगः।चैत्रकर्तृकानयनकर्मतादिव्याप्यद्वित्वाभावेनतद्घटितसंबंधाभावादेकघटानयनकर्तरिनचैत्रोघटावानयतीति
प्रयोगइतिभावः।द्वित्वादिमत्वंचेति।घटावानयतीत्यत्रद्वित्वंप्रकारःप्रकारतावच्छेदकीभूतःसंबंधःघटत्वादिव्याप्यापर्याप्तिरिति।तेन।पर्याप्तौघ
टत्वादिव्याप्यतानिवेशेन।पटसहितैकघटानयनकर्तृत्वेपिनघटावानयतीतिप्रयोगःकिन्तुघटपटावानयतीतिप्रयोगःयत्रघटत्वपटत्वादि
धर्मितावच्छेदकंनानातत्रशुद्धैवपर्याप्तिः।यत्रतुघटत्वंधर्मितावच्छेदकमेकंतत्रघटत्वव्याप्यपर्याप्तिःसंबंधइतिपूर्वमुक्तत्वादितिभावः।एवम
न्यत्रापि।घटान्आनयतीतिबहुवचनान्तप्रयोगोपिचैत्रकर्तृकानयनकर्मतादिव्याप्यबहुत्वादिमन्निष्ठनिरूपकताधेयत्वादिसंबन्धेनकर्मतायांघ

द्वित्वादिमत्वंचप्रकारतावच्छेदकीभूतघटत्वादिव्याप्यपर्याप्तिसंबंधेनबोध्यम्।तेनचैत्रस्यपटादिसहितैकघटादिव्यक्त्यानय
नकर्तृत्वेपिनतादृशप्रयोगःएवमन्यदप्यूहनीयम्।यत्रानेकवृत्तिधर्मोद्वित्वान्वयितावच्छेदकतयाभासतेतत्रोभयादिनैवस
मंपदार्थान्तरस्यान्वयःयत्रैकमात्रवृत्तिस्तथातत्रैकेनापिव्युत्पत्तिभेदावलंबनात्कार्यकारणभाववैचित्र्याच्चसर्वंसमंजसमित्यपि
वदंति॥

टस्यप्रकारत्वाबोध्येत्यप्यूहनीयमित्यर्थः।मतान्तरमाह।यत्रानेकवृत्तीत्यारभ्यवदन्तीत्यन्तेन।यत्रघटावानयतीत्यत्र।घटत्वादि
रूपोऽनेकघटवृत्तिधर्मोद्वित्वाद्यन्वयितावच्छेदकतयाभासते।तत्र।घटावानयतीत्यत्र।उभयपदेनैव।घटद्वयादिनैवसमं।पदार्थान्तरान्वयः।
घटकर्मत्वान्वयः।घटद्वयकर्मकानयनकर्त्तेतिबोधात्।यत्रैकमात्रवृत्तिराकाशत्वादिरूपोधर्मस्तथाद्वित्वान्वयितावच्छेदकस्तत्राकाशौस्तइ
त्यत्रएकेनाकाशेनापिसममेतद्देशवृत्तित्वरूपपदार्थान्तरान्वयः व्युत्पत्तिभेदावलंबनात् इतिनियमस्वीकारात्॥

ह्नित्वविशिष्टघटद्वयविशेष्यकएतद्देशवृत्तित्वादिरूपेणतरपदार्थान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रति अत्रेत्यादिसप्तम्यन्तपदसमभिव्याहृतद्विवचनान्तघ
टपदज्ञानत्वेनकारणताएवमाकाशावत्रेत्यत्र अत्रेतिसमभिव्याहृतद्विवचनान्ताकाशपदज्ञानत्वेन कारणतावृत्तिकार्यकारणभाववैचित्र्यात्
।सर्वंसमंजसं।एकघटसत्वेऽत्रघटावित्यापत्तिर्नअत्राकाशावितिप्रयोगोपिसर्वंसमंजसंसर्वकार्यनिर्वाहः।वदंतीत्यनेन।अत्राकाशोस्तइति
प्रयोगेनभवतितन्निर्वाहायब्युत्पत्त्यंगीकारकार्यकारणभावकल्पनमसमंजसमेवेत्यस्वरसःसूचितः।शंकते॥अथेति॥आश्रयभेदात्कर्म

अथघटादिव्यक्तिभेदेनानयनकर्मताभिन्नैवेतिसंदधानस्यपुंसोघटावानयतीतिवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिः।तस्य
कर्मतात्वावच्छेदेनाधेयतासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यद्वित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावस्यनिश्चयसंभवात्।तस्यद्वित्वादि
नातादृशसंसर्गकघटादिविशिष्टधीविरोधित्वादितिचेन्नउभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानमुभयत्वावच्छिन्ननिरूपिताधेयता
संसर्गावगाहिज्ञानमेवप्रतिबध्नातिनतुकेवलंविशेष्येविशेषणमितिरीत्याजायमानमुभयत्वादिनाउभयादिविशिष्टज्ञानं॥ ॥

ताभिन्नभिन्नैवेतिप्रतिसंदधानस्यपुंसोघटावानयतीत्यतोबोधोनस्यात्।तस्येति।तस्यपुंसः।कुत्रापिकर्मतायांआधेयतासंसर्गेणघटद्वयंनास्तीतिनि
श्चयसंभवात्।तस्यनिश्चयस्य।तादृशसंसर्गकः।आधेयतासंसर्गकः।द्वित्वादिना।द्वित्वविशिष्टघटादिप्रकारककर्मताविशेष्यकधीविरोधित्वादिति
शंकांसमाधत्ते।उभयत्वावच्छिन्नेति।आधेयतासंसर्गकउभयत्वावच्छिन्नघटप्रकारककर्मताविशेष्यकज्ञानंकर्मताविशेष्यकोभयत्वावच्छिन्नघट
द्वयनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताआधारतानिरूपितासंसर्गककर्मताविशेष्यकबुद्धिमेवप्रतिबध्नाति।नतुकेवलंविशेष्येविशेषणमितिरीत्याजायमानमुभ

यत्वादिनोभयविशिष्टज्ञानमुडभयत्वादिना॥

उभयत्वविशेषणकउभयादिविशेष्यकं विशेष्ये विशेषणमितिरीत्याज्ञानं न प्रतिबध्यमं। अतः विशेष्ये विशेषणमितिरीत्याज्ञानस्याप्रतिबध्यत्वात्॥ विशेषदर्शिनाम्॥ कर्मत्वमुभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधेयत्वाभाववदिति विशेषनिश्चयवतां॥ तादृशवाक्यात्। घटौवानयति चैत्र इति वाक्यात्। आधेयत्वांशे। उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वावगाहि भ्रमात्मकं ज्ञानं न भवत्येव। यदि उभयस्मिन् घटद्वयेकर्मता एका स्यात् तदाधेयतांशे उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वं स्यात्। अपितु तदंशे। आधेयतांशे। तदनवगाहि। उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वानवगाहि। प्रमात्मकज्ञानमिति। विशेष्ये विशेषणमितिरीत्यावगाहिज्ञानं प्रमैवेत्यर्थः। उभयत्वावच्छिन्ननिरूपिताधेयत्वञ्चेति। घटद्वयनिरूपिताधेयत्वञ्च। घटपटोभयादिवृत्ता

अतो विशेषदर्शिनां तादृशवाक्यादाधेयत्वांशे उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वावगाहिभ्रमात्मकज्ञानं न भवत्येव॥ अपितु तदंशे तदनवगाहिप्रमात्मकं ज्ञानमिति उभयत्वावच्छिन्ननिरूपिताधेयत्वंचोभयादिवृत्तावेकस्मिन्धर्मे एव। न तु प्रत्येकमात्रवृत्ताविति कर्मत्वांशे तादृशाधेयत्वावगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वमित्यवधेयम्॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

वेकस्मिन्कर्मत्वरूपे धर्मे एव न तु कर्मत्वरूपे प्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मे उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वमंगीक्रियते। घटादिरूपाश्रयभेदेन कर्मत्वस्य भिन्नत्वात्॥ कर्मत्वांशे तादृशाधेयतावगाहिज्ञानस्य॥ उभयत्वावच्छिन्नघटनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतावगाहिज्ञानस्य॥ भ्रमत्वमिति॥ उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वाभाववति कर्मत्वे उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वप्रकारकत्वाद् भ्रमत्वमित्यर्थः॥ ॥ इति व्युत्पत्तिवादे एकवचनार्थान्वयनिरूपणम्॥

संख्याश्चप्रकृत्यर्थतावच्छेदकगताः क्व चिदन्वीयन्ते इति॥ द्वित्वविशिष्टव्रीहित्वयवत्वावच्छिन्नोपक्रमो बहुव्रीहियवतात्पर्येण प्रयुक्तेषु व्रीहियवव्यक्तेषु द्वित्वस्य बाधात्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति नियमो ऽत्र त्यज्यते इति भावः॥ द्वित्वमत्र व्रीहित्वयवत्वरूपप्रकृत्यर्थतावच्छेदके चेति साजात्यादिनिवेश्य एतत्तत्त्वं पूर्वमुक्तमित्यर्थः॥ विरुद्धसंख्यावच्छिन्नेति॥ एकवचनार्थैकत्वविरुद्धशतत्वादिसंख्यावच्छिन्नशतादिसंख्यावाचकशतादिपदोत्तरैकवचनबहुवचनादिरूपविभक्त्युपस्थाप्या च एकत्वद्वित्वबहुत्वसंख्या शतादिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकशतत्वादिसंख्यायामेवान्वेति न तु संख्यावति। यथा शतमेकं द्वे शते त्रीणि शतानीत्यत्र एकत्वविशिष्टं शतत्वं द्वित्वविशिष्टं शतत्वं बहुत्वविशि

संख्याश्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगताः क्वचिदन्वीयन्ते। यथा संपन्नो व्रीहिः यवा वित्यादौ। एतत्तत्त्वं प्रागेवाभिहितम्। विरुद्धसंख्यावच्छिन्नवाचकशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्या च संख्या प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसंख्यायामेवान्वेति। यथा शतमेकं द्वे शते त्रीणि शतानीत्यत्र शतत्वादौ एकत्वद्वित्वबहुत्वानामन्वयः अत एव च एकशतद्विशततात्पर्येण न शतानीति प्रयोगः॥

ष्टं शतत्वमिति बोधात्। शतत्वव्यक्तिरेका तत्रैकवचनम्। यत्र शतत्वधर्मव्यक्तिद्वयं शतत्वव्यक्तयो नाना तत्र बहुवचनानि अत एव द्वे शते ब्राह्मणास्त्रीणि शतानि ब्राह्मणा इति न भवति एकं द्वे त्रीणीत्यन्वयादर्शनादित्येव। द्वौ घटाविति वत्। शतपदोत्तरद्विवचनोपस्थापितद्वित्वादेरेव शतत्वे ऽन्वयात्॥ अत एवेति॥ विरुद्धसंख्यावच्छिन्नवाचकशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्या च संख्या प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसंख्यायामेवान्वेतीति नियमस्वीकारादेव॥ एकशतद्विशतब्राह्मणतात्पर्येण न शतानीति प्रयोगः॥

बु॰ टी॰ तत्र॥ शतानीतिप्रयोगे॥ प्रकृत्यर्थस्य। शतसंख्येयस्य॥ शतानीतिवहुवचनार्थवहुत्वान्वययोग्यत्वेपिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकशतत्वरूपांशेउक्त
९९ नियमवलात् वहुत्वान्वयेएकवहुवचनस्यसाकांक्षत्वात्॥ तत्रच॥ शतत्वेच॥ वहुत्वान्वययोग्यताविरहादित्यर्थः। शंकते। नचैकशतेपिनाना
पुरुषीयनानापेक्षाबुद्धिजन्यनानाशतत्वानिसंभवन्त्येवेतिएकशतनिष्ठवहुत्वसमानाधिकरणशतत्वेपिवहुत्वान्वययोग्यता अस्त्वैवेति
शंकायांसमाधानमाह॥ परस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तिवहुत्वस्यैवशतादिपदोत्तरवहुवचनार्थत्वात्॥ नानापुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्य॥

नचप्रकृत्यर्थस्यशतस्यबहुत्वाद्यन्वययोग्यत्वेपिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकशतत्वांशेबहुत्वाद्यन्वयएवबहुवचनस्यसाधुत्वा
त्तत्रचयोग्यताविरहात्। नचैकशतेपिनानापुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यनानाशतत्वसंभवादेकशतनिष्ठशतत्वेपिबहुत्वान्वय
योग्यताऽस्त्वैवेतिवाच्यम्। परस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तिबहुत्वस्यैवशतादिपदोत्तरबहुवचनार्थत्वात्। तादृशबहुत्व
स्यचैकशतादिवृत्तिनानाशतत्वादौबाधात्॥

नानाविधशतत्वञ्चपरस्परसमानाधिकरणमेवेतिइदंबहुत्वंपरस्परसमानाधिकरण
शतद्वयावृत्तिर्नभवति। नशतानीतिबहुवचनार्थः। तादृशबहुत्वस्येति। परस्परसमानाधिकरणशतत्वद्वयावृत्तिबहुत्वस्यच। एकशतादिवृ
त्तिनानाशतत्वादौबाधादिति। एकशतादिवृत्तिषुनानाशतत्वेषुयद्बहुत्वंनसरस्परसमानाधिकरणशतत्वद्वयवृत्त्येवेतिपरस्परसमानाधिक
रणद्वयावृत्तिबहुत्वस्यबाधादित्यर्थः। त्रीणिशतानीत्यत्रतुत्रीणिशतत्वानिपरस्परव्यधिकरणानीतिपरस्परसमानाधिकरणशतत्वद्वयावृत्ते
ववहुत्वमितिवहुवचनार्थोभवतीतिभावः। बहुत्वेनोपस्थापकस्यबहुवचनस्यपरस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तित्वेनवहुत्वमुपस्थापनासम

प्रक्षान्तरमाह॥ अथवेति। तत्रापि। त्रीणिशतानीत्यत्रापि। परस्परसमानाधिकरणद्व्यावृत्तित्वविशेषरहितं केवलं बहुत्वमेव बहुवचनार्थः। त-
स्य च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशतत्वेऽन्वयः परस्परसमानाधिकरणशतत्वद्व्यावृत्तिपर्याप्तिरेव बहुवचनस्य शतत्वआकांक्षानिरूपकसंबंधपर-
स्परसमानाधिकरणद्व्यावृत्तिपर्याप्तिसंबंधेन बहुत्ववत्त्रीणिशतानीतिशाब्दबोधः द्वेशतेइत्यत्र केवलपर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वविशिष्टशत-
त्वेइतिशाब्दधीः। प्रथमोपस्थितेराह। अवृत्तीति। नतु त्रयावृत्तीत्यादि। यत्विति। द्वेशतेत्रीणिशतानीत्यादौ संख्येयवशतादिशब्दार्थः। तथाच
प्रकृत्यर्थे एव द्वित्वबहुत्वान्वयः शतानीत्यादौ संख्येयवशतादिपदार्थः। तथाच प्रकृत्यर्थे प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकतास्युपप-

अथवा तत्रापि बहुत्वमेव बहुवचनार्थः। परस्परसमानाधिकरणद्व्यावृत्तिपर्याप्तिरेवाकांक्षानिरूपकः संबन्धः यत्तु
द्वेशतेत्रीणिशतानीत्यादौ संख्येयवशतादिशब्दार्थः नतु संख्येयं संख्येयस्य तदर्थत्वे विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्य-
योरित्यनुशासनविरोधात् द्विवचनादिसाधुतानुपपत्तेः॥

((त्तिः संरक्षिता॥ ननु संख्येयं संख्येयस्य तदर्थत्वे विंशत्याद्याः सदैकत्वे
सर्वाः संख्येयसंख्ययोरिति अनुशासनविरोधात्। द्विवचनादिसाधुतानुपपत्तेरिति। विंशत्याद्याः सर्वाः संख्यावाचकशब्दाः संख्येयसंख्ययो-
र्वर्तंते संख्यार्थे द्विबहुत्वेस्तस्तासुचानव तेः स्त्रियः इत्युत्तरार्द्धे संख्यारूपेऽर्थे द्वेत्रीणिशतानीति द्विबहुत्वे भवतः इत्युक्तेरवशिष्टसंख्येयार्थकत्वे
विंशत्याद्याः सर्वासंख्याशब्दा एकत्वे वर्तंते इत्यर्थो लभ्यते। तथाच संख्येयार्थकत्वे एकवचनमेव साधु नतु द्विवचनबहुवचने साधुनी। संख्ये-
यार्थकशतादिशब्दस्य द्विवचनबहुवचनान्तत्वेऽनुशासनविरोधात्। द्विवचनादिसाधुतानुपपत्तिरिति। शतादिशब्दानां संख्यार्थकत्वेव स्वीकार्ये

व्यु॰टी॰ १०७ संख्येयवाचीनतुसंख्येयमित्तिभावः।संख्ययार्थकत्वेदोषान्तरमाह।गवांशतानीत्यादौषष्ठ्यर्थान्वयानुपपत्तेश्चेति।भेदेषष्ठीगोवृत्तीनिवहू
निशतत्वानीत्यर्थः।गोवृत्तीनिशतसंख्येयानीतिवाधानुपपत्तेश्चेत्यर्थः।नचगवांशतानीत्यत्राभेदःषष्ठ्यर्थःगवाभिन्नानिशतसंख्येया
नीतिवोधइतिवाच्यं॥तथासति॥षष्ठ्या अभेदार्थकत्वेसति।ब्राह्मणादशेत्यत्रब्राह्मणानांदशेत्यपिस्यात्।अस्माकंच।पूर्वपक्षिणाच्च
कादारभ्यअष्टादशपर्यान्ताःसंख्यावाचकाःशब्दाःसंख्येयेवर्तन्तेसंख्येयेह्यदशत्रिष्वितिअनुशासनात्ब्राह्मणादशेत्येवसाधुनतुब्राह्मणा

गवांशतानीत्यादौषष्ठ्यर्थान्वयानुपपत्तेश्च।नचाभेदःषष्ठ्यर्थः।तथासतिब्राह्मणादशइत्यत्रब्राह्मणानांदशेत्यपिस्यात्।
अस्माकंचादशतःसंख्याःसंख्येयेवर्तन्तेअतःपरंसंख्यानेसंख्येयेचेत्यनुशासनाद्दशादिशब्दानांशतादिशब्दवत्संख्या
नार्थकत्वाभावाद्दशत्वादिसंख्यायाःपदार्थतावच्छेदकत्वेनतत्रषष्ठ्यर्थसंबंधान्वयासंभवेननतथाप्रयोगइति।तदसत्।गवांश
तानीत्यादौसंख्यायाःप्राधान्येनशतादिशब्दवाच्यत्वेगवांशतंदद्यादित्यादौशतादिपदार्थस्यसंख्यायादानादिकर्मत्वान्वयायोग्य
ंतयाप्रामाण्यानुपपत्तिः।

नांदशेतिसाध्वित्यर्थः।अतःपरंइतिसामान्येनपुंसकम्।अतःपरादशादिभिन्नाविंशत्यादिसंख्यासंख्यानेसंख्येयेचास्ति
।तथाचविंशतिब्राह्मणाइत्यत्रसंख्येयेविंशतिशब्दःएकवचनांतःब्राह्मणानामेकविंशतिर्द्वेविंशतीतिस्रोविंशतयः।इतिसंख्यार्थकत्वेएकद्विब
हुवचनानिभवंतीत्यर्थः।दशादिशब्दानांशतादिशब्दवत्संख्यानार्थकत्वाभावात्।नब्राह्मणानांदशेतिप्रयोगइत्यर्थः।मोसंबंधिदशत्वसंख्यावंतो राम
ब्राह्मणाइत्यन्वयोनसंभवति।पदार्थःपदार्थेनान्वेतिनतुपदार्थैकदेशेनेतिव्युत्पत्त्यापदार्थतावच्छेदकेदशत्वेषष्ठ्यर्थान्वयोनभवतीतिनतथाप्रयोगः १००

गवांशतानीत्यादौ शतत्वसंख्यायाः प्राधान्येन शतशब्दार्थत्वे गवांशतं दद्यादित्यादौ शतत्वसंख्यायाः दानकर्मत्वं न संभवतीति गवां
शतं दद्यादिति वाक्यस्य प्रामाण्यानुपपत्तिः॥ गवांशतं शुक्लमिति॥ शुक्लं श्वेतमित्यर्थः॥ क्वचिच्च मूल्यार्थकशुक्लपदघटितः पाठः सनातीवस
मंजसः॥ अरुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यत्रारुण्यगुणस्य क्रयसाधनत्वेपि गोरूपाश्रयद्वारा क्रयसाधनत्वमुपपद्यते
।तथात्रापि शतत्वसंख्याया मूल्यत्वासंभवेपि शतत्वाश्रयद्रव्यस्य मूल्यत्वं संभवतीति संख्याया अपि द्रव्यद्वारा क्रयार्थत्वसंभवेन योग्यतान
पायात्॥ गवांशतं दद्यादित्यादौ शतत्वसंख्यायाः शतत्वाश्रयद्रव्यद्वारा दानकर्मत्वसंभवेन प्रामाण्योपपादनेपि गवांशतं शुक्लमित्यादौ शत
त्वसंख्यायां शुक्लाद्यभेदान्वययोग्यताविरहात्॥ तदनुपपत्तिश्च॥ प्रामाण्यानुपपत्तिश्चेत्यर्थः। सिद्धान्ते तु षष्ठ्यर्थः शतपदार्थैकदेशे

गवांशतं शुक्लमित्यादौ संख्यायां शुक्लाद्यभेदान्वययोग्यताविरहात्तदनुपपत्तिश्च॥

शतत्वेऽन्वेति गवांशतमित्यतः गोसमवेतं यत् शतत्वं तदवच्छिन्नं अर्थात् गोरूपधर्मि शुक्लमिति बोधः। गवांशतं गाव इति प्रयोगो ना
स्ति शतत्वगोत्वस्याधारतानिरूपिताधेयताप्रतीतौ तुल्यवित्तिवेद्यतया नत्वं त्वस्याधेयतानिरूपिताधारतागविप्रतीतैवेति पुनस्तस्यातिपा
दनेवाकांनिराकांक्षया नीलघटयोरभेद इत्यत्र नीलघटपदे नीलत्वघटत्वपरे पदार्थभेदे द्वन्द्वः अभेद इत्यस्य चाश्रयाभेद इत्यर्थः। त
था च गवांशतं दद्यात् गवांशतं शुक्लमत्रापि गोसमवेतं शतत्वं तदधिकरणं दद्यात् तदधिकरणं शुक्लमित्यर्थसंभवात् संख्याधर्मत्वस्त्वयु
क्तमेव आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति सिद्धप्रयोगेष्वेषा गतिः न तु तन्निमित्तेन गवांगंधरूपं स्संचरद्या इत्या

व्यु·टी· रोपोपितयापितदधिकरणमित्यध्याहारगौरवात् सिद्धान्तमेव सम्यगिति नीलघटयोरभेद इत्यत्रागत्यातथाङ्गीकारात्॥ तस्मात्। अ
१०१ प्रामाण्यापतिरूपदोषात्। दशादिशब्दा इव शतादिशब्दा अपि संख्याविशिष्टसंख्येयार्थका एव न तु धर्मिविशेषणतानापन्नकेवल
संख्यादिवाचका इत्यर्थः। संख्येयार्थकत्वेपि संख्यार्थकताप्रवादमुपपादयितुमाह। स्वार्थैकदेशेपि संख्यायामिति। शतपदार्थैक
देशेपि शतत्वसंख्यायां स्वं शतादिशब्दः प्रकृतिर्यस्यास्तादृशी प्रथमादिविभक्तिस्तदर्थैकत्वरूपसंख्यान्वयसाकांक्षतया एकं शतत्वमि
ति बोधात्। एवमन्यप्रकृतिकषष्ठ्यर्थसंबन्धान्वयसाकांक्षतया चेति। गवां शतमित्यत्रान्यप्रकृतिका गोपदप्रकृतिका या गवामिति षष्ठी तदर्थः

तस्माद्दशादिशब्दा इव शतादिशब्दा अपि संख्यावच्छिन्नवाचका एव। न तु धर्मिविशेषणतानापन्नसंख्यावाचकाः स्वार्थैकदेशेपि संख्यायां स्वप्रकृतिकविभक्त्यर्थसंख्यान्वयसाकांक्षतयान्यप्रकृतिकषष्ठ्यर्थसंबन्धान्वयसाकांक्षतया तेषां संख्यानार्थकताप्रवादः न तु दशादिशब्दानां तथात्वं दशादिब्राह्मणनास्यैण ब्राह्मणानां दशेत्यादिप्रयोगविरहादिति॥

संबन्धस्तदन्वयसाकांक्षतया चेत्यर्थः। गोवृत्तिशतत्वसंख्येति बोधात्। तेषां। शतादिशब्दानां। संख्यानार्थकताप्रवाद इति। स्वार्थैकदेशशत
त्वविशेष्यकविभक्त्यर्थैकत्वादिप्रकारकबोधजनकपदत्वमेव शतादिशब्दे संख्यानार्थकत्वं अत्र विभक्त्यर्थपदेन स्वप्रकृतिकविभक्त्यर्थ
अन्यप्रकृतिकविभक्त्यर्थोपि ग्राह्यः। न तु दशादिशब्दानां तथात्वम्। स्वार्थैकदेशशतत्वे दशपदप्रकृतिकप्रथमार्थैकत्वान्वयसाकांक्षत्व राम
रूपं संख्यानार्थकत्वेन एकं ब्राह्मणपदरूपान्यप्रकृतिकषष्ठ्यर्थसंबंधान्वयसाकांक्षत्वरूपं संख्यानार्थकत्वं दशादिशब्दे नास्ति ब्राह्म १०१

तेषां॥ दशादिशब्दानां संख्येयमात्रवाचित्वाप्रवादइत्यर्थः। विंशत्याद्याः सदैकत्वेसर्वाः संख्येयसंख्ययोः। संख्यायांद्विबहुत्वेस्तइत्यनुशासनं
चोक्तार्थेतात्पर्यग्राहकमिति॥ विंशत्याद्याः संख्याः संख्येयसंख्ययोर्वाचकाइतिनार्थः किंतुसंख्येयसंख्यान्यतरविशेष्यकैकत्वादिरूपविभ-
त्यर्थप्रकारकान्वयबोधपराइत्येवानुशासनार्थः। शतंगावः गवांशतमित्युभयविधप्रयोगदर्शनात्। संख्येयमात्रविशेष्यकशतत्वादिप्रका
रकबोधपराः शतादिसंख्यावाचकशब्दाः सदैकत्वेवर्तन्तेशतंब्राह्मणाइतिप्रयोगदर्शनात्। संख्यायांशतत्वादिसंख्याविशेष्यकशतादिपदो
त्तरैकवचनद्विवचनबहुवचनार्थएकत्वद्वित्वबहुत्वप्रकारकबोधपराः शतादिसंख्यावाचकाः शब्दाः एकवचनान्ताः द्विवचनान्ताः बहुवचनां

तेषांसंख्येयमात्रवाचित्वाप्रवादइति। विंशत्याद्याः सदैकत्वेसर्वाः संख्येयसंख्ययोः संख्यायांद्विबहुत्वेस्तइत्यनुशासनम
प्युक्तार्थेतात्पर्यग्राहकम्। एकद्विबहुशब्दोत्तरैकवचनद्विवचनबहुवचनानिचनसंख्याबोधकानि। उद्देश्यतावच्छेदकवि
धेययोरैक्येनैकत्वान्वयेआकांक्षाविरहादिति। तदुत्तरंप्रथमाविभक्तिः साधुतामात्राय॥ ताअपीत्यर्थः। गवांशतंशतेशतानीतिप्रयोगा

त्एकंशतत्वन्द्वेशतत्वेत्रीणिशतत्वानीत्यर्थादितिप्रसंगादाह। एकद्विबहुशब्दोत्तरैकवचनद्विवचनबहुवचनानिचनसंख्याबोधकानीति। ए
कोद्वौबहवइत्यत्रएकत्वादिउद्देश्यतावच्छेदकंविधेयंप्रथमार्थः। एकत्वाद्येवेतिएकत्वादिविशिष्टएकत्वादिविशेषः इतिशाब्दधीर्नजायते।
ननुनैरर्थक्येप्रथमादिरहितमेवप्रयोक्तुमुचितमतआह। प्रथमाविभक्तिः प्रयोगसाधुतामात्रायेति। प्रत्यवायाजनकत्वंचसाधुत्वं। नकेवलाप्र
कृतिः प्रयोक्तव्यानचकेवलः प्रत्ययः इतिकेवलप्रकृतिप्रत्ययप्रयोगनिषेधात्। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गेलोकेकामधु-

व्यु·शी· ग्भवतिइतिमहाभाष्योक्तेःप्रत्ययसहितप्रकृतिप्रयोगएवसुप्रयोगइतिसाधुत्वमात्राय्येत्यनेनविभक्तिबोधकत्वव्यवच्छेदः। नित्यबहुव
१०२ चनान्ताः।येआपःसुमनसोवर्षाअप्सरःसिकताःसमाः।एतेस्त्रियांबहुत्वेस्युरेकत्वेप्युत्तरत्रयंइतिकोशात्।अप्शब्दआदिर्येषान्तेअबाद
यः।तेभ्यःपरंकेवलंप्रथमाबहुवचनमपिक्कचिन्निरर्थकमेवेति।यत्र।एकजलव्यक्तौ॥तादृशआपइतिशब्दः।प्रयुज्यते।तत्र।एक
व्यक्तितात्पर्येणप्रयुक्तेआपइतिशब्देएकव्यक्तौबहुवचनार्थबहुत्वान्वययोग्यताविरहादित्यर्थः।यत्विति।वर्धमानोपाध्यायैःजलगतरूप

नित्यबहुवचनांतावादिशब्दपरंप्रथमाबहुवचनमपिक्कचिन्निरर्थकमेव-यत्रैकव्यक्तिमात्रतात्पर्येणतादृशशब्दःप्रयु
ज्यतेतत्रबहुत्वान्वयेयोग्यताविरहात्।यत्तुतद्गतगुणादिसाधारणबहुत्वस्यतत्रान्वयइति।तन्नशोभनम्।प्रकृत्यर्थतावच्छे
दकव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेनैवानेकवृत्तिसंख्यान्वयस्यव्युत्पन्नतयातादृशसंबन्धेनतथाविधबहुत्वान्वयेयोग्यताविरहात्।अ
न्यथोदासीनघटपटादिसाधारणबहुत्वस्याप्यन्वयसंभवेनतद्गतगुणादिसाधारणबहुत्वानुधावनस्याकिंचित्करत्वात् ॥

रूपसाधारणबहुत्वस्यतत्रजलगतगुणेष्वन्वयइत्युक्तं।तन्नशोभनमिति।अनेकवृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यासाएकस्मिन्वर्ततेइत्यनेकवृत्तिःसं
ख्याद्वित्वबहुत्वादिःसाचआपइत्यत्रजलत्वरूपप्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यायापर्याप्तिःतद्रूपसंबंधेनैवान्वेतीतिनियमेन।तादृशसंबंधेनप्रकृ
त्यर्थतावच्छेदकजलत्वव्याप्यायाद्वित्वबहुत्वादिपर्याप्तिःसाजलेएवास्तिनजलीयगुणेषुतत्रजलत्वाभावादितिभावः।तथाविधबहुत्वान्वयेजल राम
व्याप्यपर्याप्तिसंबंधेनजलीयगुणेषुबहुत्वान्वये।गुणेषुजलत्वाभावेनजलत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबंधेनबहुत्वान्वयेयोग्यताविरहादित्यर्थः।अन्यथा १०२

उदासीना आपइत्येतज्जन्यशाब्दविषयाच घटपदादयस्तत्साधारणबहुत्वस्य जले प्रकृत्यर्थेऽन्वयसंभववात्तद्गतजलगतगुणादिसाधारणबहुत्वानुधावनस्यासमाधायकत्वादित्यर्थः। शंकते। अथाजहत्स्वार्थलक्षणयेति। गुणादिसाधारणो धर्मो जलजलगतगुणान्यतरत्वादिरूपो यद्वा जलंजलगतगुणाश्चेति समूहालंबनविषयत्वादिरूपस्तदवच्छिन्नमेव जलंजलगतगुणान्यतरदेव प्रकृत्यर्थः। तथाच जलंजलगतगुणेषु अन्यतरत्वरूपप्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेन बहुत्वान्वयः संभवत्येवेति शंकायां समाधत्ते। तर्हि बहुत्वेनेति। बहुत्वेन भासमानेषु गुणादिष्वपि आपो द्रव्याणीति अभेदसंबन्धेन द्रव्यरूपपदार्थान्तरान्वयः स्यादिति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिः एवं दारा अत्र गृहे सन्तीत्यत्रापि दारगुणेषु

अथाजहत्स्वार्थलक्षणया गुणादिसाधारणधर्मावच्छिन्नमेव प्रकृत्यर्थ इति चेत्तर्हि बहुत्वेन भासमानेषु गुणादिष्वपि पदार्थान्तरान्वयः स्यात्। तथाचापो द्रव्याणि दारा अत्र गृहे संतीत्यादिवाक्यानामप्रमाणतापत्तिः गुणादिषु द्रव्याभेदे गृहवृत्तित्वादेर्बाधात्। मुख्यार्थमात्रपरत्वादृशशब्दानां बहुवचनान्ततानुपपत्तेश्चेति न किंचिदेतत्॥

१ गृहवृत्तित्वरूपपदार्थान्तरान्वयापत्तेर्वाक्यस्याप्रमाणतापत्तिरित्यर्थः। ननु आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात्पदार्थान्तरान्वयापत्तिर्न संभवतत आह॥ मुख्यार्थमात्रपरेति॥ लाक्षणिकार्थपरापदारादिशब्दानां बहुवचनान्ततोपपादनेपि मुख्यार्थमात्रपरत्वादृशशब्दानां अपदारादिशब्दानां बहुवचनान्ततानुपपत्तेश्चेति। एकस्मिन्नापः परमाणौ एकस्यां राजयोषिति आपः दारा इति बहुत्वस्य बाधादिति भाव इति॥ न किंचिदेतदिति। तद्गतगुणानादाय बहुवचनोपपादनमसमञ्जसमित्यर्थः॥

अबादिपदार्थेएकद्वित्वान्वययोग्यतासत्वेपिअसाधुत्वादेवतदुत्तरमेकवचनद्विवचनंचनप्रयुज्यतेइति॥आपःस्त्रीभूम्निवार्वारिदाराःपुंभू
म्नीतिचामरकोशानुशासनादेकव्यक्तावपिबहुवचनंसाधुआपोदाराइत्यत्रतुएकस्यांव्यक्तौएकत्वान्वययोग्यतासत्वेपिएवंव्यक्तिद्वयेद्वित्वा
न्वययोग्यतासत्वेपिचअसाधुत्वादेवअनुशासनाननुशिष्टत्वरूपासाधुत्वादेवअप्दारादिशब्दोत्तरमेकवचनद्विवचनेनभवतइत्यर्थः॥इति
सुसतिवादेसुप्विभक्तिविवरणम्।आख्यातैकवचनस्यसंख्यार्थकत्वेपिविवदन्तेनिष्कर्षानुसारिणइति।यत्राख्यातस्यैकवचनं
तत्रसुबेकवचनंनियतंकर्तृप्रत्ययस्थलेकर्मप्रत्ययस्थलेतुतत्रएकत्वंसुबर्थःआख्यातार्थोवेतिविवदन्तेइत्यर्थः।आख्यातादिब

अबादिपदार्थेएकत्वद्वित्वान्वययोग्यतासत्वेप्यसाधुत्वादेवतदुत्तरमेकवचनंनप्रयुज्यतेइतिध्येयम्।आख्यातैकवचन
स्यसंख्यार्थकत्वेपिविवदंतेनिष्कर्षानुसारिणःघटोस्तीत्यादौसुबेकवचनादेवसंख्याबोधसंभवात् चैत्रेणदृष्टोघटइ
त्यादिस्थलानुरोधेनतस्यतद्बोधकतायाआवश्यकत्वात्।नचैकवचनत्वेनानुगतेनैकत्वशक्तत्वात्तिङेकवचनस्याप्येक॰
त्ववाचकत्वमस्त्वितिवाच्यम्॥ ((हुवचनयोश्चसंख्यार्थकत्वमस्त्येवेतिनविवादः।चैत्रोमैत्रश्चगच्छतःसचलश्चअहंत्वंचभवामःइ

त्यत्रसुब्द्विवचनबहुवचनयोरनियमादाख्यातमेवद्वित्वबहुत्ववाचकंनतुसुप्विभक्तिर्वाचिकेत्यर्थः।घटोस्तीत्यादौसुबेकवचनादेवसं
ख्याबोधसंभवादिति।सुबेकवचनादेवेत्येवकारेणाख्यातैकवचनस्यसंख्याबोधकत्वव्यवच्छेदः।चैत्रेणदृष्टोघटइत्यादौआख्यातंवि
नापिसुपाएकत्वबोधनात्।तस्यतद्बोधकतायाःसुबेकवचनस्यैकत्वबोधकतायाआवश्यकत्वादित्यर्थः॥शंकतेनचैकवचनत्वेनेति॥

एकवचनत्वस्येति। आख्यातसुबसाधारणैकवचनत्वेनैकत्वेशक्तिरितितुआत्माश्रयान्योन्याश्रयादिदोषैः पूर्वमेवनिराकृतइत्यर्थः। तुष्यतु
दुर्जनइतिन्यायेनाह। अस्तुवेति। तेनरूपेण। एकवचनत्वेनरूपेण। एकवचनस्याप्येकत्वेशक्तिः तथापितिङ्जन्यैकत्वोपस्थितेः शाब्द
बोधहेतुत्वेमानाभावः। मानाभावमुपपादयति। नहीति॥ सामान्यतएकवचनज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेनतच्छाब्दबोधसंभवः। एक
त्वशाब्दबोधसंभवोनहीत्यर्थः। तथासतीति। एकत्वोपस्थितिंप्रतिएकवचनज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेनकारणत्वांगीकारेसती—त्यर्थः। एक

एकवचनत्वस्यैकत्वशक्ततावच्छेदकतायाः प्रागेवनिराकृतत्वात्। अस्तुवातेनरूपेणतिङेकवचनस्याप्येकत्वेशक्ति
स्तथापितज्जन्यैकत्वोपस्थितेः शाब्दबोधोपयोगित्वेमानाभावः नहिसामान्यतएकवचनज्ञानजन्योपस्थितित्वेनतच्छाब्द
बोधहेतुतासंभवः। तथासत्येकत्वेऽगृहीतसुपदवृत्तिकस्यपुंसः सुपदप्रकृतिघटादिपदोपस्थाप्यघटादौपटादिपदोत्तरा
मादिपदोपस्थाप्यैकत्वाद्यन्वयबोधप्रसंगः किन्तुसुपदत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वादिनैव॥ ६ ॥

त्वेअगृहीतसुपदवृत्तिकस्यपुंसः सुपदप्रकृतिघटादिपदोपस्थाप्यघटादौपटादिपदोत्तरामादिपदोपस्थाप्यैकत्वाद्यन्वयबोधप्रसं
गइति॥ येनपुरुषेणघटइतिश्रुतंघटपदेशक्तिर्गृहीता। घटपदोत्तरंसुपदस्यैकत्वेशक्तिर्नगृहीतापटमित्यत्रापिएकत्वेऽर्थेशक्तिर्गृहीता
तस्यपुंसः अमुपस्थाप्यैकत्वंपटेभासतेघटेतुनभासते। सुपस्थाप्यैकत्वंघटेपिभासेतअमरूपैकवचनजन्यैकत्वोपस्थितिरूपकारण
सत्वात्तद्वारणायसुपदत्वादिप्रकारकसुपदविशेष्यकज्ञानजन्यकर्मत्वोपस्थितित्वेनैवएकत्वप्रकारकघटादिशाब्दबोधहेतुतासंभ

तथासति॥एकत्वप्रकारकशाब्दबोधंप्रतिसुपदत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेनैवंकारणतांगीकारेसति॥घटादिपदोत्तरसु
पदत्वरूपोयआनुपूर्वीविशेषस्तद्रूपाया:आकांक्षायायज्ज्ञानंतद्घटितायाघटादावेकत्वान्वयबोधस्यसामग्र्यांसुपदत्वादिप्रकारकधीजन्यो
पस्थितेरंतर्भावात्तादृशापत्तेरनवकाशात्।अन्तर्भावादित्यनेनआकांक्षाज्ञानकारणतयैवनिर्वाहेसुपदत्वादिप्रकारकधीजन्योपस्थितेः
पृथक्कारणत्वाकल्पनलाघवंदर्शितम्।तादृशापत्तेः।एकत्वे॰गृहीतसुपदवृत्तिकस्यपुंसोघटादौपटादिपदोत्तरामपदोपस्थाप्यैकत्वान्वयबो

तथासतिघटादिपदोत्तरसुपदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषरूपाकांक्षाज्ञानघटितायांघटादावेकत्वान्वयबोधस्यसामग्र्यांसु
पदत्वादिप्रकारकधीजन्योपस्थितेरंतर्भावात्तादृशापत्तेरनवकाशात्।एवंतिबादिपदत्वप्रकारकज्ञानजन्योपस्थितित्वेन
तच्छाब्दबोधहेतुत्वेमानाभावइति।यत्तुतिबादेःसंख्यानभिधायकत्वेचैत्रःपचतितण्डुलंचैत्रेणपच्यतेतण्डुलइत्यादौ
कर्त्तृकर्मवाचकपदात्तृतीयाद्वितीययोरापत्तिः।कर्त्तृकर्मसंख्यायाअनभिधानेकर्त्तृकरणयोस्तृतीयेतिकर्मणिद्वितीयेतिसू
त्राभ्यांतयोरनुशासनात्।नैयायिकमतेलकारस्यकर्त्तृकर्मावाचकतयातदनभिधानस्यद्वितीयातृतीयानियामकत्वासंभवात्॥॥

शापत्तेरनवकाशादित्यर्थः।एवमिति।तिपूजन्योपस्थितित्वेनएकत्वशाब्दबोधहेतुत्वेमानाभावइत्यर्थः।यत्त्विति।तयोस्तृतीयाद्वितीययोःननु
वैयाकरणमतवत्लकारेणकर्त्ताकर्मचाभिधीयत्तांइतितदनभिधानस्यकर्त्तृकर्मानभिधानस्यतृतीयानियामकत्वास्तुकर्त्तृकर्मगतसंख्यान
भिधानेतृतीयाद्वितीयानियामकत्तामास्त्विसत्तआह।नैयायिकमतेइति।तदनभिधानस्य।कर्त्तृकर्मानभिधानस्य।तृतीयाद्वितीयानियामकत्वा

कर्तृकर्मगतसंख्यानभिधानमेवतृतीयादिनियामकं इत्याख्यातस्यसंख्यावाचकत्वमावश्यकमितिभावः। ननुएकवचनत्वेनएकत्वत्वावच्छि
न्नेशक्तिस्वीकारात् चैत्रः पचतीत्यत्रैव चैत्रेणपच्यत इत्यत्राख्यातैकवचनेनचैत्रगतैकत्वाभिधानात् कर्त्रादिवाचकसंख्यानभिधानस्यक
र्त्रादिवाचकपदोत्तरतृतीयादिनियामकत्वंनसंभवतीतिशंकते। नचेति। समाधत्ते। यतस्तद्गतेत्यादिना। चैत्रादिगतसंख्यानभिधायकत्व
म्। प्रकृते। चैत्रेणपच्यते इत्यत्र। किंनामनहिचैत्रगतैकत्वादिसंख्यानिष्ठायाशक्तिरूपावृत्तिस्तदनिरूपकत्वं। आख्यातैकवचनस्य

नचकर्त्रादिगतसंख्यानभिधानमेवकथंकर्त्रादिवाचकपदोत्तरतृतीयादिनियामकं। चैत्रेणपच्यतेतण्डुल इत्यादिस्थले
पिलकारस्यचैत्रादिगतसंख्याभिधायकत्वादेकत्वत्वादिनाएकत्वादिसामान्यस्यैवैकवचनाद्यभिधेयत्वादितिवाच्यं। यतः
स्तद्गतसंख्यानभिधायकत्वंप्रकृतेनतद्गतसंख्यानिष्ठवृत्त्यनिरूपकत्वमपितुतद्विशेष्यकसंख्याप्रकारकशाब्दबोधाननुकूलत्वमेव।
तथाचकर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधाजनकलकारादिसमभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकपदात्तृतीयाद्योभवंतीत्यत्रतदनुशासन
तात्पर्यम्॥

१ चैत्रगतैकत्वनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वात्। अपितुतद्विशेष्यकः। चैत्रादिविशेष्यकः। आख्यातार्थैकत्वसंख्याप्रकारकः। चैत्रः पच
तीतिवाक्यजन्यः शाब्दबोधस्तदनुकूलत्वंचैत्रेणपच्यत इतितृतीयान्तचैत्रपदसमभिव्याहृतैकवचनेवर्तते इदमेवचैत्रादिगतसंख्यानभिधा
यकत्वम्। तथाचकर्त्रादिविशेष्यकः लकारार्थएकत्वसंख्याप्रकारकान्वयबोधस्तज्जनकोयोलकारादिस्तत्समभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकचैत्रा
दिपदन्तस्मात्तृतीयाद्योभवन्तिएवंकर्मविशेष्यकः आख्यातार्थैकत्वसंख्याप्रकारकः शाब्दबोधस्तज्जन ॥ ६ ॥ ॥

मु॰टी॰ कर्त्तंडुलः पच्यत इति लकारादिः तज्जनकः तण्डुलं पचतीति लकारादिः तत्समभिव्याहृतकर्मादिवाचकपदाद्द्वितीया इति कर्तृकरणयोस्तृ
१०५ तीया कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनयोस्तात्पर्यम्। संख्याकालातिरिक्तार्थभावनाभावनान्वयिनि संख्यान्वय इति नियमात् साक्षात्समवायसंब
न्धेन भावनान्वयि चैत्रः तण्डुलं पचतीत्यत्र प्रथमान्तोपस्थाप्यचैत्रस्तत्रैव संख्यान्वयः कृतिमानेकश्चैत्र इति शाब्दबोधात्। चैत्रेण पच्यते तण्डु
ल इत्यादौ परंपरया स्वप्रयोज्यव्यापारजन्यफलवत्त्वरूपपरंपरासंबन्धेन तण्डुलो भावनाविशेष्यस्तत्र स्वं चैत्रवृत्तिकृतिस्तज्जन्यो व्यापारः

चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यादौ चैत्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधकत्वं नाख्यातस्य आख्यातार्थभावनायां यत्रान्वयस्तद्वि
शेष्यकसंख्यान्वयबोधस्यैवाख्यातेन जननात् तादृशभावनान्वयबोधविशेष्यश्च प्रथमांतपदोपस्थाप्य एव चैत्रः पचति त
ण्डुलमित्यादौ चैत्रादिः साक्षादेव भावनाविशेष्यः। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु परम्परया चैत्रादिनिष्ठभावनाजन्यफ
लशाली तण्डुल इत्याकारकबोधस्य तत्रोदयात्॥ तस्मात्तिबादेरपि संख्याबोधकत्वमावश्यकमिति॥ ॥ ८ ॥

कूलकारादिस्तज्जन्यफलं विक्लित्तिस्तद्वत्त्वम्। चैत्रनिष्ठभावनाजन्यफलशाली तण्डुल इति बोधात्॥ उपसंहरति॥ तस्मादिति॥ तिबादेः संख्यान
भिधायकत्वे कर्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीयाव्यवस्थानुपपत्तिरूपहेतोस्तिबादेरपि संख्याबोधकत्वमावश्यकमित्यर्थः। ननु कर्त्रादिनिष्ठसं
ख्याबोधानुकूललकारादिसमभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकपदात्तृतीयेत्यत्र कर्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रतात्पर्यमित्युक्तं तत्र लकारादौ क राम
र्त्रादिनिष्ठसंख्यान्वयबोधानुकूलत्वं फलोपधायकत्वलक्षणं विवक्षितं उत स्वरूपयोग्यत्वलक्षणं इति विकल्पं दूषयति॥ ६ ॥ १०५

चैत्रः तण्डुलं पचतीत्यत्र चैत्रादिरूपकर्तृविशेष्यकैकत्वप्रकारकान्वयबोधानुकूलत्वं तिबेकवचने
तत्त्व शोभनमित्यपि पाठः। तथा हीति। आद्ये आह। चैत्रः तण्डुलं पचतीत्यत्र चैत्रादिरूपकर्तृविशेष्यकैकत्व प्रकारकान्वयबोधानुकूलत्वं तिबेकवचने
स्ति कर्त्रादिनिष्ठसंख्यान्वयबोधानुपधायकत्वे चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यत्र ते इत्येकवचनमस्ति इति चैत्रेणेति तृतीयोपपत्तिः यदित्यादि
शबोधोपधायकज्ञानविषयत्वाभाववत्त्वं तदा याद्दशतिवादिज्ञानेन॥ चैत्रः पचति तण्डुलमिति तिवादिज्ञानेन। सहकार्यन्तरविरहात्
तिबेकवचनमेकत्वेन शक्तमिति बाधज्ञानं एकत्वप्रकारकचैत्रविशेष्यकबोधे कारणविघटकतया प्रतिबंधकं। तद्विरहः सहकार्यंतरं तद्वि
रहाद्बाधज्ञानात्। तादृशबोधो न जनितः पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधो न जनितः। तत्र तिबेकवचनज्ञानं एकत्वप्रकारकचैत्रविशेष्यकबो
धरूपफलानुपधायकमिति तादृशबोधोपस्थापकज्ञानविषयकत्वाभाववत्त्वं

तत्त्वविचारसहम्। तथा हि। कर्त्रादिनिष्ठसंख्यान्वयबोधाननुकूलत्वं यदि तादृशबोधोपधायकज्ञानविषयत्वाभाववत्त्वं
तदा याद्दशतिवादिज्ञानेन सहकार्यन्तरविरहात्तादृशबोधो न जनितस्तद्योगे तृतीयाद्यापत्तेः यदि च तादृशबोधस्वरूपयोग्यज्ञा
नविषयत्वाभावस्तदा यगादिसमभिव्याहृतात्मनेपदादिज्ञानस्यापि तादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वात्तत्स्वरूपयोग्यज्ञानाविषयति
वाख्यानस्यैवाप्रसिद्धेः। स्वरूपनियामकत्वात्। तद्योगे
बाधकालीनतिवादियोगे चैत्रेण तण्डुलं पचतीति तृतीयाद्यापत्तिरित्यर्थः। द्वितीये आह। यदि चेति तादृशबोधस्वरूपयोग्यज्ञानविषयत्वा
भाव इति। एकत्वप्रकारकचैत्रविशेष्यकशाब्दबोधनिष्ठकार्यतानिरूपिताख्यातैकवचनत्वादिरूपकारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वप्रकारकज्ञान
विषयत्वाभावः। नदा चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इति। यगादिसमभिव्याहृतात्मनेपदज्ञानस्यापि तादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वात्॥ एकत्वप्रकारकचै

शेष्यकशाब्दनिरूपिताख्यातैकवचनत्वतित्वतेत्वादिज्ञानत्वरूपकारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वात्। तत्स्वरूपयोग्येति। एकत्वप्रकारकचै
त्रविशेष्यकशाब्दबोधनिरूपिताख्यातैकवचनत्वतित्वतेत्वादिप्रकारकज्ञानस्वरूपं स्वरूपयोग्यज्ञानं तद्विषयतित्वाख्यातस्यैवासि
द्धत्वादेर्न संख्याबोधकत्वमिति भावः। शंकते॥ अथेति। चैत्रविशेष्यकैकत्वप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति चैत्रपदसमभिव्याहृतत्व
तिवादिविषयकज्ञानत्वेन हेतुताइति। कर्तृविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकं विषयित्वं चैत्रपद

अथ कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयित्वानिरूपकत्वमेव ताद
शबोधाननुकूलत्वम्। चैत्रः पचतीत्यादिवाक्यघटकतिवादिविषयिता चैत्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नज
न्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका। तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति चैत्रादिपदसमभिव्याहृततिवादिपदज्ञानस्य हेतु
त्वात्। चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यादिवाक्यघटकतादिपदविषयिता च न तादृशी। चैत्रादिपदसमभिव्याहृततादृशपदज्ञा
नत्वेन तादृशबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्यहेतुत्वात्॥ समभिव्याहृततिवादिविषयकज्ञाननिष्ठं तन्निरूपकत्वं चैत्रः तण्डुलं पचतीति पदे प्र
सिद्धम्। चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यत्र ते पदे तादृशविषयत्वानिरूपकत्वं तदेव तादृशबोधाननुकूलत्वं कर्त्रादिनिष्ठसंख्यान्वयबोधाननुकूलत्वम्।
तण्डुलः चैत्रेण पच्यते इत्यत्र ते पदे स्तीति कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधाजनकत्वलकारादिसमभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकचैत्रपदाच्तृतीयो
त्पत्तिरित्यर्थः चैत्रः पचतीत्यादिवाक्यघटकतिवादिज्ञाननिष्ठातिवादिनिष्ठविषयतानिरूपितविषयिता चैत्रादिविशेष्यकएकत्वसंख्याप्रका

न्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिकातादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिचैत्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्व
यबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिचैत्रादिपदसमभिव्याहृततिबादिपदज्ञानस्यहेतुत्वात्।चैत्रेणपच्यतेतण्डुलइत्यादिवाक्ये।तेआदिपदनिरूपितति
बादिपदज्ञाननिष्ठाविषयिताचनतादृशी।नचचैत्रादिविशेष्यकैकत्वरूपसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनक
तावच्छेदिकाचैत्रादिपदसमभिव्याहृतातादृशपदज्ञानत्वेन।तिबादिपदज्ञानत्वेन।तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रति।चैत्रादिविशेष्यकसं
ख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिभहेतुत्वादित्यर्थः।सिद्धान्तीशंकते।नचेति।चैत्रःपचतेइत्यादौचैत्रविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकार

नचचैत्रःपचतेइत्यादौचैत्रविशेष्यकाख्यातार्थसंख्यान्वयबोधेतस्याचैत्रादिपदसमभिव्याहृततादिपदज्ञानत्वेनतादृ
शान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नहेतुताऽस्तैवेतिचैत्रेणपच्यतेइत्यादिवाक्यघटकीभूततादिपदविषयितापितादृश्येवेतिवाच्यम्

कान्वयबोधेतस्याचैत्रसमभिव्याहृततिबादिपदज्ञानत्वेनापितादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिचैत्रविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकान्वयबुद्धित्वाव
च्छिन्नंप्रतिहेतुताअस्तैवेति।चैत्रेणपच्यतेइत्यादिवाक्यघटकीभूततादिपदविषयितापितादृश्येव।तादिपदनिरूपितातादिपदज्ञाननिष्ठाविष
यितापिचैत्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदिकैवेतितादृश्येवेत्यर्थः।तथाचसर्वमप्याख्यातंकर्त्रादिविशेष्य
कसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयित्वनिरूपकमेवकर्तृपदोत्तरतृतीयाप्रयोजकईदृशविषयितानिरूप
कमाख्यातमेवाऽप्रसिद्धमिति।कर्त्राविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयित्वानिरूप॥

सु·टी· काख्यातसमभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकपदात्तृतीयादयः कथमुत्पद्येरन् ततश्चैत्रेणपचते तण्डुल इत्यत्रापि चैत्रः पच्यते तण्डुल इति शंकायां
१०७ समाधत्ते॥ चैत्रेणपचते चैत्रः पच्यत इत्यादिवाक्यात् चैत्रादिविशेष्यकस्य। चैत्रादिविशेष्यकभावनाप्रकारकान्वयबोधस्य। एवं चैत्रादिवि
शेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधस्य चानुदयात्। तद्विशेष्यकतदुभयान्वयबोधे। चैत्रविशेष्यकभावनासंख्योभयप्रकारकशाब्दबोधे प्र
थमान्तचैत्रादिपदसमभिव्याहृतशबादिविकरणोत्तरं यत् चैत्रः पचते चैत्रः पचतीत्यत्र तादितत्तदाख्यातपदत्वज्ञानत्वेन हेतुः चैत्रेण
पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यघटकतादिपदानां तादृशसमभिव्याहारादिशून्यतया। प्रथमान्तचैत्रादिपदसमभिव्याहृतशबादिविकरणो

चैत्रेणपचते चैत्रः पच्यत इत्यादिवाक्याच्चैत्रादिविशेष्यकस्य भावनायाः संख्यायाश्चान्वयबोधस्यानुदयात्। तद्विशेष्यक
तदुभयान्वयबोधप्रथमांतचैत्रादिपदसमभिव्याहृतशबादिविकरणोत्तरतत्तदाख्यातपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाच्चैत्रेणपच्य
ते तण्डुल इत्यादिवाक्यघटकतादीनां तादृशसमभिव्याहारादिशून्यतया तद्विषयितायाअतादृशत्वात्॥ ऽ तत्त्वरूपसमभि

व्याहारादिशून्यतया। तद्विषयितायाः चैत्रेणपच्यते तण्डुल इत्यत्र तद्वाक्यघटकतादिनिरूपितयगादिज्ञाननिष्ठविषयितायाः। अतादृशत्वात्
। चैत्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वात्॥ तथा च चैत्रः पच्यत इत्यादियगाद्यंता
ख्यातस्य चैत्रविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धिनिरूपितजनकतावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वात् तत्समभिव्याहृतकर्तृपदे तृतीयैव साध्वीति सम १०७
चैत्रेणपच्यत इत्येव भवति न तु चैत्रः पच्यत इति भावः। चैत्रः पच्यत इत्यादि तु आरभ्य तृतीयाद्वितीययोरप्रसक्तावपि इत्यन्तः शंकाग्रन्थः॥ ॥

चैत्रः पश्यते लृट् लकारः कर्तरि स्यः तत्र चैत्रविशेष्यकबोधात् । एवं तण्डुलश्च पश्यते इति कर्मण्याख्यातलृट् लकारः तत्र तण्डुलविशेष्यकबो
धोदयात् । प्रथमान्तचैत्रतण्डुलादिपदसमभिव्याहृतस्योत्तरत्वादीनां चैत्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताव
च्छेदकविषयित्वनिरूपकत्वात् । तृतीयाद्वितीययोरप्रसक्तौ ईदृशविषयित्वानिरूपकतद्व्याद्याख्यातपदसमभिव्याहृतचैत्रतण्डुलादिपदत्वं
प्रथमायां नियामकमिति चैत्रः पश्यते तण्डुल इति प्रथमान्ततण्डुलकर्तृकर्मणोर्युगपत्प्रयोगः स्यादित्यर्थः । चैत्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वय
बुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयित्वानिरूपकाख्यातसमभिव्याहृतचैत्रपदत्वं तृतीयाप्रयोजकमेवमीदृशविषयि

चैत्रः पश्यते इत्यादितस्तण्डुलः पश्यत इत्यादितश्चैत्रतण्डुलादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधात्स्याच्चैत्रः पश्यते तण्डुल इ
त्यादौ सत्त्वेन कर्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीययोर
सत्त्व उभयविशेष्यकसंख्यान्वयबोधोपयिकसमभिव्याहारज्ञानविषयिताया: तद्
प्रसक्ताववपि न ॥ त्वानिरूपकाख्यातपदसमभिव्याहृततण्डुलपदत्वं द्वितीयाप्रयोजकमिति पूर्वमावेदितमेव तदभावाच्चैत्रः पश्यते तण्डुल इत्यु
भयत्र कर्तृकर्मणोः प्रथमा स्यादिति भावः । चैत्रः पश्यते तण्डुल इत्यत्र चैत्रतण्डुलोभयविशेष्यकैकत्वसंख्याप्रकारकान्वयबोधोपयिकसमभिव्या
हारः प्रथमान्तचैत्रतण्डुलपदसमभिव्याहृतस्य प्रथमान्तचैत्रसमभिव्याहारः ते इत्याख्यातपदे स्वपि च समभिव्याहृतस्य समभिव्याहृत ते इत्या
ख्यातपदज्ञानत्वेन चैत्रतण्डुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्ने हेतुत्वात् । चैत्रः पश्यते तण्डुल इत्यत्र चैत्रतण्डुलोभयविशेष्य
काख्यातार्थसंख्याप्रकारकान्वयबोधोपयिकः प्रथमान्तचैत्रतण्डुलपदसमभिव्याहृतस्य प्रत्ययान्तपचधातुसमभिव्याहारस्ते प्रसयेक्तित ॥

ज्ञानकारणज्ञाननिष्ठाया विषयिताया निरूपकतासंबन्धेन प्रत्ययेसत्वेन विषयित्वानिरूपकाख्यातसमभिव्याहृतचैत्रादिकर्तृपदात्तृ

तीया। एवन्तादृशविषयित्वानिरूपकाख्यातपदसमभिव्याहृततण्डुलपदात्द्वितीया। इह तु विषयित्वनिरूपकाख्यानसमभिव्याहृतक
र्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीययोरप्रसक्त्यापीतिशंकायांसमाधानमाह॥ तादृशवाक्यं व्युत्पन्नाः प्रयुंजते इति॥ अप्रयोगे हेतुमाह। कर्तरि
साक्षात्समवायसंबन्धेन भावनाविशेषणकान्वयबोधस्य एवं कर्मणि आख्यातार्थभावनायाः स्वप्रयोज्यव्यापारजन्यफलवत्वसंबंधेन भाव
नाविशेषणकान्वयबोधस्य च युगपज्जनकताया आख्यातस्य व्युत्पन्नतया। तादृशवाक्यात्। चैत्रः पश्यते तण्डुल इति वाक्यात्। चैत्रतण्डु

तादृशवाक्यं व्युत्पन्नाः प्रयुंजते। कर्त्तरि साक्षात्कर्मणि च दर्शितपरंपरया युगपद्भावनाविशेषणकान्वयबोधजनकताया आ
ख्यातस्याव्युत्पन्नतया तादृशवाक्यादुभयविशेष्यकान्वयबोधासंभवात्। न चाकांक्षायोग्यतादिसत्वात्कथं न तादृशान्व
यबोध इति वाच्यम्। अगत्या एकविधान्वयबोधेन्यविधान्वयबोधसामग्र्यास्तद्घटकतात्पर्यज्ञानस्य वा प्रतिबंधकत्वोपग
लोभयविशेष्यकान्वयबोधासंभवात्॥ ननु चैत्रः पश्यते तण्डुल इति व्युत्पन्नाः प्रयुंजते इत्यर्थः। शंकते। न चाकांक्षायोग्यतादेः सत्वात्कथं न चैत्रः पश्य
ते तण्डुल इति प्रयोग इति वाच्यमिति। समाधत्ते। अगत्येति। अगत्या उपायान्तराभावेन। एकविधान्वयबोधे। चैत्रविशेष्यकपश्यते इत्याख्यातार्थै
कत्वप्रकारकबोधे। अन्यविधान्वयबोधसामग्र्याः। तण्डुलविशेष्यकपश्यते इत्याख्यातार्थसंख्याप्रकारकान्वयबोधसामग्र्याः॥ प्रथमान्ततण्डु
लपदसमभिव्याहृतपश्यते इत्यादिज्ञाने योग्यताकांक्षातात्पर्यज्ञानादिरूपायाः तद्घटकसामग्रीघटकतात्पर्यज्ञानस्य वा लाघवात्प्रतिबन्धकत्वे

एवंतण्डुलविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकारकान्वयबोधे प्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहृतपश्यतेइत्याख्यातपदजन्योपस्थितिघटितयोग्यताज्ञानादिसामग्र्याः प्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहृतपश्यतेइत्याख्यातपदंचैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधंजनयतु इतितात्पर्यज्ञानस्यवालाघवात्प्रतिबंधकत्वोपगमात् परस्परप्रतिबद्धप्रतिबन्धकभावोपगमात्सुन्दोपसुन्दन्यायेन सत्प्रतिपक्षस्थलीयानुमितिवत् चैत्रतण्डुलोभयविशेष्यकपश्यतेइत्याख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधानुदयादितिभावः। शंकते। नचेति। तण्डुलः पश्यते चैत्रेणेति कर्माख्याने तण्डुलं पश्यते चैत्र इति कर्त्राख्याते वाक्यद्वयविषयकसमूहालंबनदशायां अपि चैत्रविशेष्यकतण्डुलविशेष्यकोभयविधानुपपत्तिः॥ चैत्रविशेष्यक

नच चैत्रेण तण्डुलः पश्यते चैत्रस्तंडुलं पश्यते इत्यादिवाक्यद्वयविषयकसमूहालंबनदशायामपि उभयविधान्वयबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तादृशैकविधान्वयबोधे तादृशान्यविधान्वयबोधपरत्वेनागृह्यमाणतथाविधाख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुतया॥

शाब्दबोधे तण्डुलविशेष्यकशाब्दसामग्र्याः एवं तण्डुलविशेष्यकशाब्दबोधे चैत्रविशेष्यकशाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वादिति भावः। पूर्वपक्षी समाधत्ते। तादृशैकविधान्वयबोधे इति। प्रथमान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृतपश्यतेइत्याख्यातजन्यतण्डुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधे। तादृशान्यविधान्वयबोधपरत्वेन। प्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहृतपश्यतेइत्याख्यातजन्यचैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरमिदमाख्यातं चैत्रः पश्यते तंडुलमित्येतद्वाक्यघटकं पश्यतेइत्याख्यातपदं तादृशान्यविधान्वयबोधपरत्वेनागृह्यमाणमेव। तथा विधमाख्यातम्। पश्यते इत्याख्यातं॥ तादृशाख्यातधर्मिकमेव चैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वज्ञानं

प्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानंतस्यतादृशैकविधान्वयबोधेहेतुत्वंनास्तिअपितुतादृशैकविधान्वयबोधेनतण्डुलःपच्यतेचैत्रेणेत्यत्रतण्डुलविशेष्य
काख्यातार्थसंख्याप्रकारकान्वयबोधेतादृशैचैत्रविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकारकःअन्यविधतण्डुलान्यचैत्रविशेष्यकोबोधस्तत्परत्वेनगृ
ह्यमाणंतण्डुलंपच्यतेचैत्रइतिकर्त्राख्यातंअगृह्यमाणंपुनस्तण्डुलःपच्यतेचैत्रेणेतिकर्माख्यातंतथाविधमाख्यातंतद्धर्मिकंयत्प्रकृतान्वय
बोधपरत्वज्ञानंतण्डुलःपच्यतेचैत्रेणेतिकर्माख्यातंतण्डुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरमितिज्ञानम्प्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानंत
स्यज्ञानस्यतादृशैकविधान्वयबोधेतण्डुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधेहेतुतया॥चैत्रःपच्यतेतण्डुलइत्यादिवाक्यात्।तण्डुलचैत्रो
भयविशेष्यकतादृशद्विविधान्वयबोधवारणस्यशक्यत्वात्।चैत्रःपच्यतेतण्डुलइत्यत्रएकमेवपच्यतइत्याख्यातंचैत्रविशेष्यकसंख्याप्र

चैत्रःपच्यतेतण्डुलइत्यादिवाक्यात्तादृशद्विविधान्वयबोधवारणस्यदर्शितवाक्यात्तदुपपादनस्यशक्यत्वात्॥

कारकान्वयबोधपरत्वेनगृह्यमाणमिति।तादृशैकविधान्वयबोधपरत्वेनगृह्यमाणंभवति।अथचचैत्रान्यतण्डुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्व
यबोधपरत्वेनगृह्यमाणमितितादृशान्यविधान्वयबोधपरत्वेनापिगृह्यमाणंनभवतिइत्यत्रगृह्यमाणतथाविधाख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोध
परत्वज्ञानरूपहेतुत्वभावात्।चैत्रःपच्यतेतण्डुलइतिनभवतिचतण्डुलःपच्यतेचैत्रेणेतितंडुलंपचतिचैत्रइतिसमूहालंबनजन्यशाब्दधीत
ण्डुलःपच्यतेकर्माख्यातंतण्डुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वेनगृह्यमाणंतत्कर्माख्यातंचैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबो
धपरत्वेनगृह्यमाणंनभवतिकिंतुतण्डुलंपचतिचैत्रइतिकर्त्राख्यातमेवतण्डुलान्यचैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोध॥ ८ ॥

परत्वेन गृह्यमाणमिति कारणाभावाच्चैत्रः पच्यते तण्डुलमिति न भवति भवति च तण्डुलः पच्यते चैत्रेण तण्डुलं पचतीति चैत्र कारणत्वात्। दर्शित
वाक्यात्। तण्डुलः पच्यते चैत्रेण तण्डुलं पचति चैत्र इति वाक्यात्। तदुपपादनस्य। तंडुलविशेष्यकचैत्रविशेष्यकबोधोपपादनस्य च शकात्वा
दित्यर्थः। शंकते। न च निरुक्तसंख्यानभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानियामकत्वे इति। चैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकबोधजनकतावच्छेदकविष
यित्वानिरूपकाख्यातसमभिव्याहाररूपस्य संख्यानभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानियामकत्वे चैत्रेण त्वं दृश्यते इत्यत्र त्वपदार्थश्चैत्ररूपकर्तीत
द्विशेष्यकसंख्याप्रकारकबोधजनकतावच्छेदकविषयित्वनिरूपकदृश्यते इत्याख्यातसमभिव्याहारस्य चैत्रपदे सत्वेन तृतीयानुपपत्तिः

न च निरुक्तसंख्यानभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानियामकत्वे चैत्रेण त्वं दृश्यते चैत्रः त्वं पश्यतीत्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः
।कर्त्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधोपयिकाकांक्षाज्ञानीयविषयत्वनिरूपकत्वस्य तत्राख्याते सत्वादिति वाच्यम्॥

एवं चैत्रः त्वं पश्यतीत्यत्र त्वपदार्थचैत्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकबोधजनकतावच्छेदकविषयित्वनिरूपकपश्यतीत्याख्यातसमभिव्या
हारस्य कर्मवाचकत्वपदे सत्वेन द्वितीयानुपपत्तिरित्यर्थः। कर्त्रादिविशेष्यकेति। चैत्रेण त्वं दृश्यते इत्यत्र कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधोपयि
काकांक्षा त्वपदोत्तरदृशधातूत्तरतेप्रत्ययादिसमभिव्याहाररूपा चैत्रपदनिष्ठा तज्ज्ञानीयं तज्ज्ञाननिष्ठं यत् विषयित्वं तन्निरूपकत्वस्य तत्राख्याते
चैत्रेण त्वं दृश्यते इत्याख्याते सत्वात्। एवं च तादृशविषयित्वानिरूपकाख्यातसमभिव्याहृतत्वरूपानभिधानस्य चैत्रपदे सत्वेन तृतीयानुपपत्तिरित्य
र्थः। एवं चैत्रः त्वं पश्यतीत्यत्र त्वपदार्थचैत्रविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धिजनकचैत्रपदसमभिव्याहृतपश्यतीत्याख्यात ॥ ६ ॥ ॥

व्यु॰टी॰ समभिव्याहारज्ञानं तन्निष्ठविषयित्वनिरूपकमेव पश्यतीत्याख्यातमिति तादृशविषयित्वानिरूपकाख्यातसमभिव्याहाररूपस्यानभिधानस्य स्वप
११० देऽसत्त्वात् चैत्रः स्वं पश्यतीत्यत्र द्वितीयानुपपत्तिः॥ समाधत्ते। कर्त्रादिपरेति। चैत्रेण स्वं दृश्यते इत्यत्र कर्त्रादिपरं यत् पदं चैत्रपदं दृश्यते इत्याख्या
तपदं च तयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजकविषयित्वानिरूपक इति तत्पदोत्तरं चैत्रपदोत्तरं तृतीयारूपविभक्तिरिति कर्त्रा
दिपरस्वपदाख्यातपदयोः समभिव्याहारसंख्याप्रकारकस्वविशेष्यकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजकं यत् विषयित्वं तन्निरूपकस्तत्पदोत्तरं स्वप
दोत्तरं तृतीयाविभक्तिर्न भवति किं तु स्वपदोत्तरं प्रथमैव भवतीत्येनदुपपादयति। प्रथमस्थल इति। चैत्रेण स्वं दृश्यते इत्यत्र चैत्रपदं स्वपदं तस्य

कर्त्रादिपरस्य सदाख्यातपदयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजकविषयित्वानिरूपकस्तत्पदोत्तरं तृती
याविभक्तिरित्येवं नियमोपगमेन प्रथमस्थले चैत्रपरस्वपदाख्यातपदयोर्द्वितीये च तत्पदचैत्राख्यातपदयोः समभिव्याहारस्यैव
तद्विशेष्यकसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतया क्रमेण चैत्रपदस्वपदाभ्यां तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्त्यनवकाशादिति चेन्न।

दृश्यते इत्याख्यातपदं तस्य च परस्परसमभिव्याहारः तस्यैव तद्विशेष्यकस्वविशेष्यकसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतया चैत्रपदात्तृतीया
नुपपत्त्यनवकाशात् चैत्रेण स्वं दृश्यते इत्यत्र चैत्रपदाख्यातपदयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजकविषयित्वानि
रूपक एवेति चैत्रेणेति तृतीयोपपत्तिरित्यर्थः। द्वितीये च चैत्रः स्वं पश्यतीत्यत्र च तत्पदं स्वपदं यत् चैत्रपदं पश्यतीत्याख्यातपदं च तयोः स्व
परचैत्रपदाख्यातपदयोः समभिव्याहारस्यैव चैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधप्रयोजकतया स्वपदाद्द्वितीयानुपपत्त्यनवकाशादि व्यु॰ रा॰ ११०

अथेत्यारभ्यतृतीयाद्वितीययोरनुपपत्त्यनवकाशादीसन्तः पूर्वपक्षग्रन्थः। तत्रसमाधानंवक्तुमारभदीमारचयति। अनभिहितेइत्यधिकारेकर्तृकर
णयोस्तृतीयाद्यनुशासनस्यकिंफलमितिवक्तव्यं। चैत्रःपचतितण्डुलःपच्यतेचैत्रतण्डुलपदाभ्यांतृतीयाद्वितीययोरप्रयोगः। अप्रयोगःप्रयो
जनमितिचेत्तर्हि। किंप्रश्न आक्षेपेवा। मणिमंत्रादिन्यायेनतादृशानुशासनस्य। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनुशासनस्य। तथाविधप्रयोगविरोधिता।
तृतीयाद्वितीययोः प्रयोगविरोधिता। यथाप्रतिबन्धकमणेर्दाहाभावःफलंइत्युक्तेदाहंप्रतिमणिःप्रतिबंधकइत्यर्थोलभ्यतेतथानुशासनस्यतृ
तीयाद्वितीयाप्रयोगाभावःप्रयोजनमित्युक्तेऽनुशासनंतृतीयाद्वितीयाप्रयोगेप्रतिबंधकमित्यर्थःप्रतीयतेसचनसंभवतिस्वरूपतोऽनुशासन

अनभिहितेइत्यधिकारेकर्तृकरणयोस्तृतीयेत्याद्यनुशासनस्यकिंप्रयोजनमितिवक्तव्यम् चैत्रःपचतितण्डुलःपच्य
तेइत्यादौचैत्रतण्डुलपदाभ्यांद्वितीयातृतीययोरप्रयोगइतिचेत्। तत्किंमणिमंत्रादिन्यायेनतादृशानुशासनस्यतथाविध
प्रयोगविरोधितायेनतदभावस्तत्प्रयुक्तःस्यात्। नचैवंसंभवति। पचतिपच्यतेइत्यादिक्रियायोगेकर्तृकर्मवाचकपदानंतर
तृतीयाद्वितीययोरसाधुत्वस्य॥

सत्वेपिचैत्रेणतण्डुलमितितृतीयाद्वितीयाप्रयोगसंभवेनप्रतिबन्धकतायांव्यभिचारात्। येन। विरोधित्वे
नातदभावः। तृतीयाद्वितीयाप्रयोगाभावः। तत्प्रयुक्तः। अनुशासनप्रयुक्तःस्यात्। नचैवंसंभवति। नह्येवंविरोधित्वंसंभवति। अनुशासनसत्वे
पित्तृतीयाद्वितीयाप्रयोगासंभवात्। अनुशासनस्यइदंफलंनसंभवतीतिव्यर्थमनुशासनमितिभावः। अनुशासनस्यप्रयोजनान्तरमाशंक्यख
ण्डयति। पचतिपच्यतेइत्यादिक्रियायोगेकर्तृकर्मवाचकपदानन्तरंतृतीयाद्वितीययोरसाधुत्वस्यप्रतिपत्तिःप्रयोजनंनस्यानुशासनस्येतिचेत्।

असाधुत्वपदार्थैविरूपेति। तत्कर्तृत्वतत्कर्मत्वादिति। पचतीत्यत्रपाककर्तृत्वबोधौपयिकाकांक्षा प्रथमायामेवास्तितृतीयायान्तुपाककर्तृत्वादि
बोधौपयिकाकांक्षारहितत्वमस्तीतितदेवासाधुत्वम्। चैत्रः पचतीतिप्रयोगादितिभावः। एवंपच्यतेइत्यत्रपाकमेत्वबोधौपयिकाकांक्षा प्रथमायामे
वास्तिचैत्रेणतण्डुलः पच्यतेइतिप्रयोगात् द्वितीयायान्तुपाककर्मत्वबोधौपयिकाकांक्षाराहित्यरूपमसाधुत्वमस्तितंडुलंपच्यतेइत्यप्रयोगात्
इतिचेत्तर्हिउक्तनियमपरतयापिननतल्लाभइति। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनुशासनस्यउक्तनियमपरतयापिकर्त्रादिपरयत्सदण्यन्त

तत्कर्तृत्वतत्कर्मत्वादिबोधौपयिकाकांक्षादिरहितत्वादिरूपस्यप्रतिपत्तिः प्रयोजनंतस्येतिचेत्तर्हिउक्तनियमपरतयापि
ननतल्लाभः॥ प्रथमान्तचैत्रतण्डुलपदतत्तदाख्यातपदयोःसमभिव्याहारस्यैवचैत्रतण्डुलादिविशेष्यकतत्तदाख्या
तार्थसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतयाचैत्रेणपचतितण्डुलंपच्यतेइत्यादिवाक्यघटकचैत्रतण्डुलादिपदतदाख्यातपदयोः
समभिव्याहारस्यात्तथात्वेनतद्घटकतृतीयाद्वितीययोःसाधुत्वस्योक्तनियमाव्यवच्छेद्यत्वात्॥ ६ ॥ ६ ॥

पदयोःसमभिव्याहारःसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजकविषयित्वानिरूपकस्तत्सदोत्तरंतृतीयादिविभक्तिरित्युक्तनियमपरतयापिनततः
कर्तृकरणयोरितिसूत्रात्तल्लाभः। पचतिपच्यतेइत्यत्रकर्तृकरणयोस्तृतीयाद्वितीययोरसाधुत्वलाभइत्यर्थः। तृतीयाद्वितीययोरसाधुत्वलाभाभावं
उपपादयति। प्रथमान्तेत्यादिना। प्रथमान्तंचैत्रपदंप्रथमांतंतण्डुलादिपदं। चैत्रः पचतितण्डुलः पच्यतेइति। तत्तदाख्या—तपदेतयोः
परस्परसमभिव्याहारस्यैव। चैत्रविशेष्यकतंडुलविशेष्यकपचतिपच्यतेइतितत्तदाख्यातार्थैकत्वप्रकारकान्वयबोधप्रयोजकतया॥

चैत्रतंडुलविशेष्यकतत्तदाख्यातार्थ
चैत्रेणपचतितंडुलंपच्यतेइत्यादिवाक्यघटकचैत्रतण्डुलादिपदतिबादिपदयोःसमभिव्याहारस्यअतथात्वेन। चैत्रतंडुलविशेष्यकतत्तदाख्यानार्थ
संख्याप्रकारकान्वयबोधाप्रयोजकत्वेनचैत्रेणपचतितण्डुलंपच्यतेइत्येतद्वाक्यघटकतृतीयाद्वितीययोःसाधुत्वस्यउक्तनियमाव्यवच्छेद्यत्वात्।
कर्त्रादिपरयसदाख्यातपदयोःसमभिव्याहारःसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजकविषयितानिरूपकस्तसदोतरंतृतीयादिविभक्तिरितिनि
यमवाक्यात्पचतीत्यत्रकर्त्तरितृतीयानसाध्वीनतण्डुलंपच्यतेइत्यत्रकर्मणिद्वितीयानसाध्वीत्यर्थोनप्रतीयते इतिभावः। दूषणमुपसंहरति। न
स्मादिति। तस्मात्आख्यातेनकर्त्तृकर्मगतसंख्यानभिधानस्यतृतीयाद्वितीयानियामकत्वासंभवात्।मुख्यभाक्तसाधारणकर्तृत्वकर्मत्वयोःक

तस्मान्मुख्यभाक्तसाधारणकर्तृत्वकर्मत्वयोःकर्त्तृकर्मवाचकपदसमभिव्याहृतलकृत्तद्धितसमासैरनभिधानमेवतृतीया
द्वितीयादिनियामकंशिरोमणिभिस्त्रैवनिर्भरोविहितःलादीनांतदनभिधायकत्वंचनतदवाचकत्वंतन्निष्ठवृत्त्यनिरूपकत्वंवा

कर्तृकर्मसंख्यानभिधानमित्यर्थः। चैत्रःपचतीत्यत्र
तृकर्मवाचकपदसमभिव्याहृतलकृत्तद्धितसमासैरनभिधानमेवतृतीयाद्वितीयानियामकंनतुकर्त्तृकर्मसंख्यानभिधानमित्यर्थः। चैत्रःपचतीत्यत्र
मुख्यंकर्तृत्वं।जानातीत्यत्रगौणंकर्तृत्वम्।पच्यतेतंडुलइत्यत्रमुख्यंकर्मत्वम्।ज्ञायतेघटइत्यादौगौणकर्मत्वबोध्यम्।शिरोमणिभिस्त्रैवनि
र्भरोविहितः।इतिलादीनांकर्तृत्वकर्मत्वयोरनभिधानमेवतृतीयाद्वितीयानियामकमित्यत्रैवनिर्भरोमुख्यतात्पर्यस्यापितइत्यर्थः।अत्रैवेत्येव
कारेणसंख्यानभिधानस्यतृतीयाद्वितीयानियामकत्वव्यवच्छेदःकृतः। लादीनांतदनभिधायकत्वञ्च। कर्तृत्वकर्मत्वानभिधायकत्वञ्च।
नतद्वाचकत्वं।नकर्तृकर्मत्वावाचकत्वम्। तन्निष्ठवृत्त्यनिरूपकत्वंवा।कर्तृत्वकर्मत्वनिष्ठशक्तिलक्षणान्यतररूपवृत्त्यनियामकत्वं वा ॥

व्यु.टी. आख्यातसामान्यस्यापि आख्यातत्वेन रूपेण आख्यातत्वस्याननुगतत्वादाह। तत्त्वादिना वा। कर्तृत्वादिनिष्ठशक्तिलक्षणानिरूपकत्वात् कर्तृत्वा
११२ नभिधायकाख्यातस्यैवाप्रसिद्धेः। त्वादीनां कर्तृत्वकर्मत्वावाचकरूपकर्तृत्वकर्मत्वावाचकानभिधायकत्वं न संभवतीत्यर्थः। तच्छाब्दबोधौ
पयिकाकांक्षाशून्यत्वमेव तदिति। कर्तृत्वादिविषयकशाब्दबोधौपयिकाकांक्षा पचति पचते इत्यत्राख्यातेऽस्ति तच्छून्यत्वं चैत्रेण प
च्यते इत्याख्याते तदेव तत्कर्तृत्वकर्मत्वानभिधायकत्वं चैत्रेण पच्यते इत्याख्याते तदेव तृतीयाद्वितीयानियामकमित्यर्थः। तच्छाब्दबो
धौपयिकाकांक्षाशून्यत्वमेव तदिदन्त्वमित्यपि नेत्यनेनान्वितम्। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वादिवाचकत्वेपीति। आख्यात

आख्यातत्वेन तत्त्वादिना वा कर्तृत्वादिनिष्ठशक्तिलक्षणानिरूपकत्वात् कर्तृत्वानभिधायकाख्यातस्यैवाप्रसिद्धेः। त-
च्छाब्दबोधौपयिकाकांक्षाशून्यत्वमेव तत्। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वादिवाचकत्वेपि तच्छाब्दबो
धौपयिकाकांक्षाराहित्यं तत्राक्षतमेव। चैत्रादिपदोत्तरतृतीययैव कर्तृत्वबोधनसंभवात्। तत्र तादृशाकांक्षाया अकल्प-
नादित्यपि न॥ ॥ त्वेनाख्यातस्य कर्तृत्वादिवाचकत्वे कर्तृत्वादिवाचकत्वरूपकर्तृत्वाद्यनभिधायकत्वाभावः सूचितः। तथापि। तच्छा
ब्दबोधप्रयोजकाकांक्षाराहित्यमेव कर्तृत्वाद्यनभिधायकत्वं। कर्तृत्वादिविषयकशाब्दप्रयोजिकाकांक्षा पचति पचते इत्यत्र तेप्रत्ययादौ वर्त्त
ते तच्छून्यत्वं चैत्रेण पच्यते इत्याख्याते चैत्रविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबोधानुदयात्। तत्राक्षतमेव। चैत्रेण पच्यते इत्याख्यातेऽक्षतमेव। रा.म
तथा च तच्छाब्दप्रयोजकाकांक्षाराहित्यरूपकर्तृत्वाद्यनभिधानसत्त्वात्तृतीयोपपत्तिरित्यर्थः। चैत्रपदोत्तरतृतीयया कर्तृत्वादिविषयकबोधसं ११२

त्र। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्याख्याते। तादृशाकांक्षायाः कर्तृत्वशाब्दबोधजनकाकांक्षाया अकल्पनात् तृतीययैव कर्तृत्वविषयकशाब्दबोधनिर्वाहे पच्यते इत्याख्यातस्य कारणतानकल्प्यते इति भावः। चैत्रेण पच्यते इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेरिति। कर्तृत्वादिविषयकशाब्दबोधप्रयोजिकाकांक्षैव चैत्रेण पच्यते इति कर्माख्यातेऽप्यस्ति उक्ताकांक्षाराहित्यरूपकर्तृत्वाद्यनभिधायकत्वं तृतीयानियामकं नास्तीति तृतीयानुपपत्तेरित्यर्थः। पच्यते चैत्र इत्यादितः चैत्रादौ पाककृतेः। एवं चैत्र इत्यादिरहितात् केवलात् पच्यते इत्यादितश्च मुख्यविशेष्यतया तस्याः कृतेर्बोधात् तादृशाख्यातधात्वोः कर्मणि कर्तरि च तुल्यतया पच्यते इत्याख्यातधात्वोरानुपूर्वीविशेषरूपाकांक्षायाः कर्तर्येव कर्मण्यपि प्रत्ययेन कृ

चैत्रेण पच्यते इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेः। पच्यते चैत्र इत्यादितश्चैत्रादौ पाककृतेः केवलात् पच्यत इत्यादितश्च मुख्यविशेष्यतया तस्य बोधात् तादृशाख्यातधात्वोरानुपूर्वीविशेषाकांक्षायाः कृतिबोधौपयिकत्वात्। न च समभिव्याहाररूपाकांक्षैव विवक्षणीया। प्रकृते प्रकृतिप्रत्यययोरानुपूर्वीरूपाकांक्षा न तु समभिव्याहार इति नोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यम्॥

।तिबोधौपयि

कत्वात् कर्तृत्वप्रकारकशाब्दप्रयोजकाकांक्षैवास्तीत्युक्ताकांक्षाराहित्यरूपकर्तृत्वानभिधानस्य तृतीयाप्रयोजकस्याभावात् तृतीयानुपपत्तिरित्यर्थः। शंकते॥ न चेति॥ चैत्रः पच्यते इति प्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहारादेव कृतिबोध इति प्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहार एव पच्यते इत्यत्र विवक्षितः। समभिव्याहाररूपाकांक्षैव कर्तृत्वविषयकशाब्दबोधप्रयोजिकाकांक्षात्र विवक्षिता तादृशाकांक्षाराहित्यं चैत्रेण पच्यते इत्याख्यातेऽस्तीति तृतीयोपपद्यते इति भावः। प्रकृते। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र। प्रकृत्या व्यवहितोत्तरत्वरूपानुपूर्वीरूपाकांक्षा ते प्रत्ययेऽस्ति सा

वशिताइतितादृशाकांक्षाराहित्यरूपस्तृतीयाप्रयोजकाभावेऽपिप्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षाराहित्यरूपतृतीयाप्रयोजकस्यसत्वात
।चैत्रेणापक्ष्यतेतण्डुलइत्यत्रतृतीयोपपद्यतेइतिभावः।चैत्रेणेतितृतीयान्तपदसमभिव्याहारस्थलेकर्तृत्वप्रकारकशाब्दानुदयात् तृतीयान्तप
दसमभिव्याहाररूपाकांक्षाविवक्षणीयेतिभावः। एवञ्चतृतीयानुपपत्तिरूपोक्तदोषोनास्तीत्यर्थः॥तथासतिचैत्रेणपचतीत्यादावपितृतीयायाःसा
धुतापत्तेरिति। कर्तृत्वप्रकारकबोधेयादृशसमभिव्याहारोजायतेतादृशसमभिव्याहाररूपाकांक्षाविवक्षणीयातादृशसमभिव्याहारश्चप्रथमान्त
चैत्रपदसमभिव्याहारएवनतुतृतीयान्तचैत्रपदसमभिव्याहारः एवञ्चकर्तृत्वप्रकारकशाब्दबोधप्रयोजकप्रथमान्तचैत्रसमभिव्याहारोजा

तथासतिचैत्रेणपचतीत्यादावपितृतीयायाःसाधुतापत्तेःतादृशचैत्रपदाख्यातपदयोःसमभिव्याहारस्यकृतिबोधा
नौपयिकत्वात्॥

यतेतादृशसमभिव्याहाररूपाकांक्षाविवक्षणीयातादृशसमभिव्याहारश्चप्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहारएवनतुतृतीयान्तचैत्रपदसमभि
व्याहारः एवञ्चकर्तृत्वप्रकारकशाब्दबोधप्रयोजकप्रथमान्तचैत्रसमभिव्याहाररूपाकांक्षाराहित्यरूपतृतीयाप्रयोजककर्तृत्वानभिधा
नरूपकारणस्यपचतीत्याख्यातेसत्वाच्चैत्रेणपचतीत्यादावपितृतीयायाःसाधुतापत्तेरित्यर्थः॥तादृशेति॥तृतीयान्तचैत्रपदपचतीत्या
ख्यातपदसमभिव्याहारस्यकृतिप्रकारकबोधानौपयिकत्वात्। कृतिबोधोपयिकप्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षाराहित्यस
रूपकर्तृत्वानभिधानरूपकारणसत्वाच्चैत्रेणपचतीतितृतीयायाःसाधुतापत्तेरित्यर्थः॥ ६ ॥

चैत्रेण विजेष्यते मैत्र इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेश्च विजेष्यते मैत्र इत्यादितः कृतिबोधात्तादृशाख्यातपदमैत्रपदयोः समभिव्याहारस्य कृतिबोधोपयि
कत्वादिति मूलम्। विजेष्यते मैत्र इत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्थले कर्तृत्वबोधप्रयोजकप्रथमान्तचैत्रपदविजेष्यते इत्याख्यातपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षा
राहित्यमेव चैत्रेण मैत्रो विजेष्यते इति कर्माख्यातपदेऽस्तीति तादृशाकांक्षाराहित्यरूपकर्तृत्वानभिधानरूपकारणाभावात्तृतीया न स्यादित्यर्थः
।किंत्विति। तत्तासर्थशून्यत्वमेव। कर्तृत्वतासर्थशून्यत्वमेव कर्तृत्वानभिधायकत्वमाख्याते। तथाच चैत्रेण पश्यते इत्यादावाख्यातस्य कर्तृतास

चैत्रेण विजेष्यते मैत्र इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेश्च विजेष्यते मैत्र इत्यादितः मैत्र कृतिबोधात् तादृशाख्यातमैत्रपदयोः समभिव्या
हारस्य कृतिबोधोपयिकत्वात्। किंतु तत्तासर्थशून्यत्वमेव। तथाच चैत्रेण पश्यत इत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वादितासर्थे
कत्वे तृतीया असाधुरेव चैत्रेण पचतीत्यादावाख्यातस्यार्थाविवक्षायां तृतीयायाः साधुत्वेपि परस्मैपदस्यासाधुत्वान्न प्रयो
गः। परस्मैपदस्यासाधुत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यस्य प्रत्ययेनाविवक्षणे भावकर्मणोरिति सूत्रेणात्मनेपदनियमात्॥ इयं प्रथमासाधुत्व

तीयात्वसाधुरेव एवं कर्तृत्वानात्सर्यसत्त्वाच्चैत्रेण पचतीत्यत्र तृतीयाया असाधुत्वेपि कर्तृत्वरूपाख्यातार्थाविवक्षायां तृतीयायाः साधुत्वापादनेपि
चैत्रेण पचतीति प्रयोगाभावः परस्मैपदासाधुत्वादेव समर्थनीयः शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्यनुशासनात्। तिङित्त्वस्वरितेत्त्वनिमित्तहीनाद्धातोः
कर्तरि कर्तृत्वविवक्षायां परस्मैपदमिति तदर्थात् कृत्स्नविवक्षायां परस्मैपदमसाध्विस्यर्थः। परस्मैपदासाधुत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यस्य प्रत्ययेना
विवक्षणे भावकर्मणोरिति सूत्रेणात्मनेपदनियमनात् इति। भावकर्मणोरात्मनेपदमेव न परस्मैपदमिति नियमः परस्मैपदस्यासाधुत्वे हेतुः। धा

कृतिरूपस्याविवक्षणे आख्याते आख्याते। नाविवक्षणे आख्यातार्थकृतिर्हि कर्त्तरि समवायेन तस्याः स्वसंबंधेनान्वेति कर्मणि तु कृतिजन्यव्यापारजन्यफलवत्त्व
रूपपरंपरासंबंधेनान्वेति। भावनान्विताधेयत्वं सप्तम्यर्थः फलान्विताधेयत्वं द्वितीयार्थः तंडुलं पचतीत्यत्र तण्डुलवृत्तिविक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूल
कृतिमानिति शाब्दबोधात् यद्वा धात्वर्थप्रतिविशेष्या कृतिराख्यातार्थः न यावि वक्षिता तदा परस्मैपदं साधु यदा तु कृतिर्न विवक्षिता तदा भावे कर्मणि
चात्मनेपदमेव न परस्मैपदमित्यर्थः। अत्रौदनं पक्त्वा भुज्यत इत्यत्र भावे क्त्वाप्रत्ययः स्वकर्तृकत्वस्वोत्तरत्वोभयसंबंधेन पाकक्रियाविशिष्टाया
भुजिक्रियातज्जन्यगलाधोदेशसंयोगरूपफलशाली ओदन इति शाब्दबोधः स्वपदद्वयं पाकक्रियापरं पाककर्त्ता कर्त्ता यस्यास्त्वं भुजिक्रिया

आख्यातार्थाविवक्षायां न चैत्रेण पचत इत्यादिप्रयोगः। शवादिविकरणस्यासाधुत्वात्। कर्तृत्वतात्पर्यकसार्वधातुक
योग एव तत्साधुत्वात्। कर्तृत्वकर्मत्वोभयतात्पर्येण मैत्रः पच्यते तंडुल इत्यादयस्तु न प्रयोगाः॥

यामस्ति। अत्राख्यातेन स्वकर्तृक
त्वसंसर्गघटकतया कर्तृत्वविवक्षायामपि भावे क्त्वाप्रत्ययदर्शनेन धात्वर्थनिरूपितविषयतासामान्यं विहाय विशेष्यस्येति विशेष्यतानिवेशः धा
त्वर्थीविशेष्यीभूताख्यातार्थकृतेरविवक्षायां चैत्रकर्तृकः पाक इति बोधसंभवाच्चैत्रेण पचत इति भावे चैत्रेण पचते तण्डुल इति कर्मणि च प्रयोग
स्तु न भवति शवादिविकरणस्यासाधुत्वात् कर्त्तरि शबित्यनुशासनात् कर्तृके सार्वधातुके परे शविति तदर्थात् कर्तृत्वतात्पर्यकसार्वधातुकयोग
एव तत्साधुत्वात् शपः साधुत्वात् भावकर्मणोर्विहिते आत्मनेपदे परे यगेव साधुः न तु शविति भावः। कर्तृत्वकर्मत्वोभयतात्पर्येण चैत्रेण पच्यते तण्डुल इम
इत्यादयस्तु न प्रयोगाः। अर्थाबोधकं वाक्यं मूकमित्यभियुक्ता न प्रयुञ्जत इति भावः॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ५ ॥

कर्त्तृत्वतात्पर्यसामान्यतारूपकर्त्तृत्वानभिधायकत्वस्य कर्तृपदोत्तरतृतीयानियामकस्य कर्मत्वतात्पर्यशून्यत्वरूपकर्मत्वानभिधायत्वस्य कर्मपदोत्तरद्वितीयानियामकत्वस्य चाभावात् तृतीयाद्वितीययोरप्रसक्त्या कर्त्तृत्वपरत्वरूपकर्तृत्वाभिधानस्य कर्मत्वपरत्वरूपकर्मत्वाभिधानस्य च पश्यते इत्याख्याते सत्वात् कर्तृकर्मणोः प्रथमाप्रसंग इति भावः। तदेकतरबोधे। कर्त्तृत्वकर्मत्वयोर्मध्ये कर्त्तृत्वबोधे। कर्तृत्वान्यकर्मत्वपरत्वेन गृह्यमाणमेव चैत्रः पश्यते तण्डुल इत्याख्यातमितरान्यपरत्वेनागृह्यमाणमाख्यातम्। चैत्रः पश्यते तण्डुलमिति द्वितीयासमभिव्याहृतमाख्यातं॥ तद्धर्मिकं प्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानं। चैत्रकर्त्तृकपाकबोधपरत्वज्ञानं। तादृशज्ञानत्वेन पाककृतिप्रकारकचैत्रविशेष्यक

तदेकतरबोधेऽन्यपरत्वेनागृह्यमाणाख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुत्वात्। चैत्रेण पश्यते तण्डुल इत्यादौ कर्त्तृत्वाद्यवाख्यातस्य तात्पर्यग्रहे कर्मत्वाद्यन्वयबोधोऽपि न भवत्येव॥

शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वाभावादेव तण्डुलविशेष्यकफलप्रकारकबोधो न जायते चैत्रः पश्यते तण्डुल इति वाक्यात् एवं चैत्रेण पश्यते तण्डुल इति कर्माख्याते कर्मत्वान्यकर्तृत्वपरत्वेनाऽगृह्यमाणकर्माख्यानधर्मिकतण्डुलविशेष्यकविक्लित्तिफलप्रकारकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तादृशहेतोरभावादेव चैत्रः पश्यते तण्डुल इत्यत्र चैत्रविशेष्यककृतिप्रकारकबोधो न जायते पश्यते इति लृट्कर्तृरि कर्मणि च भवतीति कर्तृत्वान्यकर्मपरत्वेन गृह्यमाणमेव एवं कर्मत्वान्यकर्त्तृत्वपरत्वेन गृह्यमाणमेवाख्यातमितरान्यपरत्वेन अगृह्यमाणाख्याताऽभावाऽदन्यपरत्वेनागृह्यमाणाख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानरूपहेतोरभावाच्च चैत्र तंडुलान्यविशेष्यकशाब्दबोधाभाव इति भावः। चैत्रेण पश्यते तंडुल इत्यादौ कर्त्तृत्वाद्यवाख्यातस्य तात्पर्यग्रहे

कर्त्तृत्वपरत्वेनागृह्यमाणारव्यातधर्मिककर्मत्वपरत्वज्ञानरूपकारणाभावात्कर्मत्वबोधोपिन भवत्येवेत्यर्थः। अथेत्यारभ्य चेन्नेत्यन्तग्रन्थेना
शंकते। पक्वानिभुंक्ते चैत्रः इत्यत्र कर्मणि क्तप्रत्ययेन कर्त्तृत्वानभिधानात् चैत्र इत्यत्र तृतीया कथं न स्यात्। एवमोदनः पक्वा भुज्यते इत्यादौ भावे
क्त्वाप्रत्ययेन कर्मत्वानभिधानादोदन इत्यत्र द्वितीया कथं न स्यादित्यर्थः। समानकर्त्तृकत्वस्योत्तरत्वोभयसंबन्धेन पाकक्रियाविशिष्टभोजन
कर्मीभूत ओदन इति शाब्दबोधात्। शंकते॥ नचेति। पक्वानिभुंक्ते चैत्र इत्यत्र पक्वानीतिक्तेन कर्मत्वकृताचैत्र इतिकर्त्तृत्वानभिधानेपि भुंक्ते इत्या
रव्यातेन चैत्रनिष्ठकर्त्तृत्वाभिधानान्नतृतीयाप्रयोजकानभिहितत्वमेवमोदनः पक्वा भुज्यते इत्यत्र भावे क्त्वाप्रत्ययेन ओदनकर्मत्वानभि

अथ पक्वानिभुंक्ते चैत्र ओदनः पक्वा भुज्यते इत्यादौ क्तनाक्रमेण कर्त्तृत्वकर्मत्वानभिधानाच्चैत्रपदौदनपदाद्युत्तरं
तृतीयाद्वितीये कथन्न स्याताम्। न च कृतानभिधानेपि आरव्यातेन तदभिधानान्नानभिहितत्वं स्वसमभिव्याहृतपदाभि
हितत्वसामान्याभावस्यैवानभिहितपदेन विवक्षणात्। समभिव्याहृतेतिकरणाच्च चैत्रेण गम्यंते ग्रामस्तं मैत्रो गच्छतीत्यादौ न तृ
तीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः॥ धानेपि भुज्यते इत्यारव्यातेनौदनकर्मत्वाभिधानान्नद्वितीयाप्रयोजकानभिहितत्वमोदननिष्ठकर्मत्वस्येत्यर्थः

तत्र हेतुमाह। समभिव्याहृतत्वपदाभिहितत्वसामान्याभावस्यैवानभिहितपदेन विवक्षणादिति। प्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहृतभुंक्ते इत्यारव्यातप
दाभिहितत्वमेव चैत्र इतिकर्त्तृत्वस्येति न चैत्रपदात्तृतीया एवमोदनः पक्वा भुज्यते इत्यत्रौदनपदसमभिव्याहृतभुज्यते इत्यारव्याताभिहितत्वमेवौ राम
दनकर्मत्वस्येति न द्वितीयाप्रयोजकमनभिहितत्वमित्यर्थः। समभिव्याहृतेतिकरणाच्चैत्रेण गम्यते ग्रामस्तं मैत्रो गच्छतीत्यादौ न तृतीयाद्वितीययोरनु ११५

चैत्रनिष्ठकर्तृत्वेगच्छतीत्याख्यातपदाभिहितत्वसत्वात्चैत्रेणेतितृतीयानस्यादतःसमभिव्याहृतेति। तथागच्छतीत्याख्यातंभिन्नवाक्य
स्थमितिचैत्रपदंसमभिव्याहाररूपाकांक्षारहितमितिचैत्रेणेतिसमभिव्याहृतंगम्यतेइत्यात्मनेपदंतदभिधेयत्वंस्यात्तंप्रतिकर्मत्वेतद
भिधेयत्वसामान्याभावरूपमभिधेयत्वंचैत्रनिष्ठकर्तृत्वेइतितृतीयोपपत्तिरेवगम्यतेइत्याख्यातपदाभिधेयत्वन्तमितितच्छब्दबोध्यक
र्मत्वेइतितमितिद्वितीयानस्यात्समभिव्याहृतेतिविशेषणात्तुभिन्नवाक्यस्थंगम्यतेइत्याख्यातपदमितिद्वितीयान्तपदसमभिव्याहृतत्वंनभवतीति
समितिद्वितीयान्तपदसमभिव्याहृतमेकवाक्यस्थंगच्छतीत्याख्यातंतदभिधेयत्वंमैत्रवृत्तिकर्तृत्वेतदभिधेयत्वसामान्याभावरूपमनभिहि॥

गच्छतिगम्यतइत्याख्यातस्यतत्सदाद्यसमभिव्याहृतत्वादितिवाच्यम्। तथासतिभुंजानेनचैत्रेणपच्यतेभोक्तव्यमो
दनंपचतीत्यादौतृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिःकृताकर्तृत्वकर्मत्वयोरभिधानात्॥ तत्वन्तमितिकर्मत्वेइतिद्वितीयापत्तिरित्यर्थः। ग

च्छतिगम्यतेइत्यादावाख्यानस्यतत्सदाद्यसमभिव्याहृतत्वादिति। गच्छतीतिभिन्नवाक्यएवाख्यानस्यचैत्रेणेतितृतीयान्तपदासमभिव्याहृत
त्वादेवगम्यतेइतिभिन्नवाक्यएवाख्यानस्यनमितिद्वितीयान्तकर्मवाचकपदासमभिव्याहृतत्वादित्यर्थः। अथेतिपूर्वपक्षीसमाधत्ते। तथा
सतीति। समभिव्याहृतपदाभिधेयत्वसामान्याभावस्यतृतीयाद्वितीयानियतांगीकारेसतिइत्यर्थः। भुंजानेनचैत्रेणपच्यतेभोक्तव्यमोदनंपच
तीत्यादौतृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिःकृताकर्तृत्वकर्मत्वयोरभिधानादितिमूलं। भुंजानेनेतिकर्तृशानचाचैत्रवृत्तिकर्तृत्वाभिधानादेव
भोक्तव्यमितिकर्मणितव्येनओदनवृत्तिकर्मत्वाभिधानात्तृतीयाद्वितीयेनस्यात्तस्मिन्नितिसमभिव्याहृतपदाभिहितत्वसामान्याभावरूपमनभिहि

शंकते। कृताइत्यारभ्यचेदित्यंतेन। कृत्ताकर्तृशानचातत्रभुंजानेनेतिवाक्येचैत्रइतिभोजनकर्तृत्वाभिधानेपीत्यनेनचैत्रेणेतितृतीयाप्राप्ता
प्तावपिएवंकृताकर्मणितव्यताभोजनकर्मत्वाभिधानेपीत्यनेनोदनमितिद्वितीयायाअप्राप्तावपि। शंकामध्येसमाधत्ते। पाककर्तृत्वंपाककर्म
त्वमनभिहितमितिचैत्रेणेतितृतीयाओदनमितिद्वितीयाचोपपन्नातत्राचस्वसमभिव्याहृतपदाभिहितत्वसामान्याभाववद्यत्किंचित्क
र्तृत्वेएवतृतीयेतिशंकाशयः। चैत्रेणपच्यतेओदनइत्यत्रस्वंचैत्रेणेतितृतीयान्तंतत्समभिव्याहृतंपच्यतेइत्याख्यातपदंतदभिहितत्व
मोदनवृत्तिकर्मत्वेनतत्सामान्याभाववत्तिपाकादिरूपयत्किंचित्क्रियानिरूपितकर्तृत्वेएवतृतीयेत्यर्थः। एवंस्वंद्वितीयांतमोदनपदंतत्सम

कृतातत्रभोजनकर्तृत्वकर्मत्वयोरभिधानेपिपाककर्तृत्वंतत्कर्मत्वंचानभिहितमितिचेत्तर्हिप्रकृतेपितदनभिहित
मेव। नचप्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वाद्यनभिधानेतृतीयादेःसाधुतेति॥ भिव्याहृतपचतिइतिपदाभिहितत्वसामान्याभावव

साककर्मत्वेएवद्वितीयेत्यर्थः। अथेतिपूर्वपक्षीसमाधत्ते। तर्हिप्रकृतेपितदनभिहितमेवेति। पक्त्वाभुंक्तेचैत्रइत्यत्राख्यातेनभोजनकर्तृत्वा
भिधानेपिपाककर्तृत्वमनभिहितमेव। तथाओदनःपक्त्वाभुज्यतेइत्यत्राख्यातेनभोजनकर्मत्वाभिधानेपिपाककर्मत्वमनभिहितमेवेत्यर्थः।
स्वसमभिव्याहृतपदाभिहितत्वसामान्याभाववत्प्रधानक्रियाकर्तृत्वेएव तृतीयेत्याशयेनशंकते। नचेति। भुंजानेनचैत्रेणपच्यतेओदनइत्य
त्रस्वंचैत्रपदंतृतीयान्तंतत्समभिव्याहृतंपच्यतेइत्याख्यातपदंतदभिहितत्वमोदननिष्ठकर्मत्वेतदभिहितत्वसामान्याभावश्चचैत्रइति
प्रधानपाकक्रियानिरूपितकर्तृत्वेइतिचैत्रेणेतितृतीयेत्यर्थः॥ २॥ नचप्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वाद्यनभिधानेतृतीयादेःसाधुतेति

पक्त्वानिभुंक्तेचैत्रइत्यत्रगौणपाकक्रियानिरूपितओदनकर्मत्वाभिधानेपिप्रधानीभूतभोजनक्रियानिरूपितकर्तृत्वाभिधानाद्द्वितीयोपपत्तिर्नभवत्येवमोदनःपक्त्वाभुज्यतेइत्यादौक्त्वाप्रत्ययेनओदनकर्मत्वानभिधानेपिप्रधानीभूतभोजनक्रियानिरूपितकर्मत्वाभिधानान्नद्वितीयापत्तिर्नकिंतुप्रथमैवेत्यर्थः।एवंभुंजानेनचैत्रेणपच्यतेओदनइत्यत्रभुंजानेनेतिशानचाचैत्रनिष्ठकर्तृत्वाभिधानेपिप्रधानीभूतपाकक्रियानिरूपितकर्तृत्वानभिधानात्चैत्रेणेतितृतीयोपपत्तिरेवंभोक्तव्यमोदनंपचतीत्यादौतव्यताभोजनकर्मत्वाभिधानेपिपचतीतिप्रधानक्रिययाकर्मत्वानभिधानादोदनमितिद्वितीयानुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः।तदुक्तमिति।प्रधानेतरयोर्यत्रद्रव्यस्यक्रिययोःपृथक्।शक्तिर्गुणाश्रयातत्रप्रधानमनुरुध्यतेइतिवाक्यपदीमर्थतोनुवदति।प्रधानशक्त्यभिधानेगुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशतेइति।भोक्तव्यमोदनंपचतीत्यत्रौदनेगौणभोजनक्रियानिरूपितकर्मत्वमेकंप्रधानपाकक्रियानिरू

तदुक्तं।प्रधानशक्त्यभिधानेगुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशतेइतिशक्तिःकर्तृत्वादितिवाच्यम्॥ छ ॥

पितकर्मत्वंद्वितीयं।तत्रप्रधानकर्मण्यनभिहितेगुणकर्मोप्यनभिहितवद्भवतितदुक्तंहरिणा।उक्तमेवोक्ततांयातिक्वचिदुक्तमनुक्तताम्।अनुक्तमपिनोक्तंस्यात्क्वचिदेवपदान्तरैरिति।भुंजानश्चैत्रःपचतीत्यत्रकृदाख्याताभ्यांकर्तृत्वोक्तेराद्यम्।भोक्तव्यमोदनंपचतीत्यत्रकृतोक्तमप्याख्यातेनानुक्तमितिद्वितीयं।तियज्ज्ञानानीत्यत्रकृदाख्याताभ्यांतियाभुक्तेस्तृतीयं।तथाभोक्तव्यमोदनंपचतिचैत्रइत्यत्रप्रधानपाकक्रियानिरूपितंचैत्रवृत्तिकर्तृत्वमाख्यातोक्तमितिप्रधानशक्त्यभिधानशक्त्यभिधानेभोक्तव्यमितिकर्मकृतानभिहितमपिचैत्रनिष्ठकर्तृत्वंगौणभुजिक्रियानिरूपितमभिहितवत्प्रकाशतेइतिभोक्तव्यमोदनंपचतिचैत्रइत्यत्रनचैत्रपदात्तृतीयापत्तिरित्यर्थः॥ ठ ॥ ॐ ॥ ठ ॥ छ ॥

अथेतिपूर्वपक्षीसमाधत्ते। तथापिचैत्रेण दृश्यमानंघटंमैत्रःपश्यतीत्यादौज्ञानभेदेनविषयताभेदाभावात् चैत्रदर्शनमैत्रदर्शनोभयनिरूपितवि
षयत्वरूपकर्मतायाःकृताभिधानात् द्वितीयानुपपत्तिरितिचेन्नेति। अत्रमैत्रसमवेतदर्शनविषयत्वरूपकर्मताप्रधानक्रियानिरूपितकर्मतासैव
कृता दृश्यमानमितिकर्मशानचाभिहिताइतिघटपदोत्तरंप्रथमासाद्नभिहिताधिकारीयाद्वितीयानस्यादित्यर्थः। अथसिद्धांतीअनभिधानपदार्थंनि
र्वक्ति। तत्प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमात्रेणकर्मत्वकर्तृत्वाद्यविवक्षायाएवतदनभिधानपदार्थत्वादितिमूलम्। सस इतिप्रातिपदिका
र्थस्तत्रप्रातिपदिकार्थेविशेष्यविशेषणत्वमात्रेणनतुविशेष्यतयापिपाककर्मत्वाविवक्षाकर्तृत्वाद्यविवक्षासाविवक्षैव। तदनभिधानपदार्थत्वा

तथापिचैत्रेण दृश्यमानंघटंमैत्रःपश्यतीत्यादौज्ञानभेदेनविषयताभेदाभावात्। चैत्रदर्शनमैत्रदर्शनोभयनिरू
पितविषयत्वरूपकर्मतायाःकृताभिधानाद्वितीयानुपपत्तिरितिचेन्न॥ त। कर्मत्वकर्तृत्वानभिधानपदार्थत्वात्। एवञ्चचैत्रेण दृश्य

मानंघटंमैत्रःपश्यतिइत्यादौघटनिष्ठविषयत्वलक्षणाकर्मताघटंप्रतिविशेष्यीभूताविशेष्यीभूतापिचैत्रसमवेतदर्शनविषयतावान्योघटस्तद्वृत्तिर्याविषयत्वरूपकर्मतानन्निरूपकदर्शनसमवायिमैत्रइतिशाब्दबोधात्। विषयताघटवृत्तिरितिविषयतारूपाकर्मताविशेष्याविषयतावान्घटइतिविषयतारूप
कर्मताविशेषणमपिइतिविशेषणत्वविशेष्यत्वोभयरूपेणविवक्षितत्वाविशेषणत्वमात्रेणकर्मत्वस्यविषयत्वरूपस्यअविवक्षारूपानभिधानसत्वात् चैत्रेणदृ
श्यमानंघटंमैत्रःपश्यतीत्यत्रघटपदोत्तरंद्वितीयानुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः। चैत्रेणपच्यतेतण्डुलइत्यत्रतण्डुलरूपप्रातिपदिकार्थविशेष्यकर्मतायाःविशेषण
त्वमात्रेणविशेषणमात्रेणविवक्षाइतिअविवक्षारूपानभिधानाभावान्नद्वितीयाकिंतुअभिधानात्प्रथमैव। एवंचैत्ररूपप्रातिपदिकार्थविशेष्यविशेषणत्वमा

त्रेणकर्तृत्वाविवक्षाविवक्षारूपानभिधानसत्वाच्चैत्रेणपच्यतेतण्डुलइत्यत्रचैत्रपदात्तृतीया अत्र चैत्रो विशेषणंकर्तृत्वंविशेष्यंचैत्रइतिकृतिज
न्यव्यापारजन्यफलशालीतण्डुलइतिशाब्दबोधादित्यर्थः। विशेषणमात्रेणेति। विशेषणत्वातिरिक्तविशेष्यत्वेनकर्मत्वकर्तृत्वाद्यविवक्षायाअभावव
त्वेसतिविशेषणत्वेनकर्मत्वकर्तृत्वाद्यविवक्षैवविशेषणत्वमात्रेणकर्मत्वकर्तृत्वाद्यविवक्षापदार्थः। तत्रअविवक्षायाअभावेसतीत्यत्रअभावह्यनि
विशप्रयुक्तगौरवम्। एवंविशेषणत्वेनकर्मत्वकर्तृत्वाद्यविवक्षारूपविशेष्यदलनिवेशप्रयोजनाभावश्चेतिमनसिनिधायफलितार्थमाह। तत्त
त्प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाकर्मत्वकर्तृत्वादिविवक्षायांद्वितीयादिविभक्तेःसाधुत्वमित्यर्थेतात्पर्यस्यपर्यवसितत्वादितिमूलम्। चैत्रेणदृश्यमा

तत्तत्प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमात्रेणकर्तृत्वकर्मत्वाद्यविवक्षायाएवतदनभिधानपदार्थत्वात्। तत्तत्प्रातिपदिका
र्थविशेष्यतयाकर्मत्वकर्तृत्वादिविवक्षायांद्वितीयाविभक्तेःसाधुत्वमित्यर्थेतात्पर्यस्यपर्यवसितत्वात्। शेषमाख्यातार्थविचा
रेविवेचयिष्यतइत्यलमत्राधिक्येन॥ नंघटंमैत्रःपश्यतीत्यत्रसमवेतदर्शनविषयाभिन्नघटविषयताकदर्शनाश्रयोमैत्रइतिबोधात्घटादि

रूपनत्तत्प्रातिपदिकार्थविशेष्यतायाविषयतारूपकर्मत्वेसत्वात्नद्वितीयानुपपत्तिरित्यर्थः। कर्मत्वकर्तृत्वादेःप्रातिपदिकार्थनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशे
ष्यतैवअनभिधानपदार्थइतिफलितम्। तात्पर्यस्यपर्यवसितत्वात्। निश्चितत्वात्। इदमनभिधानंनाभिधानाभावरूपपदलभ्यंयत्तन्नभवतिकिंतुतात्प
र्यविषयीभूतमित्यर्थः। शेषमाख्यातार्थविचारेविवेचयिष्यतइत्यलमत्राधिक्येनेति। नन्वप्रातिपदिकार्थस्यविशेषणत्वविवक्षायांतृतीयाविशेष्यत्वविवक्षायां
प्रथमेत्युक्तम्। तत्रलकृत्तद्धितसमासैरभिधानंकुत्रोपयुज्यतइतिचेदाख्यातादिनाकर्तृत्वबोधविवक्षायामुक्तार्थत्वात्तृतीयानिराकांक्षा॥ आख्यातेनकर्मत्व

बोधविवक्षायांद्वितीया

इति व्युत्पत्तिवादे सुबर्थसंख्याविवरणम्॥ आख्यातद्विवचनबहुवचनयोस्तु संख्याबोधकत्वमावश्यकमिति। आख्यातैकवचनस्यैकत्वम
र्थः किं त्वावश्यकं सुपएकत्वमर्थः। आख्यातं विनापि द्रष्टव्यो घट इत्यादौ सुप एकत्वे शक्तिरावश्यकीति भावः। कथयंति। सूचयंति। अत्राख्यात
मेव बहुत्वं बोधयति बहुवचनसु वभावात् कलंक इति प्रथमोपस्थितसुपः एकत्वलक्षणात्। समाधत्ते। कर्तृकर्मणोः कृतिषष्ठी अनुशिष्टानस्याः
कर्तृत्वादौ लक्षणा अन्यथाऽनुशासनिकातिरिक्तविभक्तेरपि लक्षणां ङीकारेण चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः इत्यत्र चैत्रपदोत्तरसुपः मैत्रपदोत्तर।

आख्यातद्विवचनबहुवचनयोस्तु संख्याबोधकत्वमावश्यकं चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः चैत्रो मैत्रो देवदत्तश्च गच्छंतीत्यादौ चंद्रे कलंकः सुजने दरिद्रता विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चंचला। मुखाप्रसादः सधनेषु सर्वदा यशो विधातुः कथयंति खंडितम्। इत्यादौ च द्वित्वबहुत्वबोधकसुपोऽभावात्। न च तत्र सुवेकवचनस्य द्वित्वबहुत्वादौ लक्षणास्त्विति वाच्यं। आनुशासनिकातिरिक्तार्थे सुब्विभक्तेर्लक्षणाया अनभ्युपगमात्। अन्यथा चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावविवच्छंदसि लक्षणयैव स्वादिना द्वित्वादिबोधनसंभवात्। औजसादिरूपादेशिस्मृतिद्वारा द्वित्वादिबोधनिर्वाहाय छंदसि सुपां सुलुगित्यादिसूत्रेण औजसादिस्थाने स्वाद्यादेशस्य वैयर्थ्यात्॥

॥ सुपो वा। यथा हि द्वित्वे लक्षणा तथा अनृक्षरा ऋजवः संतु पन्थाः इत्यादि छन्दस्यपि पंथाः इति सोरपि बहुत्वे लक्षणास्तु पंथान इत्यर्थसंभवात्। पंथा इत्यत्रादेशेन सुना औजसादिरूपस्थानिस्मृतिस्तद्वारा द्वित्वबहुत्वबोधनिर्वाहाय च्छंदसि सुपां सुलुगित्यादिसूत्रेणौजसादिस्थाने स्वाद्यादेशस्य वैयर्थ्यात् इति मूलम्। यद्यपि सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः इति सूत्रे निर्विभक्तिकसुपदं अतः सुपां

प्रसक्तमित्यादिदीधितिवत् अङ्गं प्रतीकोऽवयव इति कोशात् तथापि विभक्त्यन्यस्य प्रतीकस्य धारणं सांप्रदायिकमिति सुधियः पन्यस्तमिति भावः
अनृक्षरास्मृजवः संतु पंथाः इत्यत्र जसः सुरादेशः। परमे व्योमन् अत्र सप्तम्या लुक् धीसाम सा इत्यर्थे धीती मती इती ऽकारस्य पूर्वसवर्णः एवमाच्छे
याडाड्यायाच् आल इत्युदाहरणानि चैत्रादिपदोत्तरैकवचनस्य द्वित्वादिलाक्षणिकत्वे। तदप्रकृतिचैत्रपदोत्तरसुपोऽप्र कृतिमैत्रपदं तथा मैत्रा
दिसाधारणद्वित्वादिबोधे च प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति। व्युत्पत्तिविरोधेनानुपपत्तिश्च। चैत्रपदोत्तरं सुबेकत्वस्य मैत्रेऽन्वयानु
पपत्तिश्चेत्यर्थः। चैत्रमैत्राद्यनेकपदोत्तरानेकसुपां बहुत्वलक्षणया अनेकबहुत्वबोधापत्तिरपि द्रष्टव्येति तु एकवचनसुपो द्वित्वबहुत्वादिलक्षणे
तिभावः। आख्यातार्थद्वित्वादिप्रकारकान्वयबोधे च समानविशेष्यिका संख्याविशिष्य चैत्रमैत्रोभयरूपो विशेष्यो यस्याः इदृशी यातदर्थाख्याता
वि

चैत्रादिपदोत्तरैकवचनस्य द्वित्वादिलाक्षणिकत्वे तदप्रकृत्यर्थमैत्रादिसाधारणद्वित्वादिबोधस्योत व्युत्पत्तिरोधेनानुपपत्ते
श्च आख्यातार्थसंख्यान्वयबोधे च समानविशेष्यकत्वदर्थभावनान्वयबुद्धिसामग्री अपेक्षिता भावनाया बाधादिग्रहकाले
तात्पर्यशून्यकाले वा उक्तस्थले द्वित्वान्वयाबोधात्। भावनाया अविशेष्ये धात्वर्थादौ संख्यान्वयाबोधाच्चेनादृश सामग्र्याः॥ ८॥

भावनान्वयबुद्धिस्तस्याः सामग्री अपेक्षिता। सामग्र्यपेक्षायुक्तिमाह॥ भावनाया इति। चैत्रमैत्रयोर्गमनानुकूलाकृतिर्नास्तीति बाधग्रहकाले एवं तत्र चैत्र
मैत्रोभयविशेष्यकभावनाप्रकारकान्वयबोधे। तात्पर्यशून्यकाले च। उक्तस्थले। चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्युक्तस्थले। द्वित्वान्वयबोधाभावात् बाधाभावता
त्पर्ययोग्यताकांक्षादिज्ञानरूपा सामग्र्यपेक्षिता। तत्र समानविषयकेति विहाय समानविशेष्यकत्वनिवेशप्रयोजनमाह। भावनाया अविशेष्ये धात्वर्थादौ
संख्यायाः बोधाच्चेति। संख्याप्रकारकान्वयबोधं प्रति समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या ख्यातजन्यगमनानुकूलकृतिरूपभावनोपस्थितित्वेन कारणता चैत्रो

व्यु॰टी॰ कार्यमाख्यातजन्यभावनोपस्थितिः कारणं च समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या चैत्रमैत्रौ भयत्रास्ति तत्र समानविशेष्यतास्थाने समानविषयतानिवेशः।
११९ विषयतासंबन्धेन च गमनानुकूलकृतिरूपभावनोपस्थितिर्धात्वर्थगमने पीतिधात्वर्थविशेष्यकसंख्याप्रकारकशाब्दाभावाद्व्यभिचार इति वि
शेष्यतानिवेशः। धात्वर्थगमनादौ तु विशेष्यतासंबन्धेन गमनानुकूलकृतिभावनोपस्थितिसत्त्वान्न व्यभिचार इति। गमनानुकूलकृतिमन्तौ द्वित्व
विशिष्टौ चैत्रमैत्राविति बोधोदयान्न तत्र बोधे संख्यान्वयबुद्धित्वमस्ति भावनान्वयबुद्धित्वं चास्ति भावनामविषयीकृत्याख्यातेन संख्यान्वयबोधः कदा

संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति न स्वातन्त्र्येण हेतुता तदकल्पनेऽपि आख्यातजन्यसंख्योपस्थितियोग्यताज्ञानविशेषादिघटितसा
मग्र्या भावनानवगाहिसंख्यान्वयबोधस्य कदाप्यजननात्। संख्यान्वयबोधसाधारणभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्ने हेतूनाम
पि तादृशसामग्रीघटकत्वेनापत्त्यभावात्। न च तादृशकारणानां भावनान्वयबुद्धित्वं संख्यान्वयबुद्धित्वं वा जन्यतावच्छेदकमु
पेयते इत्यत्र विनिगमनाविरहः। संख्यामविषयीकृत्यापि भावनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्। द्वितीयस्य जन्यतावच्छेदकत्वा
संभवादिति दिक्। अथ गुणादिवाचकपदोत्तरद्विवचनबहुवचनयोः कथं द्वित्वादिबोधकता संख्याया गुणत्वेन गुणादौ बाधात्।

पिताभ्यां न जन्यते चैत्रमैत्राभ्यां भूयते इति भावाख्यातेन संख्यामविषयीकृत्यापि भावनाप्रकारकबोधाजननेऽ इति संख्यान्वयबोधपरत्वापके भावबो
न्वयबोधत्वमेवाख्यातजन्योपस्थितेः कार्यतावच्छेदकमभ्युपगन्तव्यमिति। द्वितीयस्येति। द्वितीयस्य संख्यान्वयबुद्धित्वस्य भावनान्वयबुद्धिसामग्रीजन्य
तावच्छेदकतासंभवादित्यर्थः। दिगिति। भावनान्वयबुद्धित्वसंख्यान्वयबुद्धित्वयोरुभयोर्भावनान्वयबुद्धिसामग्रीकार्यतावच्छेदकत्वे विरोधिबुद्धिसामग्रीं प्रति प्रति
बन्धकतास्थले प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयापत्तिरिति दिगर्थः। अथ गुणादिवाचकपदोत्तरेति। बाधात्। समवायेन गुणे गुणानङ्गीकारादिति भावः। ६ ॥११९

सु॰ टी॰ पूर्वपक्षी शंकते। नचेति। नत्र। रूपेरूपाणी सादौ। द्रव्यसमवेतं द्वित्वादि स्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन परंपरादि समवेतं द्वित्वादिकं तदाश्रयघटादिसमवेतत्वसं
१२० बंधेन द्वित्वादिकं रूपे भासत इत्यर्थः। शंककः समाधत्ते। एकव्यक्तावपि तादृशसंबंधेन द्वित्वादेः परिसमाप्ततया एकमात्रतात्पर्येणापि द्विवचनाद्यापत्तिरित्य
र्थः। अथैतादृशशंकायां समाधत्ते। अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेवेति। रूपेरूपाणीति रूपपदोत्तरद्विवचनादिना। इदमेकं इदमेकं रूपमित्यपेक्षाबुद्धिविषयत्वं रू
पे द्वित्वादिकं बोध्यते। नचापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपं द्वित्वं बहुत्वं च एकमात्रवृत्तिधर्मस्य रूपत्वसंयोगत्वादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्थले रूपेरूपाणि संयोगे
द्वित्वादिकं बोध्यते। नचापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपं द्वित्वं बहुत्वं च एकमात्रवृत्तिधर्मस्य रूपत्वसंयोगत्वादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्थले रूपेरूपाणि संयोगे
संयोगाइत्यादौ रूपत्वसंयोगत्वादेरेकमात्रधर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्थले रूपत्वसंयोगत्वादिरूपप्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्ति

एकव्यक्तावपि तादृशसंबंधेन द्वित्वादेः परिस
नचतत्रस्वाश्रयसमवेतत्वादिसंबंधेन द्रव्यगतं द्वित्वादिकमेव भासते इति वाच्यम्। एकव्यक्तावपि तादृशसंबंधेन द्वित्वादेः परिस
माप्ततया एकमात्रतात्पर्येणापि द्विवचनाद्यापत्तिरिति चेत्। मैवम्। अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव तदुत्तरद्विवचनादिना बोध्यते। नचै
कमात्रवृत्तिधर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्थले प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिसंबंधेन प्रकृत्यर्थेऽन्वेति।
अन्यत्र शुद्धपर्याप्तिसंबंधेनेति न इंद्वादिस्थलोक्तदोष इति दिक्॥ इति प्रथमा॥१॥ बंधेन प्रकृत्यर्थे रूपसंयोगादौ द्वित्वबहुत्वा
दिकमन्वेतीत्यर्थः। अन्यत्रेति। यत्र संयोगविभागाविति तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं नैकं किंतु संयोगत्वविभागत्वरूपं नाना शुद्धपर्याप्तिरेव द्वित्वादीनां संबन्धः
तत्र संयोगविभागाविति तत्र द्वित्वपर्याप्तिर्न संयोगत्वव्याप्या न वा विभागत्वव्याप्येति। न द्वन्द्वादिस्थलोक्तदोष इतीति। धवखदिराविति तत्र धवद्वयखदिर
द्वयबोधापत्तिरूपदोष इत्यर्थः। प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधवत्वव्याप्याया पर्याप्तिर्धवद्वय एव। एवं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकखदिरत्वव्याप्या पर्याप्तिः खदिरद्व
य एवेति प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्तपर्याप्तिसंबंधेन न द्वित्वान्वयः स्वीक्रियते किंतु शुद्धपर्याप्तिसंबंधेनैवेति भावः॥ इति सुसत्तिवादे प्रथमाविभक्तिः

इस्तिहारदियाजाताहैग्राहकलोगोंकोकिबम्बईकलकत्ता·लखनऊ·इलाहाबादपूना·आगरा·दि
ल्ली·मेरठ·बनारस·औरकईएकछापेकीपुस्तकहमारेइहांमौजूदहैंजिनमहाशयोंकोलेनाहोय
तोआधआनेकाटिकटभेजकोसंस्कृतऔरभाषासूचीपत्रमंगायलेवेंउसमेंपुस्तकोंकानामऔरदर
लिखाहै॥ ॥इसकार्यकेसंपादक·बाबूकौलेश्वरसिंहबुकसेलरबनारस· ॥ ॥

ಪೆಟ್ಟಿಗೆ ಸಂಖ್ಯೆ F1143

ಓಲೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ